
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 (85)
2023

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Ніна ГОРГОЛЮК	Марина НАВАЛЬНА
Василь ГРЕЩУК	Світлана СОКОЛОВА
Світлана ГРИЦЕНКО	Микола СТЕПАНЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Марія ЧИЖМАРОВА
Андрій КОЛЕСНИКОВ	Світлана ШАБАТ-САВКА
Мирослава МАМИЧ	Ірина ШКІЦЬКА
Людмила МАРЧУК	Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України
Інститут української мови НАН України*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Унесено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 2 від 09.02.2023 р.*

Редагування
Валентина Фурса

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 00.00.23. Формат 70 × 108/16.
Гарн. Newton С. Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00.
Наклад 156 прим. Зам. 6835.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>
УДК 81'38

С.О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

ЗМІНИ У СТАВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ ДО МОВ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

У статті представлено результати аналізу мовних переважень та мовної поведінки двох категорій українських громадян — вимушених переселенців з окупованих територій та зони ведення бойових дій, переважно зі сходу й півдня України, і жителів регіонів, здебільшого західних, які їх приймають. Зафіксовано поліпшене ставлення до української (понад 50 %) та гірше (понад 70 %) — до російської мови в обох спільнотах і перехід до спілкування українською мовою половини переселенців (ще 36 % і раніше спілкувалися нею) або принаймні зміцнення її позицій (93 %). Порівняння отриманих результатів із результатами опитування 2017 р. засвідчило, що активна фаза російської агресії спричинила інтенсифікацію цих процесів, сформованих раніше. Ситуація, що склалася тепер, дуже сприятлива для зміцнення позицій української мови як державної, але наявний конфлікт між представниками різних мовних спільнот, який не можна недооцінювати.

Ключові слова: ставлення до мов, мовна поведінка, українська мова, російська мова, державна мова, російсько-українська війна.

До початку повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 р. в Україні склався певний баланс української та російської мов, зафіксований низкою власне соціологічних і соціолінгвістичних досліджень (Бестерс-Дільгер, 2010; Вишняк, 2009; Залізник, Масенко, 2001; Мов-

Цитування: Соколова С.О. (2023). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1(85), 3—19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

на ситуація, 2008; Романцов, 2008; Соколова, Залізник, 2018; Хмелько, 2004; Besters-Dilger, 2009; Müller, Wingender, 2020, 2021; Olszański, 2012). Попри деякі розбіжності в конкретних результатах, отриманих різними дослідницькими групами, загальні тенденції, установлені ними, збігаються і свідчать про те, що баланс поступово зсувався в напрямку посилення позицій української мови (Парашевін, 2019), зокрема й завдяки законодавчому врегулюванню (Закон, 2019). Л.Т. Масенко, порівнявши результати двох опитувань у межах міжнародних наукових проєктів, у яких вона брала безпосередню участь, зауважила: «Наведені дані соціолінгвістичних досліджень засвідчують позитивні зміни, які відбулись у ставленні українців до своєї мови. Розв'язана Росією гібридна війна, що брутально знехтувала право українського народу на суверенну державу, звільнила мовну й національну ідентичність багатьох українців від російсько-української гібридизації та повернула їм усвідомлення важливості для виживання й розвитку нації своїх вартостей — мови, культури, історії» (Масенко, 2020, с. 25). Особливо помітними були відмінності саме в баченні майбутнього мовного розвитку України (табл. 1). Відсоток тих, хто вважав, що в перспективі українська мова має стати основною в усіх сферах спілкування, збільшився з близько 40 до близько 60 %, тоді як кількість тих, хто в майбутньому бачив Україну двомовною, зменшилася із 46 % до чверті. Частка тих, хто вважав, що Україна має бути всуціль російськомовною, була малою і 2006 р., а 2017 р. вона зменшилася до 1,3 %, натомість на понад 6 % збільшилася кількість тих, хто вагався з відповіддю або пропонував власний варіант.

Конкретні особливості співвідношення щодо функціонування мов залежали від низки чинників — конкретної сфери, яку обслуговує мова, географічного регіону, статусу населеного пункту, віку мовців та ін. (Масенко, 2010; Соколова, Данилевська, Руда, 2018; Хмелько, 2004; Цар, 2021). Науковці вивчали ці зміни, намагалися оцінити їх кількісно, простежити як механізми зміни мовних кодів безпосередньо в мовленні,

Таблиця 1. Розподіл відповідей на запитання «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?» в опитуваннях 2006 і 2017 рр.

Варіанти відповіді	2006 *	2017 **
Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	38,7	58,3
Україна має стати двомовною країною	46,2	25,2
Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	6,0	1,3
Інше	2,8	5,5
Важко відповісти	6,3	10,1

* Бестерс-Дільгер, 2010, с. 359. ** Опитування виконано в межах Проєкту № 62700395 Фонду Фольксваген “Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia”: 2016 (травень) — 2019 (квітень).

так і особливості зміни мовної поведінки мовців протягом їхнього життя. Є цікаві напрацювання як українських, так і зарубіжних дослідників (Матвеєва, 2022; Руда, 2021; Hentschel, Reuter, 2020; Besters-Dilger, 2009; Müller, Wingender, 2020, 2021).

Від лютого 2022 року українське суспільство зазнало суттєвих змін, які, зокрема, вплинули на функціонування мов і на ставлення мовців до них. Масове переміщення населення на початку війни з північних (Київська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області), а протягом усього періоду агресії — з південних і східних територій України в центральні та західні призвело до руйнування більш-менш сталих ареалів із переважанням певного типу мовної поведінки і зумовило тісне контактування людей із різними мовними пріоритетами та звичками. Водночас підступність агресії, її жорстокість і, нарешті, спрямованість передусім проти цивільного населення, зокрема й у регіонах, де раніше переважало толерантне ставлення до панування російської мови і культури, спричинили суттєві зміни в національно-мовній свідомості громадян. Ці зміни стали предметом дослідження у пропонованій розвідці.

Як матеріал використано результати опитування внутрішньо переміщених осіб (ВПО ¹) (257 анкет ²) і мешканців населених пунктів, що їх приймають (759 анкет ³), виконане у травні — червні 2022 р. співробітниками Інституту української мови НАН України за допомогою гугл-форм. Безперечно, таке опитування не є статистично достовірним, передусім тому, що не можна сформувати об'єктивну вибірку для генеральної сукупності, параметри якої невідомі, тобто для переселенців, які перебувають у постійному русі: хтось приїжджає, хтось їде далі, зокрема за кордон, а хтось повертається додому, у деокуповані регіони або регіони, де знизилася активність бойових дій. Для порівняння використано матеріали статистично достовірного опитування громадян України, що його проводили 2017 р. ⁴

Мовні вподобання жителів різних регіонів ⁵ до початку повномасштабного вторгнення відображають їхні відповіді на запитання про рідну мову (рис. 1) і мову спілкування в неформальних ситуаціях (рис. 2). У 2017 р. українську назвали рідною 63 % жителів України загалом, російську — 17 %, ще 18 % уважали рідними дві мови, але розподіл показників за регіонами нерівномірний: українську назвали рідною від 95 % на заході до близько 30 % на сході та півдні, де понад третина вагалася

¹ ВПО — офіційна назва цієї категорії громадян, зафіксована в нормативних документах. Далі використовуємо цей термін і назву «переселенці» як синоніми, оскільки не всі громадяни, що перемістилися внаслідок війни в безпечніші місця, мають цей статус офіційно.

² Анкета для переселенців: <https://forms.gle/zkpBrV4njsVDND9x7>

³ Анкета для місцевих: <https://forms.gle/yDkZVZSwxPwoqr5w8>

⁴ Див. примітку до табл. 1.

⁵ Регіони опитування 2017: Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська області); Центр (Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська області); Північ (Київсь-

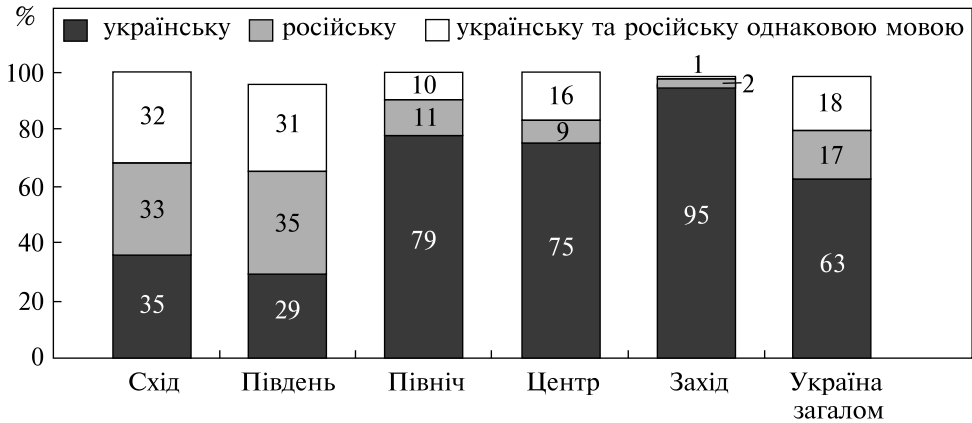


Рис. 1. Відповіді на запитання «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» залежно від регіону і загалом по Україні (2017)

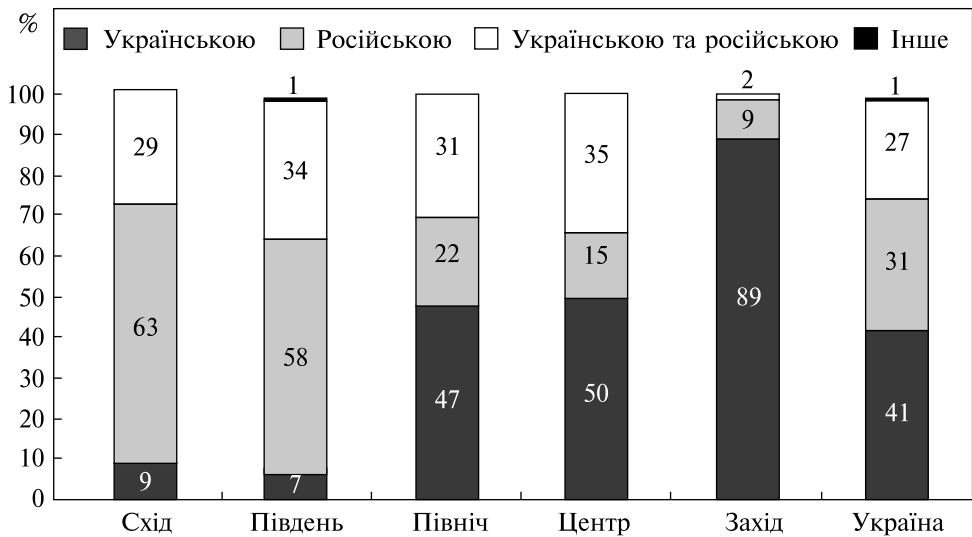


Рис. 2. Відповіді на запитання «Якою мовою Ви зазвичай спілкуєтесь з друзями?» залежно від регіону і загалом по Україні (2017)

між двома мовними ідентичностями і приблизно стільки ж уважали рідною російську мову.

Відповіді на запитання про реальну мову неформального спілкування свідчили про зсув, порівняно з визначенням рідної мови, на користь російської мови в усіх регіонах. Найменш помітним він був у західному (менше лише на 6%), де мовне середовище було здебільшого

ка, Чернігівська, Житомирська, Сумська області та м. Київ); Схід (Дніпропетровська, Донецька і Луганська — окрім територій, не контрольованих українською владою, Харківська області); Південь (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області). У статистично достовірному опитуванні розподіл респондентів за областями відповідав пропорціям, що були в межах держави. Такий саме розподіл був і під час опитування 2006 р. (Бестерс-Дільгер, 2010, с. 343).

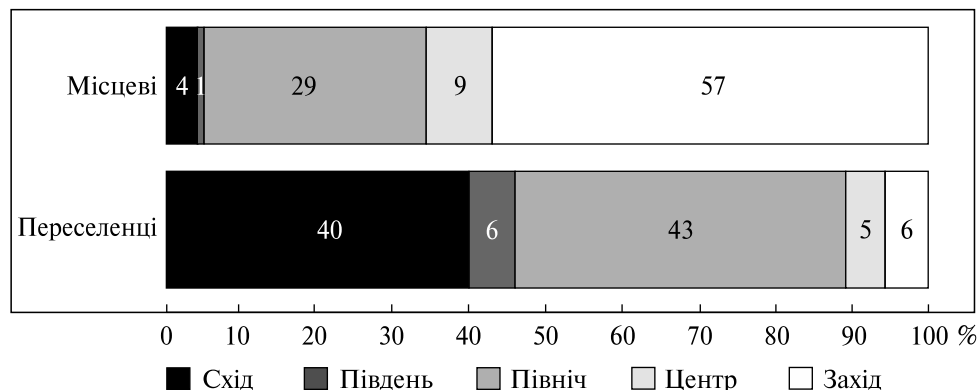


Рис. 3. Розподіл опитаних місцевих жителів і ВПО (внутрішньо переміщених осіб) за регіонами постійного проживання (2022)

українськомовним. На сході та півдні переважало російськомовне спілкування (близько 60 %), і це вдвічі більше, ніж кількість тих, хто назвав російську рідною, а українською спілкувалося менше 10 % (від однієї четвертої до третини тих, хто вважав її рідною). Кількість тих, хто послуговувався двома мовами, майже така сама, як і тих, хто мав подвійну мовну ідентичність. На півночі та в центрі українською з друзями спілкувалося близько половини, це на 25–30 % менше, ніж уважало її рідною. Ще близько третини використовувало дві мови (утричі більше, ніж мало подвійну мовну ідентичність) і 15–20 % — лише російську (удвічі більше, ніж назвали її рідною).

Для кращого розуміння результатів того опитування, яке ми виконали у травні 2022 р., варто ідентифікувати представників обох спільнот (переселенці та місцеві жителі) за регіонами, які вони представляють, за тією самою схемою, як це було зроблено 2017 р. Рис. 3 засвідчує, що серед місцевих жителів найбільше представників західного і північного регіонів (щодо північного, імовірно, спрацював суб'єктивний чинник — активність нашого промоутера, переважання представників заходу — об'єктивне). Серед евакуйованих найбільше представників сходу і півночі (опитування було у травні, після активних бойових дій, зокрема в Київській, Житомирській, Сумській областях). Незначну кількість представників півдня почасти пояснюємо швидкою окупацією тих областей і фізичною неможливістю виїхати для багатьох на момент проведення опитування. Але й за цими даними зрозуміло, що серед місцевих більше українськомовних, а серед переселенців — російськомовних. Зрештою, про це свідчать і відповіді на запитання про мовну ситуацію в рідних населених пунктах інформантів до початку повномасштабної війни (рис. 4).

Водночас відповіді на запитання про національну ідентичність засвідчили суттєві зміни, що відбулися у свідомості громадян України від початку повномасштабної війни (табл. 2).

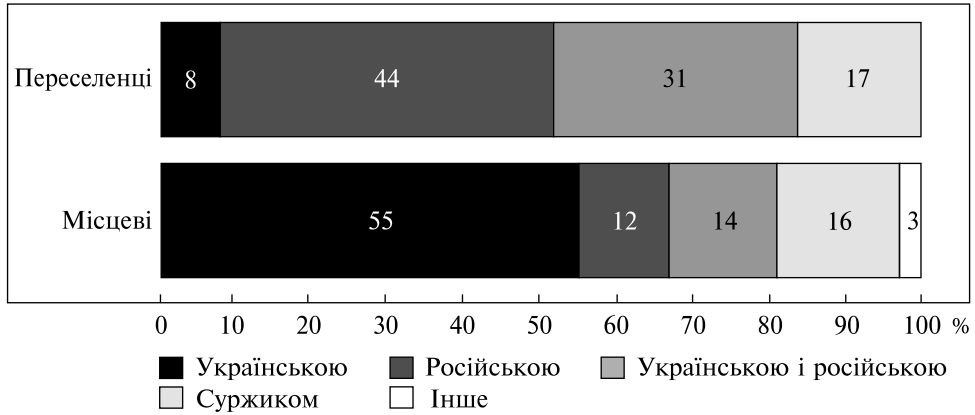


Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте (для місцевих жителів) / з якого Ви приїхали (для переселенців), до 24.02.22 більшість населення говорила...»

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання «Ким Ви усвідомлюєте себе за національністю?» за результатами опитувань 2006, 2017 і 2022 рр.

Відповідь	2006	2017	2022	
			Місцеві	Переселенці
Українцем / українкою	77,0	88,3	97,8	96,9
Росіянином / росіянкою	20,3	8,5	0,9	1,6
Порівну українцем і росіянином	0,7	—	—	—
Інше	2,0	1,9	1,3	1,5
Важко відповісти	—	1,3	—	—

Незважаючи на відмінні мовні звички, майже всі опитані в обох спільнотах 2022 р. ідентифікували себе з українською нацією, імовірно, поставивши на перше місце не етнічне походження, а громадянство. Про це саме свідчить і порівняння відповідей на запитання про рідну мову і мову, яку респонденти засвоїли першою для обох опитаних спільнот (рис. 5 і 6).

Цілком зрозумілим є показник 88 % рідна мова — українська для місцевих жителів, для 67 % з яких вона також і перша засвоєна (та ще 18 % двомовних з дитинства, тобто разом 85 % знають українську з дитинства — це майже дорівнює показникові української як рідної). Значно цікавіші відповіді переселенців, 40 % з яких назвали російську першою мовою, але лише 13 % — рідною. Це означає, що українську визнали рідною мовою не лише ті, хто знає її з дитинства (26 + 32 % = 58 %), але й 14 % первинно російськомовних, що свідчить про специфічне розуміння українцями, які постраждали від російської агресії, поняття «рідна мова» і про їх готовність змінити мовну ідентичність.

Щодо мови повсякденного спілкування, то в місцевих мешканців (рис. 7) спостерігаємо трансформацію мовних звичок у напрямку ук-

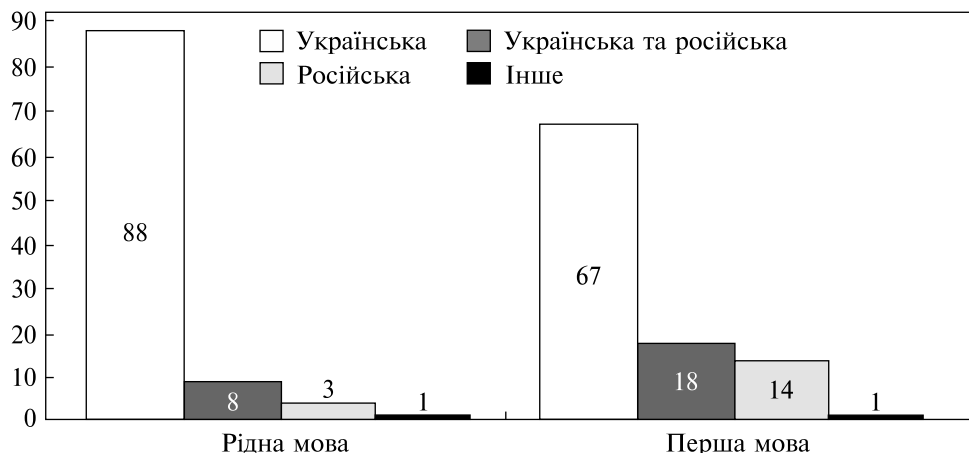


Рис. 5. Порівняння відповідей на запитання: «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» і «Яку мову Ви засвоїли першою (вчилися розмовляти, читати, рахувати)?» (місцеві)

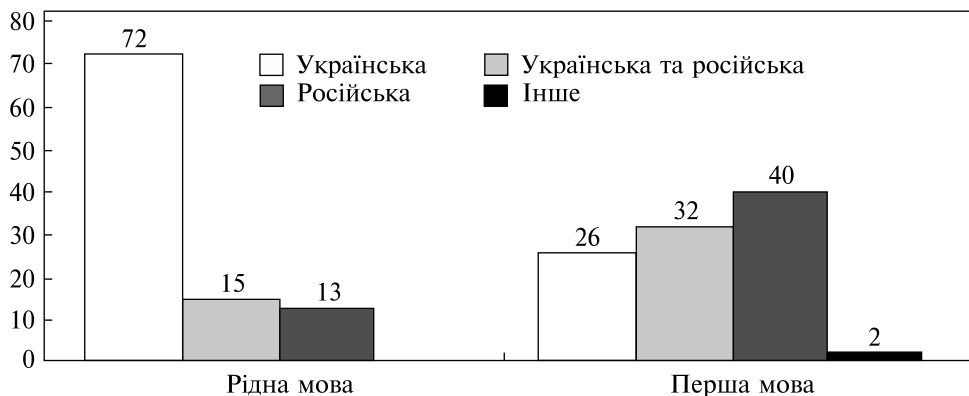


Рис. 6. Порівняння відповідей на запитання: «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» і «Яку мову Ви засвоїли першою (вчилися розмовляти, читати, рахувати)?» (переселенці)

раїнської мови (від першої мови до мови повсякденного спілкування — на 9%). Зараз переважно російською спілкуються лише 8% із них (удвічі менше, ніж опанували її першою).

Мовна поведінка переселенців (рис. 7) також зазнала трансформації протягом їхнього життя на користь української (з 26%, які першою засвоїли українську, до 49%, які зараз спілкуються переважно нею), але переважно російськомовними є ще 21% з них (проти 40%, які її засвоїли першою), а 26% використовують обидві мови.

Під час опитування 2017 р., що його виконували вже після Революції Гідності і початку російської агресії, яку тоді в міжнародному проекті ми дипломатично назвали протистоянням, було запитання «Після початку протистояння з Росією Ваше ставлення до мов (української та російської)...» з варіантами відповіді: «покращилося», «лишилося без змін», «погіршилося». Результати відображено в таблиці 3.

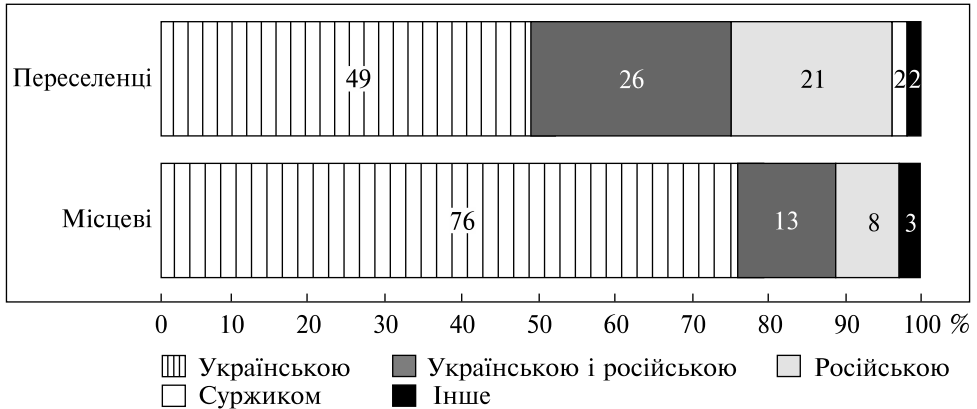


Рис. 7. Мова повсякденного спілкування місцевих жителів і переселенців (2022)

Таблиця 3. Після початку протистояння з Росією Ваше ставлення до мов (2017, %)

Регіон	Української			Російської		
	Покра-шилося	Лишилося без змін	Погір-шилося	Покра-шилося	Лишилося без змін	Погір-шилося
Схід	20	73	5	3	85	11
Південь	23	67	9	5	89	6
Північ	41	56	2	1	79	17
Центр	43	54	3	9	62	28
Захід	45	54	1	1	58	39

Таблиця 4. Після початку повномасштабного вторгнення Ваше ставлення до мов (2022, %)

Категорія	Української			Російської		
	Покра-шилося	Лишилося без змін	Погір-шилося	Покра-шилося	Лишилося без змін	Погір-шилося
Переселенці	50	49	1	2	27	72
Місцеві	63	37	0	1	22	77
Україна загалом (2017)	34	61	3	3	74	21

У більшості опитаних ставлення до української мови тоді або не змінилося (від 54 до 73 % у різних регіонах), або стало кращим (від 20 до 45 %), що особливо помітно в західних, центральних і північних областях. Зміни у ставленні до російської мови були менш помітні (найменше змін на сході й півдні, а гірше ставлення до неї визнали близько третини мешканців центру і майже 40 % заходу).

Після початку повномасштабного вторгнення ситуація змінилася докорінно (табл. 4): ставлення до української мови поліпшилося в половини переселенців і двох третин місцевих, у решти лишилося без змін. Ставлення до російської мови, навпаки, погіршилося в понад 70 %

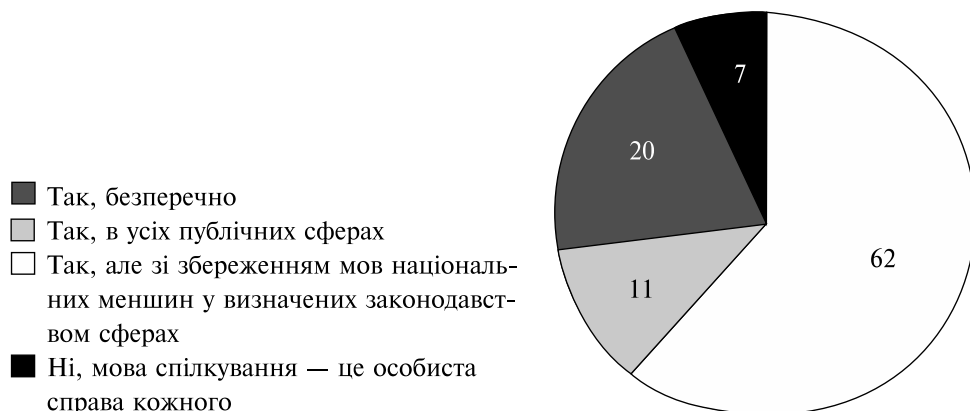


Рис. 8. Розподіл відповідей переселенців на запитання «Чи вважаєте Ви, що українська мова в Україні має стати основною мовою спілкування в усіх сферах?»

в обох групах. Отже, якщо початок російської агресії у 2014 році практично не спричинив масового відторгнення російської мови і звернення до української, хоч і позитивно вплинув на ставлення до неї, то тепер цей процес запустився практично одразу.

Відповідно змінилося й бачення майбутньої мовної ситуації в Україні (рис. 8). Більшість переселенців⁶, понад половина з яких приїхала з населених пунктів, де переважає російськомовне населення (пор. рис. 4), погодилася із твердженням, що українська мова в Україні має стати основною мовою спілкування в усіх сферах: 62 % беззастережно, 11 % — в усіх публічних сферах, ще 20 % звернули увагу на потребу дотримуватися також законодавчо зафіксованих прав мовних меншин.

Порівняння цих відповідей з результатами опитувань 2006, 2017 рр. (пор. табл. 1), хоч і не зовсім коректне з огляду на відмінність запропонованих варіантів відповідей, усе-таки однозначно свідчить про рух громадської думки в напрямку посилення позицій державної мови, оскільки позитивну відповідь на це запитання загалом дали понад 90 % опитаних (серед них 11 % наголосили на тому, що це має бути саме в публічних сферах, а 20 % — що зі збереженням мов національних меншин згідно із законодавством).

Російську мову почали сприймати як мову ворога, а українську — як маркер національної та громадянської ідентичності, а інколи — і як секретний код, недоступний ворогові, як можливість передати зашифровану інформацію тощо. Такий прийом уже описаний у художній літературі, зокрема, у романі Тамари Горіха Зерня «Доця», де висвітлено події літа 2014 р. в Донецьку, українськомовна героїня вдається саме до нього: *Якось до війни хлопці запитали, чому я не переходжу на російську, коли до мене звертаються «на язьке»? Я жартома відповіла, що це для конспірації. Якщо мене викрадуть і триматимуть з ножем біля горла, я зможу попе-*

⁶ В анкеті для місцевих такого запитання не було.

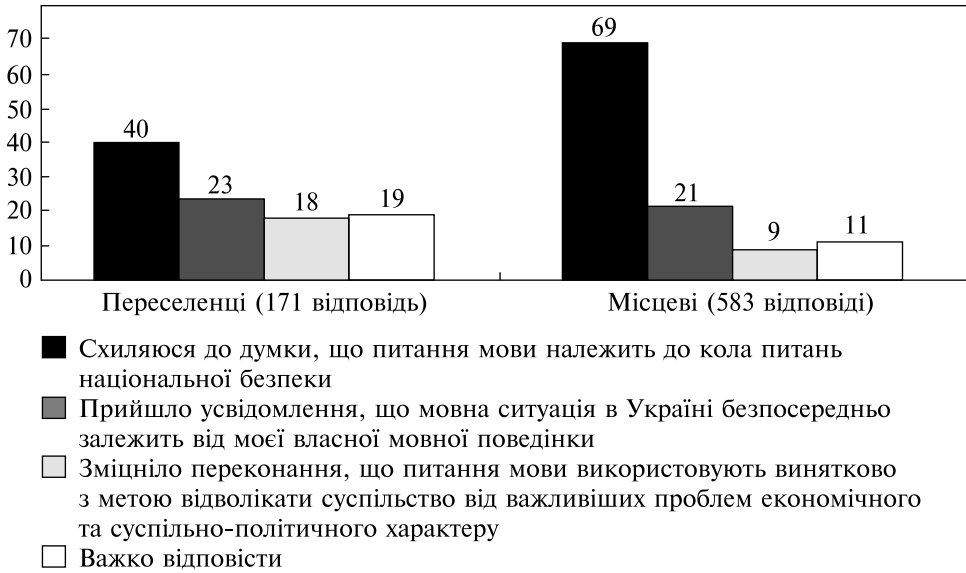


Рис. 9. Розподіл відповідей на запитання «У чому виявляється зміна Вашого ставлення до мовного питання?»

редити своїх, просто заговоривши російською (Тамара Горіха Зерня. Доця. Вид. 4-те. Київ: Білка, 2021, с. 151).

Від початку повномасштабної війни ця тема набула особливої актуальності, і в інтернет-просторі з'явилася значна кількість висловлювань на мовну тематику⁷, серед них і таких, що пов'язані з опозицією «свій-чужий»: *Зловили вночі диверсанта. Казав, що краватка — ета маленькая настель. Мова треба? Мова — зброя! (27.02.2022)*⁸; *«Якщо я буду писати російською, це пишу не я. Якщо я буду говорити російською, це не мої слова». Війна штука непрогнозована, і статися може будь-що. Щойно мій близький друг написав мені це. Як на мене це вкрай важливо в часи гібридних війн, дати зрозуміти своїм близьким як тебе ідентифікувати в разі незрозумілої ситуації. Всім нам перемоги. Мордор маст дай (09.03.2022); Оголошення на АЗС: «З метою виявлення диверсантів на Нашій землі замовлення приймаємо виключно УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ!» (24.03.2022).*

У багатьох змінилося також ставлення до мовних проблем загалом. На запитання, у чому саме полягає ця зміна, місцеві і переселенці відповіли неоднаково (рис. 9), хоч в обох спільнотах найчастотнішим стало усвідомлення, що питання мови належить до проблем національної безпеки (так вважають майже 70 % місцевих і 40 % переселенців), а на друге місце майже з однаковою частотою поставлено власну мовну поведінку, яка може впливати на мовну ситуацію в країні (21 % місцевих і 23 % переселенців). Близько 18 % переселенців натомість вважають мовне пи-

⁷ Цій проблемі присвячено окрему розвідку автора, за матеріалами якої виголошено доповідь на міжнародній конференції і підготовлено статтю до публікації.

⁸ Приклади дібрано з особистої стрічки Фейсбук автора статті із зазначенням дати, коли зроблено скріншот. Збережено оригінальну ортографію і пунктуацію постів.

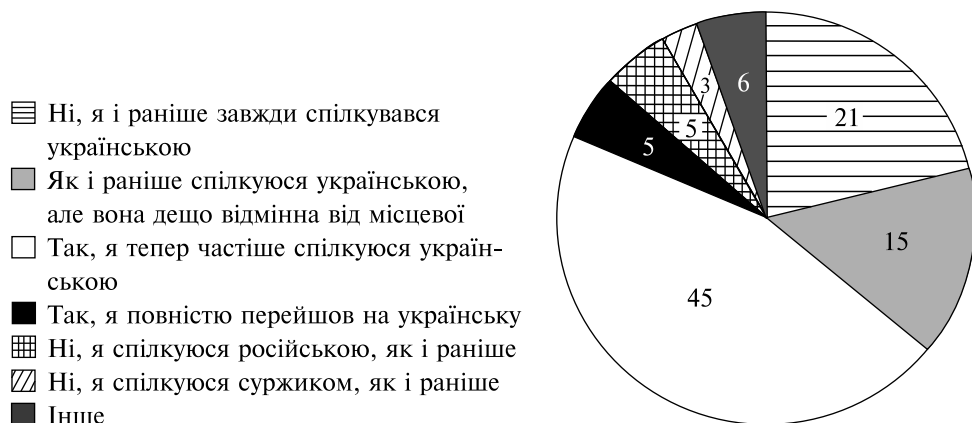


Рис. 10. Розподіл відповідей переселенців на запитання «Чи змінилася Ваша власна мовна поведінка після прибуття до нового місця проживання?»

тання маніпулятивним (серед місцевих таких майже вдвічі менше) і 19 % не можуть відповісти (серед місцевих — 11 %).

Половина переселенців змінила власну мовну поведінку і почала повністю або принаймні частіше спілкуватися українською мовою, про що свідчать їхні відповіді на запитання «Чи змінилася Ваша власна мовна поведінка після прибуття до нового місця проживання?» (рис. 10).

Ще 36 % і раніше послуговувалися саме українською мовою. Лише 5 % і далі використовують російську, а 3 % оцінюють своє мовлення як суржик. Припускаємо, що відсоток російськомовних у побуті може бути дещо вищим, оскільки ми пропонували анкету лише українською мовою, якою «переконані російськомовні» могли не захотіти відповідати. Але в тих умовах використання російськомовного варіанта анкети здавалося неприпустимим, до того ж більшість громадян України добре розуміють українську, навіть якщо не говорять нею. 6 % респондентів запропонували власний варіант відповіді, їхні відповіді можна об'єднати у три основні опції.

А) «Спілкуюся двома мовами»: *Спілкуюся мовою співрозмовника, по роботі спілкуюся українською з 2014; Я відповідаю тією мовою, якою до мене звертаються; Я дома, стараюсь переходити на українську мову і менше спілкуватись суржиком; Спілкуюся обома мовами; В сім'ї спілкуюсь російською, як і спілкувались, в установах / магазинах — українською.*

Б) «Вивчаю / хочу вивчати українську»: *Ходжу на мовні курси, хочу вивчати українську мову; Вивчаю мову для спілкування.*

В) «Перейшов на українську ще раніше»: *До 2020 спілкувалася російською, від липня 2020 — тільки українською; Так, але це сталося до 24 числа, в середині лютого; Перейшла на українську в перший день війни, до прибуття на нове місце проживання.*

Останній блок відповідей свідчить про самостійність вибору мовців, а не його ситуаційну зумовленість (переїзд на нове місце проживання). Кількісно відповіді останнього блоку можна додати до тих, хто перейшов на українську або став спілкуватися нею частіше.

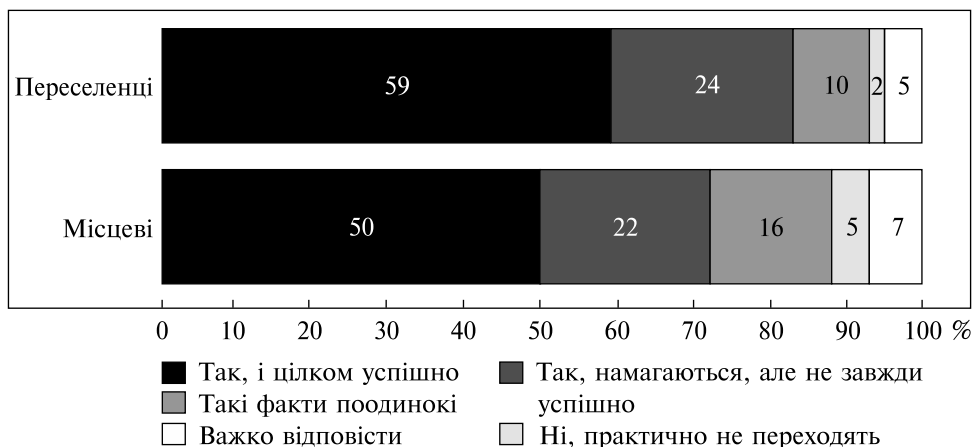


Рис. 11. Розподіл відповідей на запитання «Чи відомі Вам факти переходу раніше російськомовних на українську мову?»

Обидві спільноти активно вказують на відомі їм факти переходу з російської мови на українську, переселенці дещо активніше, хоч близько чверті в обох групах зазначають, що такий перехід не завжди успішний. 21 % місцевих і 12 % переселенців або зовсім заперечують такі факти, або стверджують, що вони поодинокі (рис. 11).

У соцмережах багато пишуть про конфлікти між українськомовними місцевими і російськомовними переселенцями. Наше опитування виявило, що конфлікти трапляються, але не є критично частотними (рис. 12). Про їх наявність досить однотипно зазначають близько третини в обох спільнотах, але лише близько 10 % спостерігали їх часто або були учасниками. Понад 20 % спостерігали зрідка, а дві третини — узагалі не стикалися із цим явищем. До війни (опитування 2017 р.) близько половини опитаних на запитання «Чи згодні Ви з твердженням, що в Україні існує конфлікт на мовному ґрунті?» відповіли негативно (23,4 % обрали відповідь «зовсім не згоден», 23,5 % — «здебільшого ні»), а понад 1/5 погоджувалися з тим, що він є («здебільшого так» — 15,1 %, «повністю згоден» — 6,5 %), при цьому понад третина тоді не визначилася з відповіддю («і так, і ні» — 23,6 %, «важко відповісти» — 7,9 %).

Особистий досвід інформантів за близького контактування різномовних спільнот засвідчив, що перерозподіл відбувся передусім за рахунок тих, хто «теоретично» не зміг визначитися з відповіддю. Більше негативних відповідей про реальні конфлікти порівняно з передбачуваними (65—67 % проти 46,9 %) почасти пояснюємо посиленням толерантності, адже багато переселенців, з одного боку, почали більше спілкуватися українською (чи прагнуть цього), а з іншого, — місцеві жителі розуміють, що для багатьох перехід до українськомовного спілкування може бути процесом, а не одномоментним перетворенням. Водночас і кількість реальних конфліктів виявилася більшою за передбачувану (31—33 % проти 21,6 %), а понад чверть місцевих на запитання «Яке

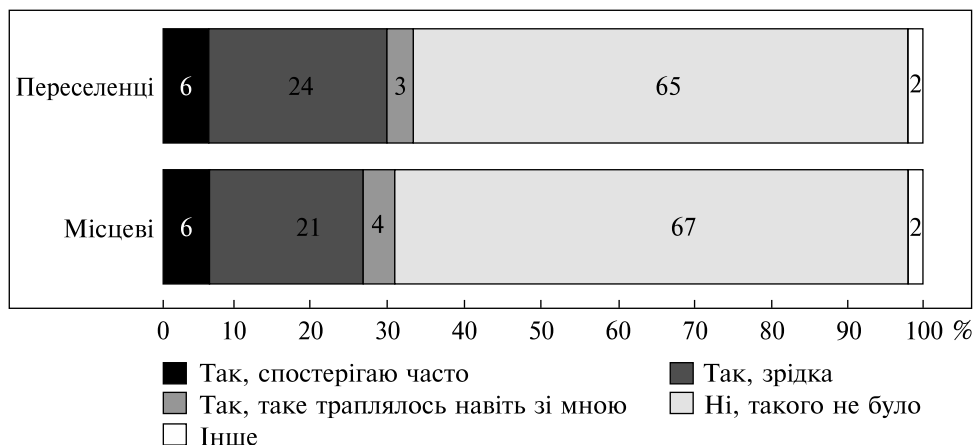


Рис. 12. Розподіл відповідей на запитання «Чи спостерігали Ви конфлікти на мовному ґрунті після переїзду на нове місце проживання (для переселенців) / після переїзду переселенців до Вашого населеного пункту (для місцевих жителів)?»

Ваше ставлення до змін мовної ситуації у Вашому населеному пункті?» висловили незадоволення (8,3 % — «відчуваю гнів і обурення», 18,4 % — «мене це дратує»), тож проблема є і потребує глибшого дослідження.

Цікавими є коментарі в обох групах, з яких можна зрозуміти, що місцеві обурюються переважно у своєму колі чи в соцмережах, зараховуючи до «конфлікту» власне внутрішнє невдоволення, а переселенці «страждали» не лише за російську, а й за українську мову.

Ось деякі коментарі місцевих жителів: *Чула від знайомих; Місцеві люди дратуються, але те роздратування переважно висловлюється в соцмережах чи приватних розмовах. Можливо, в мене коло спілкування неконфліктне; Ні, але неприємно чути «расейській язык»; Зараз скоріше ні. Але коли перебували ВПО в 2014 році, то конфлікти мали місце бути.*

Коментарі переселенців: *Найдивніше, що на мене наїжджали саме за те, що я говорила українською; Так, дитину обізвали росіянкою, бо вона говорила російською; За місцем нового проживання — ні, але в Сумах — так, чоловік, який проходив повз мене на вулиці, за українську мову почав займати мене і критикувати, що все це через нас, «нациків».*

Звичайно, це питання також потребує подальшого вивчення.

На запитання щодо свого психологічного стану, пов'язаного з рівнем знання української мови, більшість переселенців відповіли, що знають мову достатньо й не відчують незручностей (78 %), дехто натомість шкодує, що не вивчив мову раніше (15 %). Решту запропонованих варіантів (*Відчуваю себе чужинцем, відчуваю вороже ставлення до себе, відчуваю безпорадність*) не обрав майже ніхто. Щоправда, 2 % байдуже, а 4 % утрималися від відповіді.

Отже, підступність нападу, спрямування агресії проти мирного населення, зокрема й російськомовного, і масштабність руйнувань інфраструктури України вплинули на мовну свідомість російськомовних гро-

мадян і гармонійних білінгвів. Багато з них змінило своє ставлення до російської мови, яку тепер сприймають як мову агресора. Українську мову почали сприймати як маркер «свого», як символ спротиву, унаслідок чого спілкуються переважно або лише українською. Це засвідчують і результати опитування. Понад 2/3 опитаних в обох групах зазначили, що не спостерігали конфліктів на мовному ґрунті, а майже третина констатувала наявність таких конфліктів, тому потрібні науково обґрунтовані рекомендації щодо коригування мовної ситуації. Зменшенню конфліктності сприятиме допомога раніше російськомовним в опануванні української мови, зокрема організація широкої мережі безкоштовних мовних курсів. Потрібне подальше дослідження мовної взаємодії, передусім у місцях, куди евакуюють людей із регіонів активних бойових дій. Попередні результати свідчать, що зараз складається дуже сприятлива ситуація для зміцнення позицій української мови як державної, але проблему потенційного мовного конфлікту також не можна недооцінювати.

Статтю опубліковано за матеріалами доповіді на Міжнародній онлайн-конференції «Дебати щодо мовного розмаїття в сучасній Україні: мови національних меншин, білінгвізм та мовні ідеології у воєнні часи» 21 жовтня 2022 р. Див. докладніше: Кісс Н.С. (2022). Дослідження мовних проблем в Україні під час війни (наукова хроніка). Українська мова, 3(83), 134–141. Англійською мовою текст доповіді буде опубліковано в колективній монографії в науковому видавництві Harrassowitz Verlag (Вісбаден, Німеччина).

ЛІТЕРАТУРА

- Бестерс-Дільгер Ю. (ред.). (2010). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Вишняк О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». (2019). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 21, ст. 81. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
- Залізник Г., Масенко Л. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко Л.Т. (2020). Мовна ситуація України з погляду соціолінгвістів. *Дивослово*, 10, 24–26.
- Масенко Л.Т. (2010). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Ю. Бестерс-Дільгер (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* (с. 96–131). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Матвеева Н.Р. (2022). *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. (2008). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Парашевін М. (2019). Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992–2019. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 6(20), 415–512. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf> Київ: Інститут соціології НАН України.
- Романцов В.О. (2008). *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття)*. Київ: Видавництво ім. О. Теліги.

- Руда О.Г. (2021). Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. <https://doi:10.11649/sm.2414>
- Соколова С.О., Данилевська О.М., Руда О.Г. (2018). Територіальні та соціокультурні аспекти функціонування сучасних слов'янських мов як державних. *Слов'янські обрії: доп. укр. учасн. XVI Міжнародного з'їзду славістів (м. Белград, Сербія, 20—27 серпня 2018 р.)*, 9, 145—169.
- Соколова С.О., Залізняк Г.М. (2018). Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*, 2, 3—19.
- Хмелько В.Є. (2004). Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 32, 3—15.
- Цар І.М. (2021). *Українське повсякденне мовлення у міському молодіжному середовищі*. Київ: Наукова думка.
- Besters-Dilger Juliane (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Frankfurt am Main — New York: Peter Lang.
- Hentschel G., Reuter T. (2020). Ukrainisch-russisches und russisch-ukrainisches Code-Mixing. Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine (Ein dreijähriges Forschungsprojekt im Rahmen des D-A-CH-Programms von FWF und DFG). *Colloquium: New Philologies*, 5(2). <https://doi:10.23963/cnp.2020.5.2.5>; <https://colloquium.aau.at/index.php/Colloquium/article/view/137>
- Müller D., Wingender M. (Eds.). (2020). Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia/Tatarstan. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa*, 7. Wiesbaden: Harrassowitz — Verlag.
- Müller D., Wingender M. (Eds.). (2021). Language Politics, Language Situation and Conflicts in multilingual Societies: Case Studies in Contemporary Russia, Ukraine and Belarus. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa*, 12. Wiesbaden: Harrassowitz — Verlag.
- Olszański T.A. (2012). The language issue in Ukraine: An attempt at a new perspective. *OSW Studies*, 40.

Статтю отримано 18.01.2023

REFERENCES

- Besters-Dilger, Juliane (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Frankfurt am Main — New York: Peter Lang.
- Besters-Dilger, Juliane (Ed.). (2010). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Chmelko, V.JE. (2004). Linguistic and ethnic structure of Ukraine: regional features and trends of change during the years of independence. *Scientific notes of NaUKMA. Sociological Sciences*, 32, 3—15 (in Ukrainian).
- Hentschel, G., & Reuter, T. (2020). Ukrainisch-russisches und russisch-ukrainisches Code-Mixing. Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine (Ein dreijähriges Forschungsprojekt im Rahmen des D-A-CH-Programms von FWF und DFG). *Colloquium: New Philologies*, 5(2). <https://doi:10.23963/cnp.2020.5.2.5>; <https://colloquium.aau.at/index.php/Colloquium/article/view/137> (in German).
- Language situation in Ukraine: between conflict and consensus*. (2008). Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Masenko, L.T. (2010). Language situation of Ukraine: sociolinguistic analysis. Besters-Dilger, Juliane (Ed.), *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations* (pp. 96—131). Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Matveieva, N.R. (2022). *Bilingualism in the modern communicative space of Kyiv*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).

- Müller, D., & Wingender, M. (Eds.). (2020). Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia/Tatarstan. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa*, 7. Wiesbaden: Harrassowitz — Verlag.
- Müller, D., & Wingender, M. (Eds.). (2021). Language Politics, Language Situation and Conflicts in Multilingual Societies: Case Studies in Contemporary Russia, Ukraine and Belarus. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa*, 12. Wiesbaden: Harrassowitz — Verlag.
- Olszański, T.A. (2012). The language issue in Ukraine: An attempt at a new perspective. *OSW Studies*, 40.
- Parashchevin, M. (2019). Results of national annual monitoring studies 1992—2019. *Ukrainian society: monitoring social changes*, 6(20), 413—512. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf> Kyiv: In-t sotsiologhii NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Romantsov, V.O. (2008). *The population of Ukraine and its native language during the times of Soviet power and independence (20th — early 21st centuries)*. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy (in Ukrainian).
- Ruda, O.H. (2021). Native language vs the language of everyday communication in the evaluations of Ukrainians. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. <https://doi:10.11649/sm.2414> (in Ukrainian).
- Sokolova, S.O., Danylevska, O.M., & Ruda, O.H. (2018). Territorial and sociocultural aspects of the functioning of modern Slavic languages as state languages. *Slavic horizons: reports of Ukrainian participants of the XVI International Congress of Slavists (Belgrade, Serbia, August 20—27, 2018)*, 9, 145—169 (in Ukrainian).
- Sokolova, S.O., & Zalizniak, H.M. (2018). Peculiarities of the modern language situation of Ukraine in the mirror of sociology and sociolinguistics. *Ukrainian language*, 2, 3—19 (in Ukrainian).
- The Law of Ukraine “On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language”*. (2019). Vidomosti Verkhovnoji Rady (VVR), 21, art. 81 (in Ukrainian).
- Tsar, I.M. (2021). *Ukrainian everyday broadcasting in the urban youth environment*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vyshniak, O. (2009). *Linguistic situation and status of languages in Ukraine: dynamics, problems, prospects (sociological analysis)*. Kyiv: In-t sotsiologhii NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Zalizniak, H., & Masenko, L. (2001). *The language situation of Kyiv: today and tomorrow*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).

Received 18.01.2023

Svitlana Sokolova, Doctor of Sciences in Philology,
Professor, Leading Researcher in the Department of Stylistics,
Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

CHANGES IN THE ATTITUDE OF UKRAINIANS TO LANGUAGES AGAINST THE BACKGROUND OF THE FULL-SCALE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE

The article presents the results of the analysis of language preferences and language behavior of two categories of Ukrainian citizens — forced migrants from the occupied territories and war zone (mainly from the east and south of Ukraine) and residents of the regions that receive them (mainly from the west), based on the results of an online survey carried out in May — June 2022. In connection with the war, there is a mass movement of the

population from the occupied territories and territories where hostilities are taking place to other regions of Ukraine and abroad. As a result, the balance between the functioning of the Ukrainian and Russian languages, which was established before the start of the war, was disturbed, and in places where refugees are accepted, local Ukrainian-speaking and Russian-speaking immigrants are in close contact, about a third of both communities faced conflicts on linguistic grounds, but only about 10 % faced often or were their participants. According to the results of the survey, a significant improvement of the attitude towards the Ukrainian language (over 50 %) and a deterioration towards the Russian language (over 70 %) were recorded in both communities. About half of the immigrants started to communicate in the Ukrainian language (another 36 % still used to communicate in it) or at least approve of strengthening its positions (93 %). A comparison of the obtained results with the results of the 2017 survey proved that the basis of these processes was laid earlier, but the active phase of Russian aggression caused their intensification. The current situation is very favorable for strengthening the position of the Ukrainian language as the state language, but there is a problem of conflict between representatives of different language communities, which cannot be underestimated.

Keywords: *attitude to languages, language behavior, Ukrainian language, Russian language, state language, Russian-Ukrainian war.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.020>

УДК 811.161.2'373.7

М.В. СКАБ, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри історії та культури української мови
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Михайла Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012
E-mail: mv.skab@chnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4246-0293>

БІБЛІЙНІСТЬ ЯК УНІВЕРСАЛІЯ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

У статті представлено результат перевірки тези Т. Фостера про надзвичайно велику частотність біблійних алюзій у художньому дискурсі (як універсальну світову тенденцію). На підставі кількадесятилітніх спостережень над релігійними феноменами в мові української літератури від давніх часів до найновіших констатовано, що покликання на Біблію як універсальний прототекст світової літератури більшою чи меншою мірою властиве творам української літератури на всіх етапах її розвитку. Інтенсивність і характер таких референцій залежить від часу написання твору, індивідуальних уподобань автора, художньо-естетичних особливостей напрямку чи течії, до яких він належить. Доведено, що біблійність — одна з визначальних ознак українського художнього мовомислення, стилетвірна риса української літератури як частини загальноєвропейської словесної культури.

Засадиною умовою повноаспектного вивчення проблеми біблійності в українській мові й культурі загалом є глибоке пізнання періоджерела, зокрема докладні спостереження над семантичними зсувами в біблійній лексиці та фразеології в їх діяхронії та синхронії, на тлі відповідних процесів в інших мовах.

Ключові слова: українська художня література, біблійність, біблійні алюзії, біблійні слова та висловлення.

Надважливий вплив християнства на європейську і світову культуру загальновідомий. У доповіді на конференції «Тисяча років християнства на Україні в контексті Міленійного року» (Варшава, 2000) С. Козак влучно зауважив: «2000 років тому зародилася християнська тра-

Цитування: Скаб М.В. (2023). Біблійність як універсалія українського художнього дискурсу. *Українська мова*, 1(85), 20—31. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.020>

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

диція, котра упродовж усіх часів чинила вплив на цілу форму життя в наступні історичні епохи, а особливо впливала на формування особистості людини і процесів інкультурації колективності, на формування людської цивілізації і життєвих пріоритетів людини у сфері вартостей, норм, мотивацій, трансценденцій, пробуючи одночасно допомогти знайти відповідь на найістотніші проблеми людської екзистенції, пов'язані зі смыслом життя, тотожністю, порядком Божим і людським, устроєм світу» (Козак, 2001, с. 39).

Біблія для християнства — це засаднича книга, джерело універсальних культурних змістів та морально-ціннісних аксіом. Відомий літературознавець З. Лановик слушно зауважувала: «...які б погляди стосовно Біблії не існували, вона залишається Книгою Книг, яка упродовж віків справляла найбільший вплив на літературу зокрема і на мистецтво загалом. Незаперечним залишається факт, що без знання і розуміння Біблії неможливо повною мірою осягнути переважну більшість шедеврів світової культури. Саме Біблія є першоджерелом основних “світових” сюжетів, універсальних архетипів, образів, символів» (Лановик, 2006. с. 7).

Крім багатолітнього зацікавлення природою релігійних феноменів і способами їх актуалізації в мові української літератури, вибір теми цієї статті вмотивований також знайомством із книжкою «Читай як професор. Жвавий і захопливий посібник для читання між рядків». Її автор, професор Мічиганського університету Томас К. Фостер пропагує стратегію активного, вдумливого сприймання тексту, у процесі якого читач здатен «не лише стежити за сюжетом, але й відчувати символи, метафори й алюзії, помічати іронію та відчувати резонанс із іншими текстами» (Фостер, 2021, с. 4). Стрижневими, засадничими для концепції вважаємо кілька тверджень, що в різних форматах повторюють актуальні тези сучасних рецептивно-інтерпретативних теорій: «якщо незрозуміло, звідки цитата, то вона напевно з Шекспіра [...] чи з Біблії» (там само, с. 7); «існує універсальна граматики переносних значень, а символи і образи черпають силу з повторень і нових тлумачень» (там само, с. 15); «Що виразніше ми усвідомлюємо, що наш текст, можливо, перебуває в діалозі з іншими, то більше подібностей і перегуків помічаємо, і так текст оживає» (там само, с. 52); «Навіть нерелігійні письменники чи ті, хто живе поза юдео-християнською традицією, можуть часом ввернути щось із Книги Йова, Євангелія від Матвія чи Псалмів. Це пояснює нашестя садів, змій, вогненних язиків і голосів із вихору в пізнішій літературі» (там само); «Глибина — от що біблійний вимір додає до історії» (там само, с. 74).

Мета пропонованої студії — верифікувати думку Т. Фостера про поширеність біблійних алюзій у текстах української літератури від найдавніших часів до сьогодні. Об'єктом особливої уваги слугувала мовотворчість авторів, які, за нашими попередніми кількадесятилітніми спостереженнями, зверталися до тексту Біблії спорадично.

Аналіз різножанрових (і поетичних, і прозових) художніх текстів у найширшому часовому діапазоні дає змогу виокремити основні особли-

вості мовного оформлення біблійності — зв'язку з Біблією — в українській літературі. При цьому вплив Біблії на українську мову (див.: Chlebda, 1997; Калдиева-Захариева, 2013; Скаб, 2016; Піддубна, 2019) трактуємо широко: не лише слово чи фраза, запозичені з Біблії, але й безпосередньо чи опосередковано мотивовані текстом Святого Письма рефлексії цих слів, висловлень, ідей. Їх численно спостерігаємо і в народній творчості [пор. зафіксовані в «Галицько-українських приповідках» І. Франка «Якби не Єва, то би й Адам не згрішив (Дрог.); Жінка перша дає чоловікови привід до гріха» (Франко, 2006, с. 117); «Як би міг чоловік обійти ся без жінки, то був би Пан Біг не сотворив Єву (Ворохта); Проба хлопської філософії, зрештою основана на дуже старій книжній традиції» (там само, с. 173)], і в авторських художніх текстах.

Амплітуда вербальних апеляцій до Біблії в українських художніх текстах широка — від найбільш очевидних, що їх першими помічаємо у творах (передусім це імена *Адам, Єва, Каїн, Мойсей, Соломон, Ісус Христос, Пилат, Ірод, Лазар* та ін.; географічні назви *Содом, Гоморра, Вавилон, Назарет, Вифлеєм, Голгофа (Голгота), Гетсиманія, Йордан* тощо; загальні назви *апостол, фарисей, псалом, лепта, притча, заповідь, мироносиця, розп'яття, мученик* тощо) до значно менш помітних, рецептивно складних.

Проаналізувавши українські переклади Біблії та численні зразки мови художньої літератури, В.І. Кононенко аргументовано констатував, що «включення бібліїзмів у художні тексти, опанування високою манерою релігійної літератури суттєво стимулювали мовне збагачення творів красного письменства» (Кононенко, 2001, с. 74), подав переконливі приклади використання в текстах окремих бібліїзмів, які «навіть позбавлені безпосереднього зв'язку з біблійними сюжетами [...], залишаються бібліїзмами до того моменту, поки в них зберігається бодай віддалений елемент “біблійності”, свого роду архісема “релігійність” (там само, с. 82). Автор слушно зауважував, що «і слова, і словосполучення, здавалося б, узвичаєні, загальноновживані, безпосередньо не позначені біблійним впливом, у контекстних умовах можуть асоціативно пов'язуватись із біблійними словами» (там само, с. 83) і представив фрагмент поезії Олександра Олеся, у якому набір слів-понять сукупно викликає образи Старого Заповіту: *Недурно плакав я в пустелі / І плакав довго без надій... / Мене каміння зрозуміло... / Я чув, як сурми загриміли / І розчинилася труна... / Як вечір, гасне меч народний, / Стихають сурми золоті... / Надії падають в безодні, / Конає мрія на хресті*. Припускаємо, однак, що ця поезія може бути ремінісценцією на Книгу Єремії, її своєрідним поетичним переспівом.

Природно, що найбільш комфортним є впізнавання і навіть повна ідентифікація бібліїзмів за формою: це можуть бути окремі слова чи висловлення (*Адам, чотири вершиники, зоря провідна*), назва твору («*Сад Гетсиманський*» І. Багряного), але найчастіше з Біблії запозичують ситуації й окремі цитати (Фостер, 2021, с. 69).

За змістом бібліїзми виявити важче, хоч, за спостереженнями дослідників, вплив Біблії на українську мову насамперед семантичний,

смісловий. О. Ковач, проаналізувавши біблійні одиниці, що «не містять у собі явного посилання на біблійні сюжети і не є маркованими мовними зворотами з Біблії» (Ковач, 2016, с. 102), як-от: *ловити на слові, тримати слово, одним словом, давати слово, з ніг до голови, покладати надію, сісти на шию*, цілком слушно констатувала, що «за рахунок прихованих сталих висловлень і фразеологізмів питома вага бібліїзмів у сучасних європейських мовах є значно вищою, ніж може видатися на перший погляд, а також спираючись на матеріали історико-етимологічних словників» (там само, с. 110).

Думаємо, що ми не помічаємо значної частини того, де Т. Шевченко покликається на Біблію. На жаль, сьогодні ми не досить обізнані зі Святим Письмом, а Т. Шевченко Псалтир знав, мабуть, напам'ять із першого до останнього слова (Стус, 1989, с. 66). Власне, у мовній свідомості та словнику багатьох сучасних українців біблійні за походженням образи *адамові діти, апостол правди, сонце правди* та низка інших закріпилися саме через посередництво мовостилю Кобзаря.

Звичайно, основний пласт біблійної фразеології збагатив українську мову після прийняття християнства. Згодом одним з основних механізмів їх популяризації стало вживання в авторській поезії та прозі. Так, Панас Мирний та Іван Білик актуалізували вислів *Хіба ревуть воли, як ясла повні*, Іван Франко і текстом, і назвою поеми «Мойсей» стимулював новий рецептивно-інтерпретативний ракурс імені старозавітного героя як провідника українського народу. Прикметно, що після цього інтертекстуальний ланцюжок продовжили: Мойсеєм почали називати самого Івана Франка.

Очевидно, що в кожного народу є свої улюблені біблійні образи. В українців це *Мати Божя, Ісус Христос, Адам, Мойсей, Соломон* та ін. В ізраїльській поетеси Хагіт Гросман є вірш «Авішаг» (*Авішаг* — біблійний персонаж, єврейська дівчина, яка зігривала своїм молодим тілом престарілого царя Давида): *Я гадала, що зможу обняти своїми руками всю Армію порятунку, / але ти був холодний, ото ж я тихо лежала поруч; / доки медична сестра не помітила батька й доньку, які гріли / одне одного перед смертю* (Альманах, 2011, с. 20).

У художніх текстах так званої радянської літератури, особливо в період «войовничого атеїзму», релігійні та сакрально марковані образи, слова й висловлення нерідко слугували основою для створення іронійно-комічного ефекту (Ковтун, 2006, с. 67). Тобто для ідеологічної «боротьби» з релігією використовували її ж мовні засоби. Переконливі із цього погляду іронійно реактуалізовані біблійні цитати у творах Я. Галана [їх численність зафіксовано у словнику «Крилаті вислови в українській мові» (Коваль, Коптілов, 1975)], саркастичне переосмислення імені другого царя Вавилонії *Навуходносор* у значенні «ябеда, донощик» і його розвиток у похідній лексемі *навуходносорство*, пор.: *Виказати товариша — це було абсолютно неможливо, просто неприродно з погляду гімназиста [...]. Не виказували навіть “перші учні”. Навіть відомі з молодших класів “на-*

вуходносори” — і ті після третього чи четвертого класу остаточно позбувалися свого пороку, гірко навчені за *навуходносорство* в молодших класах (Смолич «Наші тайни», с. 186); *Скаржаться літератори, що все більше “навуходносорів”, підслуховувачів, що в’язнуть, линнуть з провокаційними розмовами... Гидко це, ганебно* (Гончар «Щоденники», с. 410).

Інтенсивність використання біблійних імен, цитат, образів, алюзій залежить від індивідуального світогляду автора, літературно-естетичних принципів його мовотворчості.

Без сумніву, найглибше закоріненим у мовосвіт Святого Письма є ідіостиль Тараса Шевченка. М.П. Драгоманов цілком виправдано називав його “біблейцем” і порівнював релігійний світогляд поета з поглядами англійських суспільних реформаторів XVII ст. — пуританів, що провадили свою політику лише за допомогою Біблії (цит. за: Стус, 1989, с. 53). Митрополит Іларіон у праці «Релігійність Тараса Шевченка» зазначав: «Коли зібрати до купи все, що становить істоту релігійного стилю “Кобзаря”, то все це складає біля 15% останнього. Шевченко неповторний в нашій літературі таким широким релігійним виявленням. Час Шевченкового життя 1814—1861 був такий, що велика побожність українського народу ще не розбилася, — вона виразно була видна у всьому житті. Люди були богомільні, побожні, добре знали про Церкву та Господа. Люди жили міцно з Богом і в серці і в устах. Бог був у всьому житті народу. Шевченко повно пішов за своїм народом, і його світогляд широко релігійний» (там само, с. 11).

У ХХ столітті ментально-мовний зв’язок української літератури з Біблією не перервався, хоч і зазнав певного занепаду через відомі ідеологічно-політичні чинники. Наприклад, у 20—30-ті роки в різних текстових форматах і з різною частотністю біблійні образи та алюзії використовував футурист Михайль Семенко: *Вслухаюсь в плескіт я у музику дерев / Що в небо простяглись так струнно / Вони вбирають все локомотиву рев / І божий глас відгукують безшумно* («Сосни»); *Згадав кілька французьких фраз забутих, / Разів зо два поглянув на образ Христа* («Парикмахер»); *Образ снівся мені / Образ благанний / У холодній труні / В білім савані / Не зводь у сні / Зір свій звучий / Дайте мені / Кімвал брязкучий* («Образ снівся мені»); *Я не хочу своєї уваги скупчувати / Нудним шаблоном розважань. / Вам не побачити моєї уступчивості / Під сміхом зблідлим ображань. / І коли людину остаточно вимучите — / Я займусь філософією натхнення. / Кому, кому ви кров із серця виточите / За ілюзорну ганьбу гріхопадіння?* («Гріхопадіння»); *Минулими роками, на бабусині іменини, / Було в цій хаті без ліку гостей. / Як колись ждали, як прибирались до сеї днини, / І скільки подавалось печених індиків і гусей. / В тіні абажура — скільки померлих тінів — / Родичів, знайомих, нарочито званих. / Повна хата розмов і гомону у теплім тремтінні, / Тепер — свідки останні — старі дідівські дивани. / Образи, вигуки, милі старосвітські інтимності. / Тихо, тихо, мов в усі. / Боже, всьому минулому — / подай твої святі милості! Сьогодні — іменини моєї бабусі* («Бабусині іменини»).

Сумірні стилістичні явища відзначаємо в мові української прози, наприклад, у мовостилі А. Головка:

— *О, не життя, а рай! А чого ж ми з тобою, друже, в пеклі? І їх, і нас вилупили Адам і Єва, і в них, і в нас тече по жилах червона кров.*

— *Так бог дав, — сказав ти. А в мозку, не збите з ніг цією думкою, стояло питання: чому?*

Я казав:

— *Ні, так бог не дав. Він створив людей і сказав: живіть, плодіться і населюйте землю. (А сам заплющивсь і вуха клоччям позатикав.) І була спершу вільна земля і вільні люди... Проходили віки. Десять хтось пролив і покуштував крові. Сп'янула. І пішли літа, сотні-тисячі в чаду. Лілася кров... Судорожно пальці трусились, шукаючи горлянок, сплітаючи вірвовки із людських жил, щоб було чим гнuzдати та впрягати поруч із шкапами подоланих у борні...*

— *І ми родилися вже в неволі?*

Зітхнув ти.

— *Так, у неволі родилися ми. На самому дні пекла. Пам'ятаєш? Голодне й сумне обличчя материне? В кутку скорботні очі: «**Прійдіть ко мне всі труждаючієся і обремененії, і аз упокою ви...**» («Червоний роман»).*

До прототексту Святого Письма, а в ширшому вимірі — до релігійних текстів і практики апелюють також численні образи, висловлення, ситуації, зафіксовані в п'єсах чільного представника «радянської» драматургії О. Корнійчука: Б е р е с т. *Син ваш, мамашо, краще Ісуса Христа зцілює* («Платон Кречет», с. 96); П і п. *Терпіть, Маріє Михайлівно. Сонце — благодать божя* («Правда», с. 129); Т а р а с. *І землячків тобі бог дав. В а с я. Бог їх і візьме* («Правда», с. 149); 2-й в а р т о в и й (озирнувся, хреститься). *Поможі, господи, цієї ночі вийти, додому во здоровії дійти; пана вбити й між людьми справедливо добро поділити. 1-й в а р т о в и й. Амінь* («Правда», с. 154); О с т а п. *Я і Тарас, як звісно, і службу разом служили, і в один день одружились, і жінки наші, царство їм небесне, в один рік повмирали, — одне слово, — все життя ми разом* («В степах України», с. 207); С е р г і й. *Я своїм апостолам розказував, як ти мене вчив рибу ловити і раз відлупцював. Все пам'ятаю. (Обняв Мирона). М и р о н. Яким апостолам? С е р г і й. Я так називаю своїх артилеристів. Вони справжні апостоли, чудеса роблять щодня* («Фронт», с. 236); О р л и к. *Куди мені, там у командира голос як труба ієрихонська* («Фронт», с. 247); Р о м а н ю к. *І чого ти присікалась? Навіть великий древній вождь Ной, отой, що врятував людство від потопу, а як нарізався. Ого! Бувало, лежить, як колода...* («Калиновий гай», с. 318); А р к а д і й. *Я бачив вас у фільмі. Створили чудесний образ. У вас справжній комедійний талант. Леонід кашлянув. В е р о н і к а. Чуєш, Леоніде... Леонід. Блажен, хто вірує...* («Крила», с. 444); С т е п а н. *Послухайте, чудесний анекдот. [...] Армянське радіо питають: «Скажіть, чому, чому (сміється) бог створив землю круглою?» Відповідаємо (душиться від сміху): «Бог створив землю круглою...» [...] Зедаві! Відповідаємо: «Бог створив землю круглою, щоб по*

кутках не цілувались» («Мої друзі», с. 513—515); А н т о н і о. Пrawdę пишуть у нас письменники: людина безсила, не може здолати Молоха війни. Віками бореться, а що? («Мої друзі», с. 551).

Як відомо, переломними для ідеологічного розпруження суспільної свідомості й літератури як форми вияву цієї свідомості стали 60-ті роки ХХ століття. Так, у другій половині 60-х років у Києві склалася «Київська школа» поетів (В. Голобородько, В. Кордун, М. Воробйов, М. Григорів; причетним до цього літературного угруповання вважають також С. Вишенського). Її засадничим креативним принципом стала *свобода*: «Про *Київську школу поезії* можна говорити в кількох аспектах: як про суто поетичне явище, головною ознакою якого стала свобода творення; як про групу молодих нонконформістів, життєвим вектором яких була свобода волі в усіх його виявах; як про експериментальну психологічну спробу жити інакше, ніж інші покоління, жити так, ніби все відбувається у вільній незалежній державі; як про братство творців поезії, головним і надзвичайним завданням яких була сама поезія» (Кордун, 1997, с. 8). У творах поетів Київської школи біблійні алюзії, можливо, не надто численні, однак естетично вартісні, змістотвірні. Пор.: *Тоді в лісі випаде сніг / і людина вийде зустрічати другу / і пташка, що живе в білому лісі, / покладе одне крило на одного, / а друга на іншого, просто прощобече. / І то як **блага вість** (Голобородько «Хай слово тоді умре»); *Мій час не настав / І вже не настане ніколи. / **Призначив Господь мені: бути апостолом** — / задовго до того, коли **народився Син Божий**. / Та жодного разу / до мене **Месія** не обізвався, / **ноги** йому не змивав / і не сидів кінець столу при **Таємній Вечері** (Кордун «Апостольське послання того, хто був присутній незримо і ніколи не названий»); *є місце фіалок що про нього мало хто знає / **Бог квітне серед розлогих лугів** / на пагорбі у гайку (Воробйов «Є місце фіалок що про нього мало хто знає»); *Та я знову туди вертаюсь, / чорнотою землі починаюсь — / **хай святиться її ім'я** (Воробйов «Земля»); *Знати б — **тайна вечеря** о котрій / І о котрій завершиться світ...* (Вишенський, 2005, с. 60); *Ризикну на **Голготі** умитись...* (там само, с. 134); *Як воскресне **Ісус**...* (там само, с. 197); *...з натхненням розмножуючи свій **первородний гріх** (там само, с. 331) тощо.*****

Традицію опертя на закодовані в тексті Біблії моральні імперативи та вербальні формули їх вираження продовжено в мовотворчості письменників-вісімдесятників (Ю. Андрухович, Ю. Гудзь, В. Діброва, О. Забужко та ін.). Серед найхарактерніших для них прийомів текстотворення, окрім пародії, стилізації, формальних експериментів, автоіронії, дослідники називають інтертекстуальність (Андрейчик, 2018, с. 7). Ми ж у її межах виокремлюємо біблійну інтертекстуальність як стилетвірну рису поезії та прози вісімдесятників.

Багатьом читачам релігійність мовотворчості Ю. Андруховича на перший погляд може видатися дискусійною. Зрештою, в одному з інтерв'ю сам автор зізнався: «*Мушу визнати, я ніколи повністю не прочитав Біблію* (виділено нами. — М. Скаб). *У мене був такий період юнацької*

стихійної релігійності, богошукацтва, коли я возився з Новим Заповітом з Франківська до Львова і назад, читав у потязі, тримав біля себе в гуртожитку... Ми тоді у своєму вузчому товаристві намагалися знаходити якісь першопричини всього і доходили до екуменізму, йоги з такої позиції, що Ісус Христос, на думку декого з нас, також був йогом, тому ось цікаво було б прочитати, що він на цю тему сказав. Тобто Новий Заповіт я читав не дуже уважно, це для мене було якось занадто мляво написано. Швидше за все я помилявся в тому сенсі, що до цього тексту все ж не можна підходити з тими самими критеріями, що і до роману чи оповідання. Але, так чи інакше, письменнику необхідно володіти цим невичерпним матеріалом, сюжетами, метафорикою» (Терен, 2015, с. 30). Однак когнітивно-текстовий аналіз творів Ю. Андруховича виявляє глибоко осмислене вживання і деяких біблійних одиниць (на рівні імен, сакрально маркованих лексем тощо), і системні апеляції до тексту Святого Письма у форматі цитат, ремінісценцій, алюзій, реінтерпретації прецедентних ситуацій (переважно в поезії, рідше — у прозі): *Ми надто близько — марний знак, / той запах Єви — не інакше!* («А це така любовна гра...»); *Матерія — первинна. Це провина. / (Як не моя й не Божя, то чия?)* («Сумнів»); *Про театри, цирки та іподроми / не писав тобі ані слова. Й не буду. / Є вагоміші драми, себто погроми: / на прохання люду повісять Юду* («Про театри, цирки та іподроми...»); *На Різдво в Україні діються речі / потаємні й вічні. Скажімо, місяць / виявляється зайвим, тому Святвечір / переходить не в ніч, над якою висять / херувими сонні, а в ніч — як море, / по якій навряд чи спроможні трії / мандрівні царі, подолавши гори, / своєчасно встигнути до Марії. [...] / все збувається: Йосиф, яскиня, ясла, / коляда збувається, сіно, свічка. А проте — лишень у вертепній скрині, до якої доступ і вхід крізь вічка, / бо насправді нема яскині, нині / я, здається, готовий прийти з дарами, / хоч діряво в кишенях, а в небі сіро. / Тут мене ловили вітрини, брами. / Треба їхати. Може, сконає Ірод; Це столиця держави. Тут досить людно. / І не досить зелено для ботанік. / Хоч насправді це ніби судно (чи судно?) / і не так ковчег воно, як титанік* («На Різдво в Україні діються речі...»); *Дівчина, з якою він зустрічався вісім років (її ім'я було Ева Марія й невідомо кого саме — Марії чи Єви було в ній більше)...* («Дванадцять обручів»); *бич Божий* («Рекреації») тощо. У книзі «Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики» серед згаданих міст є лише біблійний Єрусалим, хоч у додатку Ю. Андрухович зауважує, що дуже хотів би, щоб тут був і Вавилон, і Содом, і Гоморра, але й щодо Єрусалиму він відверто зізнається: *«Це трохи дивно: з усіх Вічних Міст нашого світу я не бував лише в Єрусалимі. Тож хай він тим часом залишається й далі недосяжним пунктом особливого призначення. У мене ще ціла вічність на те, щоб у ньому побувати. Та я в ньому все одно буваю — завжди, коли намагаюсь молитися»* («Лексикон інтимних міст»).

Новітня українська література особливо пізнавальна з погляду збереження й посилення зв'язку з мовосвітом Біблії. Наприклад, ілюстративною щодо того, як наймолодше покоління поетів продовжує «тяглість

традиції українського поетичного авангарду» (Горбатюк, 2022, с. 5), зокрема й у вимірі сакральності мови, її насиченості біблійними алюзіями, є збірка поезій магістрантки філологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Марини Горбатюк «Книга мовчань». Серед найвиразніших апеляцій до прототексту Святого Письма — назва розділу «*Камо грядеши?*», заголовки поезій «*Сотворення світу*», «*Постапокаліптичне*», віршовий зачин «Миколо, дай ж ми слово»: *У кислих пащах божевіль, / У водах скнарних трубодна, / У любощах повій (ПОВІЙ!) / Вплітався в коси теплий стан, / Влягався нервом трудодень — / На пальці правої руки / Крутився хутко фарисей, / Хрест-та пречиста грала тінь. / У місті чорної вівці, / Де вороняччя сліпить зір, / І міниться звіряча ціль — / Тут слово мовить Соловій. / І камінь каменем Мойсей / Спиняє грізну новину, / І чиста точиться купель / З вогню тернового* (там само, с. 32). Пор. також: *А ще на східних фронтах, кажуть, / триває братовбивча війна. / Брати теж, знаєте, такі... / Каїн Авелю братом був, допоки не вбив* (там само, с. 78); із вірша «Народження деміурга»: *До мене підбігла чиясь дитина / вона запитала чи знаю Іюса / Сина Божого? засумнівалася я / але змовчала лише стверджувально кивнула / (так ніби справді знаю його / ніби особисто знайома) / Дитина радісно замружилася і сказала / Тьотю, а він воскрес! Ти знала, що він воскрес?* (там само, с. 136—137).

Входження біблійних слів і висловлень у нашу мову, а також їх осучаснення, так би мовити «українізація» — безперервне в часі. На наших очах упродовж останніх двох десятиліть сформувався та усталився один з українських варіантів фразеологізму *козел відпущення* (*козел офірний*) — *цап-відбувайло*; одиниці релігійного стилю ввійшли в ядерну зону словника засобів масової комунікації, набувши особливої виражально-оцінної значущості в час російської-української війни. *Хто до нас прийшов із мечем, від меча і загине* — одне з гасел захисників України.

Мовно-ментальний зв'язок із текстом Біблії — одна з визначальних ознак українського художнього мовомислення, стилетвірна риса української літератури як частини загальноєвропейської словесної культури. Традиція покликання на Святе Письмо у форматі образів, окремих слів, цитатних висловлень, ремінісценцій, алюзій — це універсальна тенденція, яку показово відбивають художні (і поетичні, і прозові, і драматургійні) тексти на всіх етапах розвитку української літератури. При цьому інтенсивність і характер таких референцій залежить від часу написання твору, індивідуальних уподобань автора, канонів естетичної течії чи напряму, до якого він належить.

Повноаспектне вивчення проблеми біблійності в українській мові, зокрема в художніх текстах, передбачає глибоке знання й розуміння протоджерела, тобто Святого Письма. Водночас докладні спостереження над семантичними зсувами в біблійній лексиці та фразеології в їх діяхронії та синхронії мають евристичний вихід у царину пізнання відповідних процесів в інших мовах.

ЛІТЕРАТУРА

- Альманах поезій та перекладів.* (2011). Київ: Meridian Czernowitz.
- Андрейчик М. (2018). *Інтелектуал як герой української прози 90-х років ХХ століття*. Львів: ЛА «Піраміда».
- Андрухович Ю. (2013). *Дванадцять обручів*. Харків: КК «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Андрухович Ю. (2021). *Лексикон інтимних міст*. Чернівці: Meridian Czernowitz.
- Андрухович Ю. *Поезії*. <https://ua.poetree.club/authors/iurii.andrukhovich> (дата звернення: 21.12.2022).
- Андрухович Ю. (2017). *Рекреації*. Київ: Фабула.
- Вишенський С. (2005). *Змова дзеркал: Вибране*. Київ: Юніверс.
- Воробійов М. *Поезії*. <http://www.poetryclub.com.ua/metr.php?id=78&type=tvorch> (дата звернення: 21.12.2022).
- Голобородько В. *Поезії*. <https://ua.poetree.club/poets/vasil.goloborodko> (дата звернення: 21.12.2022).
- Головко А. (1986). *Твори в двох томах* (т. 1: *Повість, оповідання, п'єса, романи*). Київ: Наукова думка.
- Гончар О.Т. (2008). *Щоденники: у 3 т.* (т. 1, 1943—1967). В.Д. Гончар (упоряд.). Київ: Веселка.
- Горбатюк М. (2022). *Книга мовчань: Поезії* (серія: «Третє тисячоліття: українська поезія»). Чернівці: Букрек.
- Калдиева-Захарієва С. (2013). *Българска фразеологія* (с. 245—264). Софія: Академічно изд-во «Проф. Марин Дринов».
- Коваль А.П., Коптілов В.В. (1975). *Крилаті вислови в українській літературній мові: Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови*. Київ: Вища школа.
- Ковач О. (2016). Явна та прихована біблійна фразеологія у сучасних європейських мовах. *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea / edit. K. Balázs, I. Herbil. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință. Fnul V. Nr. 1. S. 100—111.*
- Ковтун А.А. (2006). *Інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексичі (на матеріалі художньої прози ХХ ст.)* [дис. ... канд. філол. наук]. Івано-Франківськ.
- Кононенко В. (2001). Українські переклади Біблії і мова художньої літератури. *Warszawskie zeszyty ukraioznawcze, 11—12. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica pod red. Stefana Kozaka. Warszawa. S. 74—88.*
- Кордун В. (1997). Київська школа поезії — що це таке? *Світovid, 1—2, 26—27.*
- Кордун В. *Поезії*. <http://www.poetryclub.com.ua/metr.php?id=79&type=tvorch> (дата звернення: 21.12.2022).
- Корнійчук О. (1990). *Драматичні твори*. Київ: Наукова думка.
- Лановик З. (2006). *Hermeneutika Sacra*. Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ.
- Піддубна Н.В. (2019). *Теорія теолінгвістики: феномен біблійності в українській лінгвокультурі та омовлення релігійної картини світу (аналіз дискурсивної практики ХІХ ст.)*: монографія. Харків: Майдан.
- Семенко М. *Поезії*. <https://ua.poetree.club/poets/siemienko.mikhail> (дата звернення: 21.12.2022).
- Скаб М. (2016). Вплив Біблії на українську мову: обшир, аспекти та основні проблеми вивчення. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс, 772, 13—20*. Чернівці: Видавничий Дім «Родовід».
- Смолич Ю.К. (1987). *Дитинство; Наші тайни; Вісімнадцятилітні: Повість, романи*. Київ: Наукова думка.
- Стус І. (1989). *Релігійні мотиви в творчості Тараса Шевченка*. Едмонтон, Альберта: The University of Alberta.
- Терен Т. (2015). *РЕСвізити: антологія письменницьких голосів* (кн. 1). Львів: Вид-во Старого Лева.
- Фостер Томас К. (2021). *Читай як професор. Жвавий і захопливий посібник з читання між рядків*. Київ: Темпора.

- Франко І. (упор.) (2006). *Галицько-руські народні приповідки* (т. 2: *Діти—П'ять*). Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка.
- Chlebda W. (1997). Библия в языке — язык в Библии. *Problemy frazeologii europejskiej. II: Frazeologia a religia* / red A. Lewickiego i W. Chlebdy. Warszawa: Wyd-wo Energeia. S. 67—74.
- Kozak S. (2001). Chrześcijańskie korzenie kultury ukraińskiej. *Warszawskie zeszyty ukraińoznawcze, 11—12*. Spotkania polsko-ukraińskie. *Studia Ucrainica* pod red. Stefana Kozaka. Warszawa. S. 39—44.

Статтю отримано 12.01.2023

REFERENCES

- Almanac of poems and translations*. (2011). Kyiv: Meridian Czernowitz (in Ukrainian).
- Andreichyk, M. (2018). *An intellectual as a character of Ukrainian prose of the 90s of the 20th century*. Lviv: LA “Piramida” (in Ukrainian).
- Andrukhovych, Yu. (2013). *Twelve hoops*. Kharkiv: KK “Klub Simeinoho Dozvillia” (in Ukrainian).
- Andrukhovych, Yu. (2017). *Recreations*. Kyiv: Fabula (in Ukrainian).
- Andrukhovych, Yu. (2021). *Lexicon of intimate cities*. Chernivtsi: Meridian Czernowitz (in Ukrainian).
- Andrukhovych, Yu. *Poems*. Retrieved Desember 21, 2022 from <https://ua.poetree.club/authors/iurii.andrukhovich> (in Ukrainian).
- Foster Tomas, K. (2021). *Read as if you are a professor. A lively and engaging guide to reading between the lines*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Franko, I. (Ed.). (2006). *Galician-Rus' folk tales* (Vol. 2: *Dity—Piat*). Lviv: VTs LNU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
- Holoborodko, V. *Poems*. Retrieved Desember 21, 2022 from <https://ua.poetree.club/poets/vasil.goloborodko> (in Ukrainian).
- Holovko, A. (1986). *Works in two volumes* (Vol. 1: *Story, short stories, play, novels*). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Honchar, O.T. (2008). *Diaries: in 3 vols.* (Vol. 1, 1943—1967). V.D. Honchar (Ed.). Kyiv: Veselka (in Ukrainian).
- Horbatiuk, M. (2022). *The Book of Silences: Poems (Series: “The Third Millennium: Ukrainian Poetry”)*. Chernivtsi: Bukrek (in Ukrainian).
- Kaldieva-Zakharieva, S. (2013). *Bulgarian phraseology* (pp. 245—264). Sofia: Akademichno izd-vo “Prof. Marin Drinov” (in Bulgarian).
- Khlebda, V. (1997). The Bible in language — language in the Bible. A. Lewickiego & W. Chlebdy (Eds.), *Problems of European phraseology. II: Phraseology and religion*, 67—74. Warszawa: Vyd-wo Energeia (in Russian).
- Kononenko, V. (2001). Ukrainian translations of the Bible and the language of fiction. *Warsaw Ukrainian Studies Journals. Polish-Ukrainian meetings, 11—12*, 74—88. Ukrainian Studies Stefana Kozaka (Ed.). Warszawa (in Ukrainian).
- Kordun, V. (1997). Kyiv school of poetry — what is it? *Svitovyd, 1—2*, 26—27 (in Ukrainian).
- Kordun, V. *Poems*. Retrieved Desember 21, 2022 from <http://www.poetryclub.com.ua/mets.php?id=79&type=tvorch> (in Ukrainian).
- Korniichuk, O. (1990). *Dramatic works*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Kovach, O. (2016). Explicit and hidden biblical phraseology in modern European languages. *The dialogue of the Slavists at the beginning of the 21st century, 1*, 100—111. K., Balázs, & I., Herbil (Eds.). Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință (in Ukrainian).
- Koval, A.P., & Koptilov, V.V. (1975). *Sayings in the Ukrainian literary language: Aphorisms. Literary quotes. Idioms*. Kyiv: Vyscha shkola (in Ukrainian).
- Kovtun, A.A. (2006). *Innovative processes in the Ukrainian church and religious lexicon (on the basis of prose fiction of the 20th century* [thesis ... candidate philol. Sciences]. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Kozak, S. (2001). Christian roots of Ukrainian culture. *Warsaw Ukrainian Studies Journals, 11—12*, 39—44. Polish-Ukrainian meetings. Ukrainian Studies Stefana Kozaka (Ed.). Warszawa (in Polish).

- Lanovyk, Z. (2006). *Hermeneutika Sacra*. Ternopil: Red.-vyd. viddil TNPU (in Ukrainian).
- Piddubna, N.V. (2019). *The theory of theo-linguistics: the phenomenon of biblicalness in Ukrainian linguistic culture and verbalization of the religious picture of the world (analysis of the discourse practice of the 19th century)*. Kharkiv: Mайдan (in Ukrainian).
- Semenko, M. *Poems*. Retrieved Desember 21, 2022 from <https://ua.poetree.club/poets/siemenko.mikhail> (in Ukrainian).
- Skab, M. (2016). The influence of the Bible on the Ukrainian language: scope, aspects and main problems of study. *Scientific bulletin of Chernivtsi University: coll. of science works. Romano-Slavic Discourse*, 772, 13–20. Chernivtsi: Vydavnychi Dim “Rodovid” (in Ukrainian).
- Smolych, Yu.K. (1987). *Childhood; Our secrets; Eighteen-year-olds: Story, novels*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Stus, I. (1989). *Religious motifs in the work of Taras Shevchenko*. Edmonton, Alberta: The University of Alberta (in Ukrainian).
- Teren, T. (2015). *RECVISYTY: Anthology of Writer's Voices* (Vol. 1). Lviv: Vyd-vo Staroho Leva (in Ukrainian).
- Vorobiov, M. *Poems*. Retrieved Desember 21, 2022 from <http://www.poetryclub.com.ua/metr.php?id=78&type=tvorch> (in Ukrainian).
- Vyshenskyi, S. (2005). *Conspiracy of Mirrors: Selected*. Kyiv: Yunivers (in Ukrainian).

Received 12.01.2023

Maria Skab, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
professor of the department of history and culture of the Ukrainian language
Yuriy Fed'kovych Chernivtsi National University
2 Mykhailo Kotsiubynskogo St., Chernivtsi 58012, Ukraine
E-mail: mv.skab@chnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4246-0293>

BIBLICITY AS THE UNIVERSAL FEATURE OF UKRAINIAN ARTISTIC DISCOURSE

The article deals with the result of the verification of the hypothesis formed by American Professor T. Foster about the extremely high frequency of biblical allusions in artistic discourse in general (as a universal world trend) on the basis of Ukrainian literature. As the author's decades-long observations of religious elements in the language of Ukrainian literature from ancient times to the most recent ones prove, Biblical references, appeal to this unique work of world literature to a more or less extent are a typical feature of Ukrainian literature at all times (frequency of usage depends on the time of writing of the work, individual characteristics of the author and the literary style in which he/she works); it is not a remnant of an archaic village worldview or a peculiarity of a language of the old intellectuals who were distant from the contemporary problems, as, unfortunately, was often interpreted in the Soviet times; biblicality is deeply rooted in the Ukrainian worldview as part of common European and human values. In the author's opinion, it is necessary to study the problem of biblicality in the Ukrainian language and culture in as much detail as possible, in its whole entity, with deep research and understanding of the primary source, with the subtlest observations of semantic shifts in Ukrainian vocabulary and phraseology, diachronically and synchronically, against the background of the corresponding processes in other languages, in order to understand universal trends in the use of the Bible, as well as the uniqueness of the Ukrainian approach.

Keywords: *Ukrainian literature, biblicality, biblical allusions, biblical words and expressions.*

Одним з основних напрямків наукових пошуків Інституту української мови, визначених у Постанові Президії Академії наук Української РСР від 7.01.1991 р., № 269, є дослідження питань правопису сучасної української літературної мови. Саме тому виняткового значення науковці надають правильності правописних норм та їх дотриманню в нинішній мовній практиці.

Упродовж 2022 року на засіданнях ученої ради Інституту української мови НАН України заслухано доповіді провідних наукових співробітників, присвячені різним питанням «Українського правопису» (Київ: Наукова думка, 2019). На основі цих доповідей підготовлено статті, які починає друкувати журнал «Українська мова». Вони важливі й цікаві тому, що в них оцінено правописні норми на українськоцентричних методологічних засадах, визначено ті, що неприйнятні, та вмотивовано заміну їх прескриптивними нормами.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.032>

УДК 811.161.2'81'35

К.Г. ГОРОДЕНЬКА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики та наукової термінології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: k.horodenska70@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

ПРИНЦИПИ І МЕТОДОЛОГІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПISУ»

У статті підтримано мішаний характер принципів українського правопису, серед яких основним є фонетичний (фонематичний).

Випрацьовано методологію «Українського правопису», вільного від чужомовного ортографічного впливу. Обґрунтовано використання таких методологічних засад, як науковість, українськоцентричність, послідовність, логічність, зорієнтованість на потреби мовної практики, стабільність; з'ясовано суть кожної із цих засад, визначено особливості їх реалізації та порушення у правописах радянського і пострадянського періодів. На основі порівняння правописних кодексів ХХ—ХХІ ст. зроблено висновок про найповніше дотримання науковості та українськоцентричності в «Українському правописі» 1928 р. і цілковите ігнорування їх в «Українському правописі» 1933 р., про повернення до правописів 90-х років ХХ ст. деяких питомих правописних норм та про часткові корекції і численні варіантні доповнення до правил передавання слів інішомовного походження у правописі 2019 р., що не посприяло відновленню тих правописних норм, які є частиною української ортографічної традиції. Умотивовано потребу зберегти й надалі «широкий» (а не суто ортографічний) формат українського правописного кодексу.

Ключові слова: український правопис, методологія, методологічні засади правопису, принципи правопису, ортографічні норми.

Цитування: Городенська К.Г. (2023). Принципи і методологія «Українського правопису». *Українська мова*, 1(85), 32—49. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.032>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Дослідники єдині у висновку про тривалу і досить складну історію правопису української літературної мови. Вона налічує понад тисячу років, що спричинило відбиття в ньому норм, зароджених ще в сиву давнину, і правил, які визначають правопис слів згідно з нормами, сформованими порівняно або й зовсім недавно (Німчук, 1999, с. 244; Німчук, 2002, с. 4; Історія, 2004, с. 5).

1. ПОШУКИ ПРИНЦИПІВ ПРАВОПИСНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Запропоновані в різні періоди правописні системи української мови віддзеркалюють пошуки принципів її ортографії, оскільки саме вони становлять наукову основу правопису будь-якої мови, бо передбачають систему правил передавання звуків, звукосполучень та слів на письмі. До 1917 р., за визначенням дослідників, у правописних системах української мови найпоширенішими були фонетичний та морфологічний принципи, але провідним став фонетичний (Москаленко, 1968, с. 18). Спочатку було обґрунтовано фонетичний принцип як органічний для української літературної мови, сформований на основі живої української вимови; потім його змінювали на історико-етимологічний (етимологічний, традиційний) або ж додавали до фонетичного принципу елементи етимології, після чого знову повернулися до фонетичного. Зокрема, першу спробу застосувати правопис, ґрунтований на фонетичному (фонематичному) принципі, що передбачає позначення однією буквою одного звука (однієї фонемі), зробив О.П. Павловський у «Грамматике малороссійскаго нарѣчія» (1818). Але поширенню його фонетичного правопису перешкодила етимологічна правописна система М.О. Максимовича 1827 р. Популярнішою дослідники визнали ортографійну систему, що її розробив П.О. Куліш (*кулішівку*) наприкінці 50-х років XIX ст., хоч водночас відзначили її зайву фонетизацію, яку усунули певною мірою П.Г. Житецький і К.П. Михальчук. У зв'язку з Емським указом 1876 р. цей правопис було заборонено. І лише після 1905 р., коли дозволили книгодрукування українською мовою, усі книжки, газети та журнали в Наддніпрянській Україні до 1914 р. друкували трохи видозміненою кулішівкою.

Новітній етап в історії українського правопису, що веде відлік із початку XX ст. і триває дотепер, визнано найінтенсивнішим у спеціальному опрацюванні його норм. На початковій стадії, за оцінкою фахівців (Німчук, 1999, с. 248), винятково важливу роль відіграла ортографійна система, що її застосував Б.Д. Грінченко у «Словарі української мови» (1907—1909). У цій системі він використав із практики своїх попередників усе, що було раціональне, що відповідало природі української мови, надавало її ортографії національного характеру. Правопис цього Словаря І.І. Огієнко визнав «вислідом збірної праці письменників всього XIX століття й усього українського народу» (Огієнко, 2004, с. 356).

Крім цього, як наголошують уже сучасники, Б.Д. Грінченко «послідовно застосував правописні засади, що відбивають наддніпрянську основу української літературної мови», бо вважав, що «тільки тоді вона стане спільною для всього українського народу» (Пономарів, 2003, с. 17).

Історія українського правопису у ХХ ст. свідчить, що фахові дискусії з приводу кількості, характеру та значущості його принципів досі не вщухли. Основним і надалі вважають фонетичний (фонематичний) принцип, друге місце відводять морфологічному, а традиційний (традиційно-історичний, історико-етимологічний), диференційний, або семантичний, кваліфікують як допоміжні. Так їх кодифіковано, зокрема, і в енциклопедії «Українська мова» (Півторак, 2004, с. 514). Попри це В.М. Русанівський застерігав, що «стосовно української мови фонетичний принцип в основному збігається з морфологічним» (Русанівський, 2002, с. 93). Узвичаєним стало визнання мішаного характеру принципів українського правопису, серед яких неоднаково виділяють основний. Наприклад, Ю.В. Шевельов уважав, що досі він (український правопис) «був щодо своїх провідних формулювань методологічного характеру мішаним, найчастіше поєднуючи фонематичний принцип з морфофонематичним...» (Шевельов, 1995, с. 4), а І.Р. Вихованець констатував: «У нас домінує фонемний (фонематичний) принцип правопису, а на периферії перебувають фонетичні, традиційні і диференційні написання. Фонемний принцип — це такі написання, у яких ті самі літери алфавіту позначають фонему у всіх її звукових видозмінах, як би їх не вимовляли в тій чи тій фонетичній позиції» (Вихованець, 2004, с. 6—7).

Попри ці розбіжності український ортографічний кодекс, зважаючи на історію формування його правописних систем, повинен бути опертий на комплекс принципів, основним з-поміж яких незмінно є фонетичний (фонематичний) принцип, тоді як іншим належить своє менш помітне місце в ортографічній системі української мови.

2. УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС У ХХ І ХХІ ст.

2.1. Організаційні заходи урядових структур щодо створення коротких правил української ортографії та правописного кодексу 1928 року

Потреба створити звід чітких правил української ортографії нагально постала у зв'язку з відновленням української державності в 1917 р. У Східній Україні почали працювати школи з українською мовою навчання, тому провідні українські мовознавці зосередили всі зусилля на швидкому створенні граматик української мови для навчальних потреб, переважно перших шкільних граматик для вивчення української мови в повному обсязі, а не лише її граматики. Це одна з основних, але не єдина причина того, що перший міністр освіти Центральної Ради І.М. Стешенко 1917 р. доручив професорові Київського універ-

ситету І.І. Огієнку скласти короткі правила українського правопису. 17 січня 1919 р. вийшли друком «Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні», у яких було надруковано (без окремого заголовку) 28 пунктів, що стосувалися орфографії українських слів, і 12 пунктів під заголовком «Правопис чужих слів в українській мові». Хоч цих правил і не встигли впровадити у практику, проте вони цікаві насамперед із погляду відбору саме їх як основних для української орфографії.

Після організації Української академії наук у її складі 16 березня 1919 р. створено окрему Правописно-термінологічну комісію, головою якої став А.Ю. Кримський, а керівником — Г.К. Голоскевич. Саме А.Ю. Кримський, на думку В.В. Німчука (Німчук, 1999, с. 252), доповнив «Головніші правила українського правопису», що вможливило впорядкувати «Найголовніші правила українського правопису», які схвалювали на спільному засіданні Академії наук 17 травня і 12 липня 1919 р. та 20 листопада 1920 р., а затвердив їх народний комісар освіти УСРР Г.Ф. Гринько. Ці правила найвідоміші в публікації окремою брошурою 1921 р. в м. Києві (Найголовніші правила, 1921), хоч їх видавали і в наступні роки. До них унесено 32 пункти, що стосуються орфографії питомих слів (на 4 більше, ніж у попередньому виданні), і 14 (на 2 більше) — правопису чужомовних слів в українській мові. Порівнявши пункти «Головніших правил українського правопису» і «Найголовніших правил українського правопису», мовознавці констатували, що у другому правописному кодексі доповнено правила, які склав і вдосконалив із відповідною комісією І.І. Огієнко, що в кодифікації українського правопису в 1917—1921 роках виняткову роль відіграли І.І. Огієнко та А.Ю. Кримський. Вони запропонували правила, складені внаслідок ретельного відбору найраціональнішого й найвідповіднішого з того, що напрацювали українські орфографісти кінця XVIII — початку XX ст., хоч і не обійшлося без особистих уподобань (Німчук, 1999, с. 253). За оцінкою І.І. Огієнка, «Найголовніші правила українського правопису» (1921) — «перший авторитетний правописний кодекс в Україні, т. зв. академічний правопис.., якому з наукового погляду не можна нічого закинути» (Огієнко, 2004, с. 359).

У тодішніх нагальних умовах відбір правил до цього кодексу не становив винятково важливої засадничої проблеми для мовознавців (про це не йдеться в їхніх коментарях — К.Г). Вона постане перед Державною Комісією при Наркомосові для впорядкування українського правопису, створеною 23 липня 1925 р. Радою Народніх Комісарів УСРР. 1 серпня цього ж року Наркомос скликав організаційну нараду під головуванням Наркома Освіти О.Я. Шумського, яка одноставно визнала, що «перед нею стоїть завдання ширше за впорядкування самого правопису, що взагалі сучасна літературна українська мова, як орган державних і громадських установ, школи й науки, потребує дещо більшої “стабілізації”, більшої одноманітності, ніж та мова могла набути в

умовах дореволюційного існування» (Український правопис, 1926, с. 4). У зв'язку із цим завданням на організаційній нараді ухвалено «внести в план своєї праці не тільки чисто правописні питання, а й інші питання нормалізації літературної мови, а саме намічено опрацювати:

1. Правопис незмінної частини слова (корінь, наросток, приросток).
2. Закінчення відмінних слів.
3. Правопис чужих слів.
4. Власні ймення.
5. Пунктуацію.
6. Граматичну термінологію.

Крім того, вирішено за потрібне впорядкувати український алфавіт і скласти словничок важких з правописного боку слів» (там само). Ця ухвала започаткувала «широкий» (а не суто орфографічний) формат українського правопису, у якому викладають не тільки правописні норми, а й інші норми української літературної мови. Його використано в усіх виданнях українського правопису після 1928 р.

2.2. Проблема відбору орфографічних правил до правописного кодексу української мови у XXI ст.

Під час обговорення правописних кодексів, що побачили світ у нових умовах незалежної України, багато хто з фахівців-мовознавців і користувачів наполягав на перегляді узвичаєного «широкого» формату українського правопису і пропонував обмежити його суто правописними нормами. З переліку орфографічних правил, зафіксованих в «Українських правописах» 1928, 1960, 1990, 1993, 2019 років, вони пропонували відібрати лише ті, які становлять труднощі. Не потрібними на сучасному етапі вноормування вважають, наприклад, правила, що регулюють різні чергування голосних звуків під час словозміни та в дієслівних коренях, узвичаєні літерні позначення голосних звуків, уживання безпроблемних відмінкових та особових закінчень, правопис багатьох префіксів і суфіксів та ін.

У зв'язку із цими побажаннями у проспекті правописного кодексу комісії (кодифікаторам) потрібно буде чітко обґрунтувати критерії відбору до нього орфографічних правил, що регулюють правопис слів згідно з прескриптивними нормами української літературної мови. Від цього істотно залежатиме і його структура, і наповнення правилами. Подання у правописі суто орфографічних правил логічне, методологічно правильне, але, на мою думку, у нинішніх мовно-культурних умовах України небезпечне з тих самих причин, на які зважила Комісія в 1925 р., із тією лише відмінністю, що тоді йшлося про потребу дещо більшої «стабілізації», більшої одноманітності української мови, яких вона не досягла в умовах обмеженого дореволюційного побутування, а тепер ідеться про потребу подальшого вноормування української літературної мови, зупиненого в радянський період після 30-х — до кінця 80-х років ХХ ст., а точніше — перевноормування, перегляду норм, на-

кинути її у цей період. Чужомовні норми можна замінити питомими насамперед через новий правописний кодекс, а також у граматиках і довідкових виданнях сучасної української літературної мови. Практика використання української мови засвідчила виразну тенденцію звиряти і правопис слів, і відмінювання загальних та власних назв, і передавання слів іншомовного походження, і вживання розділових знаків та інших питань нормативності із чинним «Українським правописом». Користувачі обов'язково запитують: «Де про це написано в «Українському правописі»?». Небезпеку вбачаю в тому, що, не знайшовши відповіді на своє запитання у правописі, вони не звернуться до граматики української літературної мови, що спричинить помилкові вживання в мовній практиці. Саме тому і сьогодні важливо зберегти «широкий» формат українського правописного кодексу, але не можна подавати в ньому тих правил, які не вноормовують правопис слів. Насамперед потрібно вилучити із правопису норми словотворення, зокрема вживання префіксів і суфіксів в іменниках, прикметниках та дієсловах, утворення за допомогою суфіксів назв осіб за різними ознаками, серед яких в останній редакції «Українського правопису» з'явилося суфіксальне творення назв осіб жіночої статі (фемінітивів).

3. МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ» У ХХІ ст.

Обов'язковою вимогою до створення правопису будь-якої мови є впровадження його чіткої методології, тобто засад, на яких будуть ґрунтовані правописні правила. Наявні сьогодні матеріали, що зафіксували підготування всіх видань правописів у ХХ ст., дають підстави констатувати, що лише правописна комісія, яка готувала «Український правопис» 1928 р., намагалася сформулювати його професійно. У ній працювали «наші найвидатніші лінгвісти, літературознавці, письменники, освітяни» упродовж 1925—1928 років (Німчук, 1999, с. 256). Цей правописний кодекс — «справді соборна українська орфографія, яка ґрунтується на дійсно наукових засадах, без жодного політичного, “ідейного” присмаку. Він був добре продуманий та опрацьований» (Німчук, 2002, с. 22).

Від 30-х років ХХ ст. до останнього «Українського правопису» 2019 р., тобто в радянську та пострадянську добу, призначені відповідними органами правописні комісії не розпочинали свою роботу з погодження методологічних засад правопису, навіть не використовували такого поняття, як «методологія українського правопису». Обмежувалися переважно обговоренням загальних настанов, деяких проблем і дискусійних правил (набір їх — майже незмінний) і затверджували голосуванням ті з них, які підтримало спочатку більше членів робочої правописної групи, а потім — більше членів правописної комісії¹. Лише

¹ *Український правопис: так і ні.* (Обговорення нової редакції «Українського правопису»). (1997). Київ: УНВЦ «Рідна мова» — Вид-во «Довіра».

в матеріалах Української національної комісії з питань правопису, створеної за постановою Кабінету Міністрів України для опрацювання нової редакції «Українського правопису», що тривало в 1994—1996 роках, названо чотири «основоположних принципи», відповідно до яких правопис повинен «якомога адекватніше відбивати особливості живої мови — її форми і змісту», «має бути якомога стабільнішим», «у правописі іншомовних слів має витримуватися певна розумна межа між відтворенням фонетичної специфіки мови-джерела і збереженням звукового образу рідної мови» і «правопис має бути логічно послідовним і внутрішньо несуперечливим» (Український правопис: так і ні, 1997, с. 14—15). Проте ці принципи були декларативними, оскільки їх не дотримано ні в обговорюваній редакції, ні в наступних, про що свідчить, наприклад, логічна непослідовність та суперечливість правопису багатьох слів іншомовного походження, адже їх не намагалися усувати, воліли не чіпати, не змінювати хоч і суперечливі, але узвичаєні правила.

Найважливішою методологічною засадою створення національно закоріненого «Українського правопису» є його **науковість**, тобто науковий підхід до визначення правил, опертий на історично сформовані принципи ортографії — насамперед на основний фонетичний (фонематичний) — та інші допоміжні принципи, на особливості звукового та граматичного ладу української літературної мови. Правила правопису повинні відповідати її системі та структурі, а за визначенням О.Н. Синявського, природі української мови (Синявський, 2004, с. 432—452). На противагу цій об'єктивній науковій вимозі дехто із членів Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України в основу нової редакції «Українського правопису» пропонував покласти українську «материкову» мову, оскільки вона «досягла досить високого рівня розвитку, має міцну нормативну базу» (Український правопис: так і ні, 1997, с. 24), замовчуючи те, що за радянського часу вона зазнала потужного внутрішнього тиску з боку російської мови. Інші члени, навпаки, вимагали «...максимально “зняти”... десятиліттями впроваджуване “підганяння” української мови до вимови і написання “спорідненої мови” — російської» (там само, с. 9). Матеріали обговорення проєктів українських правописів в пострадянську добу (з кінця 80-х рр. ХХ ст. до кінця 20-х рр. ХХІ ст.) засвідчують ненауковий характер багатьох виступів (відгуків) навіть мовознавців, «полеміка... подеколи ставала аж занадто емоційною» (Степаненко, 2021, с. 19). Ці відгуки не можна вважати лінгвістичними дискусіями, оскільки опоненти здебільшого не висували аргументів щодо спростування конкретного правописного правила, а давали дошкульні назви («кваліфікації») авторам нових правил, намагалися «знищити» їх, виходячи за межі наукової етики, вішали на них ярлики на зразок «нинішні реставратори правопису», «нинішні реформатори», «творці «найновішої редакції» українського правопису», «творці найновішого правопису», «група ентузіастів повернення в минуле», «група творців учорашнього дня», «новатори» та ін. (Вихованець,

2004, с. 4). Ось чому таке «обговорення» кваліфіковано як «ненаукові пристрасті навколо українського правопису» (там само, с. 3—23).

Мотивації «так звикли», «такі навички», «узвичаєне слово в українській мові», «так уже прийнято», «так ніде не вживається», «не можна ввести ці правописні норми, бо збурять українське суспільство» та ін. не застосовні, адже вони не наукові. В обґрунтуванні правописних норм, зокрема тих, що пов'язані з передаванням певних звуків у запозиченнях, вони не прийнятні так само через свій ненауковий характер — у зв'язку з використанням у них часових маркерів на зразок «у чужих словах, **недавно** взятих», «у словах, **недавно** або **не дуже давно** взятих», «слова, **давно** взяті» (Найголовніші правила, 1921, с. 13). Суперечить науковості формулювання правил «пишемо з дефісом за традицією», «пишемо разом за традицією» (а традиції немає, бо йдеться про недавні запозичення) замість лінгвістичного обґрунтування такого правопису слів.

Не науковим, а емоційно-оцінним є заклик обережно і помірковано ставитися до змін правописних норм української мови тільки через те, що у світі немає, не створено і не може бути ідеального правопису, що український правопис не найгірший, хоч і не ідеальний, що загалом він прийнятний, бо в ньому найповніше, порівняно з іншими правописами української мови, поєднано «фонематичний у своїй основі характер і традицію функціонування, яка триває (звичайно, з тими чи іншими модифікаціями) близько 60 років (на початок 90-х років — К. Г.), тобто протягом життя кількох поколінь» (Український правопис: так і ні, 1997, с. 15).

З науковістю українського правопису тісно пов'язана інша його методологічна засада — **українськоцентричність**, тобто зорієнтованість пропонованих у ньому норм на історично сформовані норми саме української літературної мови, що відповідають особливостям і традиціям її розвитку, системі та структурі, і названі вони у фаховій літературі прескриптивними, зразковими, історично відібраними українським соціумом як взірцеві. Важливо пам'ятати, наголошують дослідники, «що в основі будь-якого правопису є система національної мови, національна традиція інтелектуального мовлення» (там само, с. 9). На цій засаді ґрунтовані правописи тих мов, що об'єктивно розвиваються, як і будь-який живий організм, зазнають змін, кодифікують ці зміни в нових нормах. Її намагалися якнайповніше, якнайширше використати впорядники «Українського правопису» 1928 р. Про українськоцентричність норм правописів, виданих після нього в 1933, 1946 та 1960 роках, годі говорити, тому що багато з норм було внесено до української ортографії з політичних міркувань, щоб стерти національні особливості, відмінності, які відрізняли її від російської ортографії, засвідчували інакшість історичного розвитку української мови та її норм. У постанові Народного Комісара освіти УСРР від 5 вересня 1933 р. засуджено «Український правопис», який затвердив М.О. Скрипник 6 вересня 1928 р., передусім за «штучний відрив української мови від мови російської», тобто за

орієнтацію його впорядників на українськість правописних та інших літературних норм, і кваліфіковано як шкідницьку роботу українських націоналістів (Український правопис, 1933, с. 3—4).

В «Українському правописі» 1990 та 1993 рр. деякі з політично мотивованих норм під натиском професійної спільноти частково було замінено питомими. Зокрема, до українського алфавіту повернено букву *г*, визначено склад українських та давнозапозичених і зукраїнізованих слів, у яких пишемо *г* (Український правопис, 1990, с. 20; Український правопис, 1993, с. 17), а в «Українському правописі» 2019 р. цей склад слів розширено за рахунок топонімів України (*Горгани, Горонда* та ін.) і прізвищ українців (*Галаган, Галятовський* та ін.) (Український правопис, 2019, с. 13). Повернення цієї історично сформованої норми української мови, зафіксованої на початку XVII ст. у «Граматиці...» Мелетія Смотрицького, на жаль, неадекватно сприйняли не тільки прості люди, а навіть філологи. Гострота дискусій із приводу повернення до українського правопису інших історично сформованих норм довго не спадала², що свідчить про слабкий рівень професійної компетентності фахівців та низьку українськомовну самоідентичність багатьох громадян України. Дехто з опонентів і досі кваліфікує їх як архаїзацію, із чим не можна погодитися, адже йдеться не про відродження тих норм, що історично віджили, занепали, а про повернення до української мови того, що в неї силоміць забрали або дуже обмежили з політичних причин і накинули їй чужомовне. Така сповна відновлена граматична норма, як уживання закінчень другого знахідного відмінка в іменниках чоловічого роду другої відміни (пор.: *уклав акта, вивчив вірша, розгорнув довідника, зрізав дуба, написав листа, узяв ножа, поклав олівця, подарував персня, поставив плуга*), допоможе встановити відповідність цієї норми народній мові, що є засобом визначення її питомости, тобто верифікатором. Інші опоненти виступають проти повернення українських норм, називають його «експериментуванням з мовою, бо в Україні дуже багато людей, «які здобули освіту в середній і вищій школі, виховалися на єдиних мовних стандартах. І ці стандарти протягом півстоліття залишалися практично незмінними» (Єрмоленко, 1997, с. 3), але чесно не визнають, що за панування в підрадянській Україні ідеології зростання «такі єдині мовні стандарти» не можна було змінити. В.В. Німчук заперечив проти такої мотивації незмінности, бо вона «не є лінгвістичним аргументом на користь недоторканності нині чинних правил» (Німчук, 1999, с. 275).

Підготування проєктів «Українського правопису» 1990, 1993, 1999 та 2019 років засвідчило, що навіть у нових демократичних умовах незалежної України, вільної професійної самореалізації, без офіційної цензури і заборон людський та ідеологічний чинники досі внеможливають запровадження до правописного кодексу органічних для української мови орфографічних норм або перевернування правопису деяких груп слів.

² Докладніше про це читай у працях (Український правопис: так і ні, 1997; Німчук, 1999; Німчук, 2002; Єрмоленко, 1997; Степаненко, 2021 та ін.).

Перед упорядниками національно закоріненого «Українського правопису» стоїть досить відповідальне професійне завдання: створити вичерпний перелік ще не повернених українськоцентричних правописних норм та лінгвістично обґрунтувати їх використання в сучасній українській літературній мові.

Заміна у правописному кодексі чужомовних норм українськими у XXI ст. породжує таку методологічну проблему, як **зв'язок питомих норм з узусним уживанням в українськомовній практиці**, що є спадком від радянської доби, тобто переважно з тими нормами, за якими навчали і досі навчають у закладах освіти, за якими працюють і сьогодні державні установи України. На цих неукраїнських правописних нормах виховано кілька поколінь українців, багато з яких не усвідомлює чужомовності цих норм. Опоненти взяли за аргумент цитату Ю.В. Шевельова, у якій він наголосив, що «правопис не повинен воювати з мовою й накидати їй те, що їй чуже. Посутнє завдання правопису — формулювати, як писати те, що є в мові, а не реформувати мову засобами правопису» (Шевельов, 1995, с. 9). Проте вони ігнорують основне, принципове, а саме те, що в ситуації з українським правописом ідеться, як наголошували впорядники «Українського правопису» 1928 р. і як декларують їхні послідовники тепер, про повернення питомих норм української мови, що відповідають її природі і традиціям (Український правопис, 1926, с. 5), а не про накидання українській мові через правопис чужомовних норм. Із цього приводу в передмові до «Українського правопису» 2019 р. зазначено, що він «повертає до життя деякі особливості правопису 1928 р., що є частиною української орфографічної традиції і поновлення яких має сучасне наукове підґрунтя» (Український правопис, 2019, с. 8). Друга настанова опонентів — унормовувати те, що є в мові, — застосовна до правописів мов, які об'єктивно розвиваються і на певному етапі свого розвитку потребують нових норм чи корекцій попередніх. У ситуації з українським правописом ця настанова, на мою думку, досить небезпечна, адже в нинішній пострадянській українськомовній практиці досі багато того, що неприйнятне з погляду нормативності чи доцільності. І цей ненормативний ужитковий витвір опоненти-кодіфікатори рекомендують легалізувати, наприклад, ненормативні закінчення іменників, прикметників, ненормативне відмінювання та вживання числівників тощо. Іншу позицію зайняла правописна комісія, що готувала «Український правопис» 2019 р. Вона «керувалася тим, що й мовна практика українців другої половини ХХ — початку ХХІ ст. вже стала частиною української орфографічної традиції», хоч і поділяє «думку про злочинний характер репресивних дій тоталітарного режиму щодо «харківського» правопису і його творців», проте вважає, що «кодіфікатори мови не можуть знехтувати те, що мову народу творить його історія; мова змінюється, і правопис має відображати насамперед її сучасний стан» (там само, с. 8). Безперечно, сучасний стан мови, якщо він національноцентричний, а не чужомовний. На жаль, за чужомовними правописними та

іншими нормами в радянський період створено так звану українську «масову друковану продукцію», навчали дітей у середній та вищій школі (Український правопис: так і ні, 1997, с. 47), тому стан української мови 90-х років ХХ ст. — першого двадцятиріччя ХХІ ст. не можна вважати послідовно нормативним.

За умови повернення до нового українського правопису тих питомих норм, що їх вилучили з правописних кодексів у радянський період з ідеологічних міркувань, українськомовна практика повинна перейти на них, попри неправовий супротив певної частини освіченого українського соціуму, заклики не приймати, не запроваджувати їх. Поширювані побоювання, що ці норми не підтримають, що «найреволюційніший» правопис залишиться тільки однією з лінгвістичних праць, бо «не матиме практичного застосування у сфері масової писемної комунікації» (там само), перебільшені. Підтримають, але потрібен час і професійна воля тих, хто працює зі словом, хто повинен упроваджувати правописні зміни до реального мовного вжитку, і обов'язково за державної підтримки. У цьому переконує досвід упровадження в українськомовну практику 90-х років ХХ ст. — першого двадцятиріччя ХХІ ст. питомих орфографічних норм, повернених до вжитку, та введених нових норм, схвалених відповідними органами в «Українських правописах» 1990, 1993³ та 2019 років. Попри традиційні звинувачення в архаїзації української мови, критику опонентів про недоречність, непотрібність змін одні правописні норми вже повернули до вжитку, інші, переважно нові, яких не було у правописах, упроваджують, хай не так швидко і послідовно, але впроваджують, бо вони набули правової сили. Наприклад, уживають букву **г** у загальних і власних назвах, визначених правописами 1990, 1993 та 2019 років; пишуть **и** замість **і** в багатьох власних географічних назвах, що їх подав «Український правопис» 1993 р. [§ 90, п. 5, в), 2), 3), 4), 5)]⁴; стали нормативними назви міст *Рівне* (замість *Ровно*) та *Сіверськодонецьк* (замість *Северодонецьк*); уживають **у** після шиплячих **ж**, **ш** та **ф** у словах, запозичених із французької мови, відповідно до французького **u**: *журі*, *Жуль Верн*, *брошура*, *парашут*, *парфуми*, *парфумерія* (Український правопис, 1993, § 90, п. 6); не зберігають подвоєні приголосні в невідмінюваних словах італійського походження, що було в «Українському правописі» 1960 р.: *барокко*, *інтермеццо*, *лібретто*, *фортіссімо*, *стакатто* та ін. (Український правопис, 1960, § 93, п. 1, примітка 1); пишуть окремо **пів** зі значенням 'половина'⁵ з наступним іменником у формі родового відмінка та ін.

³ Зміни та доповнення, унесені до третього (1990) та четвертого (1993) видань «Українського правопису» чітко й послідовно за розділами виклав А.А. Бурячок у брошурі «Що змінилося в «Українському правописі»?» (Бурячок, 1997).

⁴ За правилами «Українських правописів» 1928, 1946 та 1960 років у власних географічних назвах писали переважно **і**: *Алжир*, *Вашінгтон*, *Бразилія*, *Крит* та ін.

⁵ За «Українським правописом» 1960 р. **пів** треба було писати разом з іменниками — загальними назвами, що починаються на приголосний, голосний та **й**, і через де-

Винятково важливе значення має і така методологічна засада, як **логічна послідовність** пропонованих правил, **внутрішня несуперечливість** правопису, що неодмінно свідчатиме про його досконалість. Дослідники відзначають обов'язковість застосування цієї вимоги до правопису. Серед логічно непослідовних подають правила правопису закінчень **-а** та **-у** в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду II відміни, прикметникових суфіксів **-ов-**, **-ев-** після шиплячих і **ц** та ін. (Український правопис: так і ні, 1997, с. 15). Справді, вони потребують логічного впорядкування. Проте не можна не помічати й не усувати ту логічну непослідовність, яка сформувалася в передаванні слів іншомовного походження. Її спричинили насамперед різні способи передавання звуків, звукосполучень та буквосполучень у чужих словах, застосовувані в українській мові в різні періоди її розвитку. У «Найголовніших правилах українського правопису» засадничим було визнано той, за яким «чужі слова треба писати по можливості так, як вони вимовляються в своїй мові» (Найголовніші правила, 1921, с. 12). Його застосування дало змогу відтворити фонетичну специфіку іншомовних слів, але спричинило втрату звукового образу української мови в таких словах. Саме тому цей спосіб передавання чужомовних слів був скоригований в «Українському правописі» 1928 р.: згідно із запропонованою корекцією потрібно враховувати звучання слова в мові-джерелі і звукові особливості української мови, що виявилось досить складним і проблемним завданням як у цьому, так і в усіх наступних правописах. Оцінюючи цю вимогу, Ю.В. Шевельов висловився проти накидання чужим словам не властивої їм вимови і назвав це досі не чуваним мовним експериментом (Шевельов, 1987, с. 161).

Дехто із сучасних кодифікаторів українського правопису вважає, що «у правописі іншомовних слів має витримуватися певна розумна межа між відтворенням фонетичної специфіки мови-джерела і збереженням звукового образу рідної мови» (Український правопис: так і ні, 1997, с. 15), проте українськомовне правописне освоєння (передавання) іншомовних слів і в радянський період, і в період незалежної України демонструє, на жаль, ігнорування особливостей звукового ладу української літературної мови. Наприклад, усупереч правилу «звук [h] передаємо буквою г» (див. § 122, п. 4 «Українського правопису» 2019 р.) багато хто із представників журналістської спільноти в нових запозиченнях 90-х рр. ХХ ст. — першого двадцятиріччя ХХІ ст. і досі передає цей звук буквою х, як у російській мові, що суперечить такій особливості звукового ладу української мови, як характерність для неї фрикативного (гортанного) звука [г]. Правило про звичайне передавання

фіс — з іменниками, що є власними географічними назвами (§ 20, п. 12); за «Українським правописом» 1993 р. **пів** писали разом з іменниками — загальними назвами з початковим приголосним і голосним (а перед **й** як складником букв **я**, **ю** треба було ставити апостроф: *пів'яблука*, *пів'юрти*) та через дефіс — із власними географічними назвами [§ 26, п. 1, е].

звука [h] буквою г в «Українському правописі» 2019 р. проілюстровано лише одним новітнім запозиченням — *госпіс* (решта ілюстрацій — слова, узвичаєні з г: *гандбол, гербарій, гінді, гіпотеза, горизонт, госпіталь, гумус; Гарвард, Гельсінкі, Гіндустан, Ганнібал, Гейне, Горацій, Люфтганза*), попри те що запозичень, які в сучасній українській мовній практиці помилково пишуть із літерою х, значно більше — понад п'ятдесят⁶, у яких сьогодні спостерігаємо правописну непослідовність, пор.: *хайвей* і *гайвей*, *хайджекер* і *гайджекер*, *хайпоніка* і *гайпоніка*, *хай-тек* і *гай-тек*, *хард-диск* і *гард-диск*, *хард-рок* і *гард-рок*, *хачбот* і *гачбот*, *хетчбек* і *гетчбек*, *хештег* і *гештег* та ін. (Городенська, 2021, с. 17). Щоб усунути ці непослідовності, потрібно було подати значно більше актуального ілюстративного матеріалу з г на місці h. Незважаючи на констатацію узвичаєного передавання звука [h] буквою г до цього правила зроблено ще й доповнення, згідно з яким за традицією в окремих словах, запозичених з європейських та деяких східних мов, [h] і фонетично близькі до нього звуки запропоновано передавати буквою х: *хобі, хокей, хол, холдинг, брахман, джихад, моджахед, ханум, харакірі, хіджаб, шахід, Аллах, Ахмед, Мухаммед, Сухроб, Хакім, Хаммурані* та ін. Наведена вибірковість передавання звука [h] буквами г і х — один із промовистих прикладів непослідовності в передаванні звуків, звукосполучень, буквосполучень, ужитих в однакових позиціях слів іншомовного походження.

Порівняймо інші вияви непослідовного правопису іншомовних слів:

1. Уживання голосних **и, і** після того самого приголосного в чужомовних власних географічних назвах, напр.: *Сирія, Сиракузи* і *Сідней*.

2. Уживання букв **я, ю, є** після того самого губного для його пом'якшення в одних загальних іншомовних назвах (*бязь, бюро, пюнітр, мюзикл, фюзеляж* та ін.), що не характерно для звукового ладу української літературної мови, і для позначення звуків **ja, ju, je**, що відповідає її фонетичній нормі (пор. запозичені *дистриб'ютор, б'єф, н'єдестал, інтерв'ю, прем'єр, м'язга, ф'ючерс* і питомі *верб'я, б'ю, б'єш; н'ять, н'ю, н'єш; в'янути, в'юн, в'ється; м'яти*). Відсутність апострофа робить губні в цих позиціях іншомовних слів напівпом'якшеними, що суперечить історично сформованій нормі про ствердіння губних в українській літературній мові, як напівпом'якшені вони вживані лише перед **і**.

3. Констатація того, що в загальних назвах іншомовного походження букви на позначення приголосних звичайно не подвоюємо, і водночас розширення складу слів, у яких за традицією треба писати дві букви, а саме до виокремлених в «Українському правописі» 1993 р. загальних назв *аннали, бонна, біль, брутто, булла, ванна (ванний), вілла, мадонна, манна (манний), мулла, мотто, панна, пенні, тонна, дурра, мірра* в «Українському правописі» 2019 р. додано *панно, донна* та *Аллах* і через

⁶ Їх подано правильно, з буквою г, лише в такій праці Інституту української мови НАН України, як: Словник української мови: в 11 т. Додатковий том: у 2 кн. Кн. 1. А—Л. (2017). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

неуважність пропущено слово *панна*, але вилучено прикметники *ванний* і *манний*. Запропонований перелік слів іншомовного походження, у яких букви на позначення приголосних подвоюємо, не усунув тієї суперечності, що в орфографійних словниках української мови подано значно більше слів із двома буквами, серед них *алло*, *гетто* і под.

4. Залишені орфографійні варіанти з **ф** і **т** у передаванні грецької **θ** (фіти, тети, у правописі 2019 р. — буквосполучення **th**) у тих словах грецького походження, що узвичаєні в українській мові з **ф** (*анафема* і *анатема*, *дифірамб* і *дитирамб*, *ефір* і *етер*, *кафедра* і *катедра*, *логарифм* і *логаритм*, *міф*, *міфологія* і *міт*, *мітологія*, *Агатангел* і *Агафангел*, *Афіни* і *Атени*, *Борисфен* і *Бористен*, *Демосфен* і *Демостен*, *Марфа* і *Марта*, *Фессалія* і *Тессалія* та ін.) у контексті нового сформульованого загального правила про передавання цього буквосполучення в українській мові буквою **т**⁷.

5. Залишені орфографійні варіанти з **ау** і **ав** у передаванні буквосполучення **au** в тих словах, що походять із давньогрецької та латинської мов (*аудієнція* і *авдієнція*, *аудиторія* і *авдиторія*, *лауреат* і *лавреат*, *пауза* і *навза*, *фауна* і *фавна*) у контексті нового сформульованого загального правила про передавання цього буквосполучення в українській мові як **ав**.

6. Типове передавання англійської букви **w** на позначення звука [w] через **в** (*вікенд*, *Вашингтон*, *Вебстер*, *Веллінгтон*, *Вільсон*, *Вінніпег* та ін.) і водночас у деяких словах за традицією через **у** (*Уельс*, *уайт-спірит* та ін.).

7. Два способи передавання звука [g] у прізвищах та іменах людей: буквою **г**, тобто адаптацією до звукового ладу української мови (*Вергілій*, *Гарсія*, *Гегель*, *Георг*, *Гете*, *Грегуар*, *Гуллівер*), і буквою **ґ**, тобто імітацією іншомовного [g] (*Вергілій*, *Гарсія*, *Гегель*, *Георг*, *Гете*, *Грегуар*, *Гуллівер* та ін.), що породило орфографійні варіанти.

Непослідовність використання голосних **и**, **і** у власних чужомовних назвах спричинила не тільки досить очевидну непослідовність, а й фахову суперечність, суть якої полягає в тому, що у власних назвах (географічних назвах, прізвищах, іменах) пишемо **і**, а в похідних від них іменниках і прикметниках — **и** (згідно з правилом «дев'ятки»), пор.: *Сідней*, але *сиднейці*, *сиднейський*; *Арістотель*, але *аристотельці*, *аристотельський* та ін. Це суперечить відношенню словотвірної похідності, за яким похідна основа структурно і семантично пов'язана з твірною, пор.: *Сирія* — *сирійці*, *сирійський*; *Сиракузи* — *сиракузці*, *сиракузький*; *Сицилія* — *сицилійці*, *сицилійський*.

⁷ Проаналізувавши зафіксовані в наявних історичних джерелах (словниках, граматиках тощо) різні способи передавання (вимовляння) **θ**, а саме як **ф**, **фт**, **хвт** та ін., С.Я. Єрмоленко зробила такий висновок про вживання **т** і **ф** у словах грецького походження: «Поетична мова зберігає слова типу *Атени*, *міт*, *етер*, де вони підлягають дії закону відповідного римуння, звукової гри образів тощо. Однак для нейтрально-стильових контекстів усталилося написання *Афіни*, *міф*, *ефір*. У подібних варіантах написання можна вбачати явища, з одного боку, часової глибини мовної норми, і з другого — стилістичного розмежування форм на сучасному зрізі літературної мови» (Український правопис: так і ні, 1997, с. 47).

Флективному ладові української літературної мови суперечить невідмінюваність іншомовних іменників на **-о** після приголосного (*бюро, депо, жабо, казино, кімоно, кіно, маестро, манто* та ін.), що мають в українській мові зразок для відмінювання і давно освоєні. До того ж вона спричинила ще й непослідовність, адже деякі з таких іменників (*пальто, ситро*) в українській мові вже відмінювані, а однотипні з ними (*манто, метро* і под.) — ні. В інших слов'янських мовах, наприклад чеській, польській, відмінювання багатьох із таких запозичень кодифіковане.

Методологією засадою будь-якого правопису, цілком справедливо, визнають його **стабільність**, бо він забезпечує духовний зв'язок поколінь, сприяє тому, «щоб пересічний носій мови відчував її ідентичність протягом століть» (Український правопис: так і ні, 1997, с. 14). Повернення до питомих норм у ситуації з українським правописом майже через століття дехто вважає порушенням стабільності, адже вони відмінні від тих норм, за якими навчалися і працювали кілька поколінь українців за радянського часу. Справді, у 30-ті рр. та наступні десятиліття питоми орфографічні норми вилучили вольовими методами з навчальної практики та зі сфери державного управління. Проте вони залишилися в науковій, культурній та художньо-літературній спадщині українців, у їхніх діалектних виявах. Повернення до цих норм та застосування їх у писемному різновиді сучасної української літературної мови посприяє їхній тягlostі, з'єднає і продовжить розірваний ланцюг орфографічного вноормування. Стабільність українського правопису на українськоцентричних засадах підтримуватиме також і збереження тих норм, що їх увели як точніші, доречніші порівняно з тими, що були до них і їх визнано не прийнятними, тобто йдеться про безпідставне змінювання норми у правописах. Наприклад, в «Українському правописі» 1933 р. на початку іншомовних слів потрібно було писати **е** (*Європа, європейський, Євпаторія, Евфрат* та ін. (§ 79), а в наступних правописах увели передавання цих слів з **є** (*Європа, європейський, Євпаторія* та ін.); за «Українським правописом» 1993 р. кінцеву назвотвірну частину **-стрит** як компонент власних назв потрібно було писати з **и**: *Уолл-стрит* (§ 38, п. 8, примітка 3), але у виданні правопису 2019 р. — з **і**: *Уолл-стріт* (§ 129, III, п. 4, примітка 1).

Проаналізувавши чотири редакції українського правописного кодексу доби незалежності України (1990, 1993, 1999, 2019 років), М.І. Степаненко зробив висновок, що «кожна з них стала логічним продовженням попередньої, а всі вони органічно пов'язані з важливою для материкової України й діаспори правописною системою 1928 р.» (Степаненко, 2021, с. 86). На мою думку, цей висновок стосується лише правописів 1990 та 1993 років, тому що до них справді повернено частину українськоцентричних норм, оскільки у правописній групі переважали мовознавці та письменники, які наполегливо обстоювали відновлення питомих норм української правописної системи. Такого методологічного завдання не ставила робоча правописна група, що працювала над «Українським правописом» 2019 р., і, як уже було констатовано вище, не продовжила, а навпаки, відійшла від

деяких «відстояних у палких дискусіях» норм правописних кодексів 1990 та 1993 років — передусім норм передавання слів іншомовного походження, увівши низку орфографічних варіантів, розширивши коло запозичень із подвоєнням приголосних, із буквою х на місці h та ін.

Отже, український орфографічний кодекс, зважаючи на історію формування правописних систем української літературної мови, повинен бути опертий на комплекс принципів, основним з-поміж яких є фонетичний (фонематичний).

«Український правопис» потрібно ґрунтувати на таких методологічних засадах, як **науковість, українськоцентричність, послідовність, логічність, зорієнтованість на потреби мовної практики та стабільність**. У правописних кодексах ХХ ст. цих засад найповніше, хоч і не ідеально, дотримано в «Українському правописі» 1928 р., але його авторів звинуватили в запропонованому поєднанні наддніпрянської та галицької традицій передавання слів іншомовного походження. «Український правопис» 1933 р. продемонстрував цілковите ігнорування надважливих методологічних засад — українськоцентричності, науковості, логічності та послідовності, що зумовлено втручанням радянської ідеології, спрямованої на зближення української мови з російською, у мовну політику і правописну справу України. Правописні кодекси 1990 та 1993 років були першими спробами бодай часткового опертя пропозованих орфографічних норм на українськоцентричність, науковість і логічність, що стало можливим унаслідок зміни політичного устрою та розширення сфери вживання української мови в незалежній Українській державі. Методологію «Українського правопису» 2019 р. робоча правописна група, приступаючи до його створення, спеціально не обговорювала і не визначала.

Саме тому, беручись за підготування національноцентричного українського правописного кодексу, кодифікаторам потрібно обов'язково обговорити та узгодити його методологічні засади і щонайважливіше — дотримуватися їх, формулюючи конкретні правила.

ЛІТЕРАТУРА

- Бурячок А.А. (1997). *Що змінилося в «Українському правописі»? Київ: Наукова думка.*
- Вихованець І.Р. (2004). Ненаукові пристрасті навколо українського правопису. *Українська мова*, 2, 3—24.
- Городенська К.Г. (2021). Проблеми української термінології в контексті змін до «Українського правопису». *Термінологічний вісник*, 6, 5—18.
- Єрмоленко С.Я. (1997). Не експериментуймо з мовою. *Літературна Україна*, 30 жовтня, 3.
- Москаленко А.А. (1968). *Історія українського правопису (радянський період)*. Одеса: ОДУ.
- Найголовніші правила українського правопису*. (1921). Київ: Державне видавництво.
- Німчук В.В. (1999). Проблеми українського правопису в ХХ ст. *Український правопис. Проект найновішої редакції* (с. 242—333). Київ: Наукова думка.
- Німчук В.В. (2002). *Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. ст.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет.
- Німчук В.В., Пуряєва Н.В. (упор.). (2004). *Історія українського правопису XVI—XX століття: Хрестоматія*. Київ: Наукова думка.
- Огієнко І. (1927). *Нариси з історії української мови: система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням*. Варшава.

- Огієнко І. (митрополит Іларіон). (2004). *Історія української літературної мови*. М. Тимошик (упор.). Київ: Наша культура і наука.
- Півторак Г. (2004). Правопис. *Українська мова: Енциклопедія* (с. 514—516). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.
- Пономарів О. (2003). *Український правопис — повернення до національних засад*. Київ: Вид. центр «Просвіта».
- Русанівський В.М. (2002). Стосунок «Проекту» до реального українського правопису. *Мовознавство*, 6, 92—98.
- Синявський О. (2004). Коротка історія «Українського правопису». *Історія українського правопису: XVI—XX століття. Хрестоматія* (с. 432—452). Київ: Наукова думка.
- Степаненко М. (2021). *Правописна практика доби незалежності*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка.
- Український правопис* (проект). (1926). Харків: Державне видавництво України.
- Український правопис*. (1929). 1-ше вид. Харків: Державне видавництво України.
- Український правопис*. (1933). Харків: Вид-во «Радянська школа».
- Український правопис*. (1960). 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во АН УРСР.
- Український правопис*. (1990). 3-тє вид., випр. й доп. Київ: Наукова думка.
- Український правопис*. (1993). 4-тє вид., випр. й доп. Київ: Наукова думка.
- Український правопис: так і ні*. (Обговорення нової редакції «Українського правопису»). (1997). Київ: УНВЦ «Рідна мова» — Вид-во «Довіра».
- Український правопис. Проект найновішої редакції*. (1999). Київ: Наукова думка.
- Український правопис*. (2019). Київ: Наукова думка.
- Шевельов Ю. (1987). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус*. Б. м.: Сучасність.
- Шевельов Ю.В. (1995). Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Мовознавство*, 2—3, 3—9.

Статтю отримано 03.01.2023

REFERENCES

- Buriachok, A.A. (1997). *What has changed in «Ukrainian Spelling»?* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Horodenska, K.H. (2021). Problems of Ukrainian terminology in the context of changes to «Ukrainian Spelling». *Terminological Bulletin*, 6, 5—18 (in Ukrainian).
- Moskalenko, A.A. (1968). *History of Ukrainian spelling (Soviet period)*. Odesa: ODU (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (1999). Problems of Ukrainian orthography in the 20th century. *Ukrainian spelling. The project of the latest edition* (pp. 242—333). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (2002). *Problems of Ukrainian orthography of the 20th and early 21st centuries*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzhavnyi pedahohichniy universytet (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V., & Puriaieva, N.V. (Eds.). (2004). *History of Ukrainian orthography of the 16th—20th centuries: Chrestomatiya*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ohiienko, I. (1927). *Essays on the history of the Ukrainian language: the system of Ukrainian spelling. A popular science course with historical illumination*. Warshawa (in Ukrainian).
- Ohiienko, I. (mytropolyt Iarion). (2004). M., Tymoshyk (Ed.). *History of the Ukrainian literary language*. Kyiv: Nasha kultura i nauka (in Ukrainian).
- Pivtorak, H. (2004). *Spelling. Ukrainian language: Encyclopedia*. 2nd ed., corr. and additional (pp. 514—516). Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Ponomariv, O. (2003). *Ukrainian spelling is a return to national foundations*. Kyiv: Prosvita (in Ukrainian).
- Rusanivskyi, V.M. (2002). The relation of the “Project” to real Ukrainian spelling. *Linguistics*, 6, 92—98 (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (1987). *The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900—1941). Condition and status*. B. m.: Suchasnist (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu.V. (1995). About criteria in matters of Ukrainian official spelling. *Linguistics*, 2—3, 3—9 (in Ukrainian).

- Stepanenko, M. (2021). *Spelling practice of the era of independence*. Poltava: PNPUI. V.H. Korolenka (in Ukrainian).
- Syniavskiy, O. (2004). A brief history of “Ukrainian spelling”. *History of Ukrainian spelling: XVI—XX centuries. Bibliography* (pp. 432—452). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- The most important rules of Ukrainian spelling*. (1921). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling* (project). (1926). Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling*. (1929). 1st. ed. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling*. (1933). Kharkiv: Radianska shkola (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling*. (1960). 2nd supplemented edition. Kyiv: Vyd-vo AN URSS (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling*. (1990). 3rd supplemented edition. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling*. (1993). 4th supplemented edition. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling: yes and no*. (Discussion of the new edition of “Ukrainian Spelling”) (1997). Kyiv: “Ridna mova” — “Dovira” (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling. The project of the latest edition*. (1999). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling*. (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (2004). Non-scientific passions around Ukrainian spelling. *Ukrainian language*, 2, 3—24 (in Ukrainian).
- Yermolenko, S.Ya. (1997). Let’s not experiment with language. *Literary Ukraine*, October 30, 3 (in Ukrainian).

Received 03.01.2023

Kateryna Horodenska, Dr. Sci. (Philol.), Professor, Head of the Department of Grammar and Scientific Terminology
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

PRINCIPLES AND METHODOLOGY OF “UKRAINIAN SPELLING”

This article addresses the methodology of creating a new, national “Ukrainian Spelling” free from foreign spelling influence. The author substantiates the need to use such methodological principles as scientificity, Ukrainian-centricity, consistency, logic, orientation to the needs of language practice and stability. The essence of each of these principles and the peculiarities of their implementation are clarified, and typical methodological violations in the spellings of the Soviet and post-Soviet periods are determined.

Based on a comparison of spelling codes of the 20th—21st centuries the author concludes the most complete observance of the specified methodological principles in the “Ukrainian Spelling” of 1928 and the complete disregard of Ukrainian-centricity, scientificity, logic and consistency in the “Ukrainian Spelling” of 1933. The spelling codes of 1990 and 1993 are recognized as the first attempts to return some specific spelling rules, which became possible as a result of the change in the political system in Ukraine and the expansion of the sphere of use of the Ukrainian language. The author notes partial corrections and numerous variant additions to the rules for transferring words of foreign origin in the “Ukrainian Spelling” of 2019, which did not contribute to the restoration of those spelling norms that are part of the Ukrainian orthographic tradition.

The author emphasizes that the national basis of Ukrainian orthography should be a complex of principles, the main of which should be phonetic (phonemic), which is determined by the history of the formation of orthographic systems of the Ukrainian language.

The paper substantiates the «broad» (and not purely orthographic) format of the Ukrainian spelling code.

Keywords: *Ukrainian spelling, methodology, basis of spelling, principles of spelling, orthographic norms.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.050>

УДК 81'366.544

Р.О. КОЦА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

ПРО ЗМІНИ І ДОПОВНЕННЯ ДО ПРАВОПИСУ ЧАСТИН ОСНОВИ СЛОВА

*У статті виокремлено й проаналізовано зміни в буквених позначеннях голосних і приголосних звуків та в їх чергуваннях, що запропоновані в «Українському правописі» 2019 р. Умотивовано потребу запровадити норму про вживання букви **и** на початку слова перед **н** та **р**; подати правила про передавання на письмі дзвінких і глухих приголосних звуків; увести норму про чергування **[г]** — **[ж]** під час словотворення; уточнити норми про вживання **в** на початку слова та речення перед наступним приголосним. Обґрунтовано причини внесення фонетичних змін на тлі історично сформованих закономірностей розвитку української мови та сучасної мовної практики.*

Ключові слова: правописна норма, голосні та приголосні звуки, буквени позначення, чергування приголосних, чергування голосних.

До заміни деяких фонетичних норм, кодифікованих у різних виданнях «Українського правопису», мовознавці закликали неодноразово. Найгостріші дискусії спричиняли насамперед принципи правописотворення, оскільки «у виробленні (чи зміні) правил УП застосовувалися в різні часи різні критерії, а звичайно різні комбінації критеріїв, але, як правило, не ставлено питання про міру доцільності саме даного критерія або його поєднання з іншими критеріями в тій чи тій пропорції» (Шевельов, 1995, с. 3). З одного боку, науковці спиралися на об'єктивні, історично сформовані особливості розвитку української літературної мови, а з іншого, — на ті вже досить тривкі традиції, які склалися в мовній практиці українців (Колібаба, 2021, с. 36). Однак, як зазначав Ю.В. Шевельов, тільки «увага до розумного збереження мовних підсистем, як

Цитування: Коца Р.О. (2023). Про зміни і доповнення до правопису частин основи слова. *Українська мова*, 1(85), 50–61. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.050>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

фонематичної так і морфологічної, і увага до історичної традиції, дві засади, занедбані або відкидані донедавна, обидві з постійною увагою до тенденцій сучасного розвитку, повинні стати неодмінними в регулюванні правопису, але не до меж перекручення або ігнорування уже вкорінених фактів сучасної живої мови» (Шевельов, 1995, с. 6).

Фонетико-морфологічні норми, що «потребують модифікації або зміни» (Німчук, 2002, с. 34), уперше було переглянуто в «Українському правописі. Проєкти найновішої редакції» 1999 р. У ньому, зокрема, уточнено вживання букви **г** в українських словах згідно з їх вимовою, сформульовано нове правило написання **и** на початку питомих, незапозичених українських слів перед **н** та **р**, унормовано чергування [г] — [дж] під час словотворення та [г] — [дз'] під час словозміни. Запропоновані нововведення В.В. Німчук аргументовано проаналізував у додатку до проєкту — «Проблеми українського правопису в ХХ ст.» (Німчук, 1999), а також у праці «Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст.» (Німчук, 2002).

У пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати найважливіші проблеми правопису частин основи слова, передусім буквені позначення деяких голосних і приголосних звуків, уживання **и** на початку слів перед **н** і **р**, чергування **г** з іншими приголосними під час словозміни та словотворення, правопис дзвінких приголосних у позиції перед глухим приголосним та ін. Зміст цих норм будемо порівнювати з нормами, викладеними в «Українському правописі» 1993 р. та з деякими його попередніми виданнями.

В «Українському правописі» 2019 р., як і в інших його редакціях, подано правила позначення деяких звуків на письмі за допомогою букв та нелітерних знаків. Оскільки правопис слів, у яких дотримано одну з особливостей графіки української літературної мови — кожному її звуку відповідає окрема буква, не становить труднощів, то правила щодо буквених позначень голосних і приголосних звуків доцільно подавати вибірково.

Особливість графічної системи української мови полягає в однозначній кореляції між звуком і буквою, тобто кожен звук має переважно свою букву для його позначення. Однак є букви, які можуть передавати два звуки, або для позначення одного звука може бути вжито дві букви. Зокрема, буква **щ** завжди передає два звуки [ш] і [ч], а буква **ї** — [й] та [і]; букви **я**, **ю**, **є** у трьох позиціях позначають по два звуки й один звук, якщо їх ужито для позначення м'якості попереднього приголосного; дві букви **д** і **ж** позначають один звук [дж], а **д** і **з** — звук [дз]. В «Українському правописі» 2019 р. внормовано лише вживання букв **ї** (УП 2019, § 3) та **я**, **ю**, **є** (там само, § 4). Поза кодифікацією залишилися буквені позначення приголосних звуків [дж], [дз], вимова й правопис яких не збігаються, та вживання букви **щ** для передавання сполучення двох звуків [шч]. Їх варто додати до «Українського правопису», як було зроблено в «Українському правописі. Проєкті найновішої редакції» 1999 р. (УП 1999, § 16—17).

Під час унормування буквених позначень голосних і приголосних звуків потрібно враховувати лінгвістичні чинники, зокрема фонетичні

закони української мови. Оскільки звуки вимовляємо не ізольовано, а у звуковому потоці зв'язного мовлення, то вони зазнають фонетичних змін (редукція голосних, вокалізація приголосних, асиміляція голосних і приголосних звуків та ін.). Кодифікація правопису буквених позначень звуків, що зазнають позиційних і комбінаторних модифікацій, забезпечить графічну однотипність морфем незалежно від тих звукових змін, які можуть відбуватися в цих морфемах у мовленнєвому потоці.

Нині спостерігаємо виразну нівеляцію норми про чітку вимову дзвінких приголосних наприкінці та всередині слова перед глухими, що призводить до помилок і на письмі. З огляду на це пропонуємо додати правила про правопис букв, які позначають дзвінки та глухі приголосні звуки, що дасть змогу зберегти одну з диференційних рис української мови. А саме:

1. Дзвінки приголосні в українській літературній вимові завжди звучать дзвінко — і в кінці слова (*гриб, плід, вуз, важ, міг*), і перед глухими приголосними (*ри́бка, га́дка, везти́, ду́жка, могти́*). Виняток становить звук [ґ], який у словах *ле́гко, во́тко, ні́гті, кі́гті, дьо́гтю, дігтя́р* (і похідних) вимовляємо як [x]: [лэхко], [во́хко] і т. д. В інших словах звук [ґ] і перед глухими не втрачає своєї дзвінкості: *лягти́, могти́, бігти, стерегти́, тягти́, одягти́, домі́ся*.

2. Передавання дзвінких приголосних [б], [д], [з], [ж], [г], [ґ] перед глухими приголосними та в кінці слова перевіряємо за допомогою слів того самого кореня або утворенням іншої форми того самого слова так, щоб після цих приголосних стояли голосні: *голу́бка (голу́бочка), жерд́ка (жерди́на), ка́зка (ка́зочка), ло́жка (ло́жечка), бере́гти (обері́гати); зуб (зу́ба), обі́д (обі́ду), моро́з (моро́зу), ні́ж (но́жа), бе́рег (бе́рега), гля́г (гля́гу)*.

3. Глухі приголосні кореня перед дзвінками на письмі зберігаємо. Деякі глухі приголосні перед дзвінками у вимові вподібнюються до парних їм дзвінких: *про́сьба* [про́з'ба], *моло́тьба́* [молод'ба́] та ін. Правопис цих приголосних перевіряємо за допомогою слів того самого кореня або утворенням іншої форми того самого слова так, щоб після цих приголосних стояли голосні: *боро́тьба́ — боро́тися, про́сьба — про́сити, моло́тьба́ — моло́тити, повсякде́нний — вся́кий день*.

В «Українському правописі» 2019 р., порівняно з його виданням 1993 р., розширено перелік загальних назв із буквою ґ, зокрема додано слова *телготі́ти, герге́лі, гонт(а), гуральня, дри́гати і дрига́ти, ремига́ти*. Зазначимо, що цей перелік слів не є вичерпним. У цьому ж пункті подано вихідні й похідні слова: *а́русовий, газдува́ти, гвалтува́ти, гратча́стий, ґрунто́вий, ґрунтува́ти(ся), ґу́дзиковий, ґу́лька, прога́вити* тощо. Перелік власних назв доповнено топонімами України (цього не було в попередній редакції): *Горга́ни* (гірський масив), *Горо́нда, У́ля* (села на Закарпатті), а також розширено перелік прізвищ: *Галага́н, Галято́вський, Ге́ник, Герза́нич* та ін. На нашу думку, варто було б умотивувати кодифікацію таких топонімів і прізвищ із ґ, адже серед них є і локальні назви.

Повернення букви ґ до українського алфавіту спричинило гіперкоректність із вимовою звука [ґ] у тих словах, де для цього немає жодних

етимологічних підстав, наприклад: *газета, регіон, інтелігент, сегмент* тощо. Тому пропонуємо додати до § 6 примітку про ненормативність уживання [г] у загальних назвах іншомовного походження.

В «Українському правописі» 2019 р. зроблено спробу графічно закріпити варіантне написання **и** та **і** в початковій позиції в окремих словах і в такий спосіб розширити сферу функціонування цього звука в сучасній українській літературній мові. На відміну від «Українського правопису» 1993 р., у двох словах дозволено, крім початкового **і**, уживати варіант із голосним **и**: *ірій / ірій, ірод / ірод*. Новою, порівняно з попередніми виданнями «Українського правопису», є норма про вживання букви **и** на початку окремих вигуків і часток (*ич!*, *ич який*), дієслова *ікати* та похідного від нього іменника *ікання*, деяких загальних і власних назв, що походять із тюркських та інших мов, відповідно до їх вимови в цих мовах: *ийбён, ир, Ич-оба́, Кім Чен Ин* (УП 2019, с. 11).

Останньою нормативною публікацією, у якій дозволяли писати в певній позиції на початку слів **и**, були «Найголовніші правила українського правопису» (1921), де зазначено: «З початку слова, коли не вимовляється **йі**, треба писати **і** (а не **и**)», проте у примітці застережено: «але перед **н** можна писати **и**: *иный, инколи, иней, иноді*» (Кримський, 1921, с. 3). Однак у проєкті «Українського правопису» 1926 р. та «Українському правописі» 1928 р. категорично визначено: «В початку слова **и** ніколи не пишеться, тільки **і**: *Иван, ити, иный, иноді, инколи, иній, Ирод*» (УП 1926, с. 10; УП 1928, с. 4). Це було зроблено для спрощення орфографії, за припущенням В.В. Німчука, не без впливу галицького узусу (Німчук, 2002, с. 34). На думку Ю.В. Шевельова, «причину виключення **и** на початку слова треба шукати в дуже типовому, але й дуже невідповідному, вже згадуваному нахилі до спрощення, який не бере до уваги ні справжнього стану мови, ні її історичного розвитку» (Шерех, 1998, с. 240).

Таке спрощення орфографії, що не відповідало фонетичній (звуковій) і фонематичній системам української мови, призвело до їх руйнування, бо під впливом написаного в українському мовленні почав зникати початковий [и] (Фаріон, 2009, с. 55), хоч ортоепійні словники інколи рекомендували його вимовляти (Курс СУЛМ I, с. 164). Поступово це явище спровокувало зміну ортоепійної норми, а пізніше — зміни у фонологійній системі української мови внаслідок заперечення повноправного статусу фонемі /и/.

З огляду на те, що початковий **и**, за спостереженнями В.В. Німчука, послідовно вживаний перед приголосними **н** та **р**, в «Українському правописі. Проєкті найновішої редакції» 1999 р. рекомендовано писати його в цих позиціях. Запропоноване правило проілюстровано такими словами: *инак, инако, инакомовний* (та інших складних слів із першим компонентом *инако-*), *инакше, инакий, инде, инколи, инкуди, иноді, иноземний* (та інші складні слова з першою частиною *ино-*), *иносе (инось), иный, иномовний* тощо; *иній*; у давно засвоєному номені *индик* та похідних від нього утвореннях: *индича(тко), индичачий, индиченя, индичий, индичина,*

индичитися, индичка, индичник; иржа, иржавий, иржавинка, иржавіння, иржавіти, иржаво, иржастий; иржати, иржання, ирій (пор. *вирій*); у давньо засвоєному *ирод*; у звуконаслідувальному дієслові *икати* (пор. *гикати*) і похідних від нього *икавка, икання, вигукові ич!* (Німчук, 2002, с. 35).

Суперечності в написанні початкових **и** / **і** зумовлені історичними змінами фонетичної системи української мови. Наприкінці XIII—XIV ст. відбулося злиття звуків ***і** [**і**] та ***у** [**ы**] (Шевельов, 2002, с. 481), унаслідок чого утворився проміжний звук середнього піднесення [**и**]. Отже, в українській мові сталися дві фонетичні зміни: [**ы**] → [**и**], [**і**] → [**и**]. Однак правопис того часу не дає підстав сказати достеменно, коли ця зміна відбулася і чи охопила вона всі слова і всю територію України. Ю.В. Шевельов припускав, що злиття давніх ***і** [**і**] та ***у** [**ы**] дало різні результати в різних наріччях української мови: [**і**] високого піднесення переднього ряду, перед яким не пом'якшувалися попередні приголосні, у північному; [**і**] високо-середнього піднесення передньо-середнього ряду в південно-східному та [**и**] середнього піднесення передньо-середнього ряду в південно-західному (там само, с. 836).

До цієї зміни звукові [**і**] на початку слова завжди передував [**ј**] (там само, с. 769). У слабкій позиції [**і**] після [**ј**] у складах на початку слова занепадав (там само, с. 346), а звукосполучення приголосний + [**ј**] «дещо згодом спрощувалося внаслідок занепаду [**ј**]: **јігълъка* > **јголка* > *голка*» (там само). У деяких словах початковий [**ј**] міг зберігатися, що залежало насамперед «від морфемної будови слова та найчастотніших контекстів, у яких він виступав» (там само, с. 348). Відповідно в сучасній українській мові маємо чергування [**і**] з нулем звука (*ігра* — *гра*) чи [**і**] з [**й**] (*іти* — *йти*). Однак, як зазначав Ю.В. Шевельов, «у цілому йшлося не про якийсь усеохопний звуковий закон, а про аналогію, що вступала чи не вступала в дію залежно від оточенневих чинників» (там само). Це явище відбито й у діалектах. Пор.: укр. літ. *гра*, діал. *игра* (Піпаш, 2005, с. 71), *йгра, йєгра* (Онишкевич, 1984, с. 332), *ігра* (ЕСУМ I, с. 587); укр. літ. *голка*, діал. *гла, егла, игла, ігла* (ЕСУМ I, с. 549) та ін.

Наголошеність [**і**], незалежно від його походження, унеможлилювала його занепад чи участь у чергуванні: *іволга, іго, іграшка, іній, іскра, істина, істик* (Шевельов, 2002, с. 346).

У середньоукраїнську добу відтягнення назад і пониження артикуляції голосного [**і**] спричинило використання в цій позиції звука [**и**] (там само, с. 846). Зміна [**і**] > [**и**] призвела і до втрати початкового [**ј**] (там само, с. 581), який міг стояти тільки перед «м'яким» [**і**]. Така послідовна заміна характерна насамперед для гуцульських говірок: *икати, инакий, иний, инако, инчий, искра, истик* тощо (Піпаш, 2005, с. 71—72). Водночас на Поділлі поширені форми *інакше, іней, іскра* (Шевельов, 2002, с. 580), що свідчить про вимову [**і**] зі збереженням початкового [**ј**] і, очевидно, про відсутність переходу [**і**] > [**и**] в цьому регіоні. У сусідніх із ним наддністрянських говірках паралельно вживають *іней / іній, іно, іскра, індик* та *иней / гиней, истик / гистик, гиндик* (Шило,

2008, с. 133). Форми з протетичним [г] є давніми і поширені на значній території України, напевно, одночасно з переходом [і] > [и]. Лексему *гндик* зафіксовано й у фразеологізмах східностепових говірок (Грица, 1996). Цікавою є форма *гндик*, що її вживають паралельно з *індик* у західнополіських говорах (Аркушин, 2000, т. 1, с. 200). Наявність [і] в обох лексемах свідчить про появу [і] високого піднесення переднього ряду внаслідок злиття давніх *і [і] та *у [ы], що виник через відсутність переходу [ě] → [і] у зв'язку з його дифтонгізацією. Форма з початковим [й] відбиває давню вимову, коли звукові [і] на початку слова завжди передували [j]. Форма з [г] є типовою для Західного Полісся і Волині, адже поширення протези [г] відбувалося саме із цієї території (Шевельов, 2002, с. 581).

Вплив на розвиток фонетичної системи української мови мали й інші зміни, що їх датують середньоукраїнським періодом. Насамперед це перехід [ě] → [і], який, очевидно, відбувся пізніше, ніж злиття давніх *і [і] та *у [ы], «бо тоді це призвело б до повного злиття всіх трьох згаданих давньоукраїнських голосних» (там само, с. 543). Так в українській мові з'явився новий звук [і], а з ним і значна кількість слів із початковим [і], насамперед запозичених з латинської та польської мов. Крім того, у XVII ст. спостерігаємо надпоширення [і] на місці [и] в багатьох позиціях (там само, с. 771—779). Така ситуація, імовірно, впливала на вимову початкових [і] / [и] різного походження. Звук [и] зберігся практично недоторканим, якщо до нього додавався протетичний приголосний (там само, с. 846): *гикавка*, *вирій* та ін. В інших позиціях почалося «хитання». Зокрема, у словнику Є. Желехівського та С. Недільського зафіксовано два варіанти лексеми *інший* — *інчий* та *инчий* (1885—1886 Жел. I, с. 327). Натомість М.П. Драгоманов послідовно використовував букву *и* у словах *инакше*, *иноді*, *инчих*, *між инчим* (Драгоманов, 1862). І.П. Котляревський, без сумніву, вимовляв [и] у слові *инчий*: *У викна де-яки глядили, А **ынчий** був наверхь ворот* (Виргилієва Енеїда, с. 15); *И де-где **ынчого** ты часу И крыхты хлиба не найдеш* (там само, с. 24). Усупереч правилам НТШ Б.Д. Грінченко 99 загальних назв, згідно з наддніпрянською вимовою, подав із початковою буквою *и*: *идол*, *ижиця*, *икати*, *илкий*, *инакий* і похідні від нього, *индик*, *иржа*, *Ирид* (*Ирод*), *искра*, *ич* та багато ін. (1907—1909 Гр. II, с. 192—194).

Очевидно, на початку XX ст. склалася ситуація, коли значну кількість слів вимовляли з початковим [і], а деякі питомі чи давно засвоєні — з [и]. Імовірно, навіть слова з початковим [и] мали неоднакову вимову не тільки на різних територіях, але й у межах однієї. Зокрема, у сучасних лемківських говірках паралельно вживають *іначе* / *инакше*, *індик* / *индичка* (Пиртей, 2001, с. 145—146), у бойківських — *инчий* / *інчий* / *йенчий* (Онишкевич, 1984, с. 325) тощо. З огляду на це правописна комісія 1928 р. вирішила спростити правило та ввирмувала написання букви *і* на початку слів, залишивши в такий спосіб питому вимову [и] в багатьох словах поза кодифікацією.

Іншим за походженням є звук [і] у словах *іржа*, *іржати* та похідних від них. У XV ст. в українській мові почала діяти тенденція до повного усунення складів із двома верхів'ями звучності, тобто із сонорним звуком у скупченні приголосних (Шевельов, 2002, с. 590). Застосування протетичних голосних перед [р], [л] і [м], за якими йшов приголосний, активно відбувалося в XV—XVI ст. (там само). Типовим стало використання протетичного [и], за винятком деяких північноукраїнських ([о]) та лемківських ([о], [а]) говірок. Унаслідок звукової еволюції з'явилося початкове *ир-*. Наприклад: *иржа* (< *гъж-), *иржанець* 'різновид трави' (< *гъж-), *иржати* (< *гъж- — *гъж-) та ін. (там само). Форма *иржати* і сьогодні є панівною у східнополіських говірках (Мареев, 2019, карта № 27), на Полтавщині, Київщині, Черкащині, Поділлі (АУМ I, карта № 24), у Харківській і Донецькій обл. (АУМ III, карта № 60). Варіант із протетичним [г] — *гиржати*, *гиржа* зафіксовано в подільських (АУМ II, карта № 23) та наддністрянських (Шило, 2008, с. 91) говірках. Більшості говорів південно-західного наріччя притаманна також форма *ржати* (АУМ II, карта № 23) без протетичного голосного.

Отже, [и] перед приголосним [р] на початку слів виник як протетичний голосний тоді, коли вже відбулося злиття давніх *і [і] та *у [ы], тому вимова початкового [и] в таких лексемах є закономірною та історично вмотивованою. Однак правописні правила, за якими узвичаювали вживання на початку слів тільки і, спричинили й часткову зміну *ир-* на *ір-*, що засвідчує й АУМ.

На основі аналізу мови творів українських письменників XIX — першої третини XX ст., різних мовознавчих праць, а також діалектного мовлення В.В. Німчук дійшов висновку, що «послідовно початковий *и* виступає перед приголосними *н* та *р*» (Німчук, 2002, с. 35). Для збереження цих історично сформованих закономірностей, простежуваних і в сучасній мовній практиці, пропонуємо ввести до «Українського правопису» норму про вживання букви *и* перед *н* та *р* на початку питомих українських і деяких давно запозичених слів.

В «Українському правописі» 2019 р. виокремлено спеціальний підрозділ про чергування приголосних під час словозміни та словотворення. Попри те що більшість із запропонованих норм була в попередніх виданнях «Українського правопису», їх виділення показове, тому що сприяє формуванню системнішого уявлення про різноманітність чергувань приголосних в українській мові.

Уважаємо за доцільне ввести норму про чергування [г] — [ж] у позиції перед наступним приголосним під час словотворення: «Г чергується із ж в іменниках перед суфіксом *-к-* (*гирліга* — *гирліжска*, *гирліжечка*; *дзіга* — *дзіжска*) та у присвійних прикметниках перед суфіксом *-ин-* (*Гаджета* — *Гаджэжин*, *Гога* — *Го́жин*, *Ломата* — *Ломажин*)».

Проблема чергування [г] зумовлена вживанням у діалектах звуків [дз'] під час словозміни (*дзидзі*, *мамалидзі*) та [дж] під час словотворення (*дзиджска*, *мамалиджска*). Таку норму запропонував додати до «Україн-

ського правопису» В.В. Німчук (Німчук, 2002, с. 46). Однак чергування [г] — [дз'] і [г] — [дж] локально обмежені й послідовно відбиті тільки в деяких південно-західних говірках. У літературній мові вони не закріпилися, залишилися усталені чергування [г] — [з'], [г] — [ж], зафіксовані, зокрема, у «Словарі української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (1907—1909), «Граматиці української мови» В.І. Сімовича (1919), «Українському правописі (проекті)» 1926 р., «Українському правописі» 1928 р., «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича (1929), «Нормах української літературної мови» О.Н. Синявського (1931), «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» І. Огієнка (1934) та інших мовознавчих працях.

З огляду на те, що в «Українському правописі» 2019 р. норми про зміни приголосних перед **-ськ-**(-ий) викладено й у першому розділі «Правопис частин основи слова», і в четвертому «Правопис власних назв», пропонуємо в § 19 «Зміни приголосних перед **-ськ-**(-ий), **-ств-**(о)» серед прикладів подати тільки загальні назви (і від назв народів), а прикметникові форми на **-ськ-**(-ий) від власних географічних назв перенести до § 153 «Правопис прикметникових форм від географічних назв» (УП 2019, с. 190).

В «Українському правописі» 2019 р. значно розширено, порівняно з «Українським правописом» 1993 р., правила вживання прийменників **у**, **в** і початкових **у-**, **в-**; сполучників, часток **і**, **й** та початкових **і-**, **й-**, прийменника **з** і його варіантів **із**, **зі** (**зо**), проте визначені позиції не є вичерпними.

Питання внормування правил позиційного чергування голосних та приголосних є складним, дискусійним, адже, на думку одних дослідників, «вимоги милозвучності змушують зважати в кожному випадку на конкретні фонетичні умови — на кінцевий приголосний попереднього слова і на початковий звук або звукосполучення — наступного, на темп мовлення, ритміку» (Матвієнко, 1965, с. 72). Інші вважають, що «надмірний формалізм у правописних нормах щодо збігів приголосних сприятиме, з одного боку, появі численних випадків порушень норми, оскільки правопис не враховує вимог мелодики конкретної фрази та індивідуального мовного чуття українця» (Куньч, 2021, с. 205), а з іншого, — цілковита орієнтація на евфонію «пропагуватиме абсолютне свавілля в мові» (Матвієнко, 1965, с. 72). Тому в «Українському правописі» 2019 р. застосовано переважно формалізований принцип для опису всіх позицій, у яких потрібно вживати зазначені приголосні та голосні, хоч у примітці наголошено: «У художньому тексті трапляються відхилення від правил уживання прийменників **у**, **в** і початкових **у-**, **в-**, що спричинено вимогами ритмомелодики або мовними вподобаннями автора» (УП 2019, с. 27).

Пропонуємо деякі корективи до правил про позиційне чергування **у/в**. Вони стосуються можливості вживання прийменника **в** на початку речення і префікса чи кореневого **в-** на початку слова перед наступним приголосним. У цій позиції звук **[в]** вокалізується, тобто вимовляється як **[у]**-нескладовий, усуваючи в такий спосіб немилозвучність (Куньч, 2020, с. 83). З огляду на це вважаємо, що норму про вживання прийменника **у** на початку речення та префікса чи кореневого **у-** на початку

слова перед наступним приголосним потрібно формулювати із застереженням «завичай», а примітку 1 § 23 (УП 2019, с. 25) уточнити так: «Залежно від мелодики фрази та відповідно до мовного чуття автора можна вживати прийменник **в** на початку речення та **в-** на початку слова перед наступним приголосним: ***В** лісі пахло квітами; **В**горі яскраво сяяло сонце; **В**наслідок зливи пошкоджено дороги*». Такі корективи сприятимуть «усуненню штучності у вживанні прийменників-префіксів **у / в** та забезпеченню ширших можливостей для природного розвитку процесу їх оформлення в чіткі й незаперечні закономірності» (Куньч, 2020, с. 84).

Отже, нові правила та доповнення до деяких із попередніх правил, запропоновані в «Українському правописі» 2019 р., безперечно, потрібні. Однак, зважаючи на історично сформовані особливості української мови та сучасні тенденції мовної практики, пропонуємо внести зміни, які сприятимуть подальшому вноормуванню правопису частин основи слова, зокрема: 1) запровадити норму про вживання букви **и** на початку питомих українських та деяких давно запозичених слів перед **н** та **р**; 2) подати правила про передавання на письмі дзвінких і глухих приголосних звуків; 3) увести норму про чергування [г] — [ж] під час словотворення; 4) подати в різних розділах правопису правила про чергування приголосних перед суфіксом **-ськ-(ий)** у прикметниках, утворених від загальних назв і від власних географічних назв, що посприяє усуненню повторень; 5) уточнити норми про вживання **в** на початку слова та речення перед наступним приголосним.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АУМ — *Атлас української мови: у 3 т.* (1984—2001). Київ: Наукова думка.

Гр. — Грінченко Б. (упор.). (1907—1909). *Словарь української мови: у 4 т.* Київ.

ЕСУМ — Мельничук О.С. (ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (т. 1: А—Г). Київ: Наукова думка.

Жел. — Желеховский Е., Недільский С. (упор.). (1885—1886). *Малоруско-німецький словар: у 2 т.* Львів.

Курс СУЛМ — Булаховський Л.А. (ред.). (1951). *Курс сучасної української літературної мови.* Т. 1. Київ: Радянська школа.

УП 1926 — *Український правопис (проект).* (1926). Харків: ДВУ.

УП 1928 — *Український правопис.* (1929). Київ: ДВУ.

УП 1993 — *Український правопис.* (1993). Київ: Наукова думка.

УП 1999 — *Український правопис. Проект найновішої редакції.* (1999). Київ: Наукова думка.

УП 2019 — *Український правопис.* (2019). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Аркушин Г.Л. (2000). *Словник західнополіських говірок: у 2 т.* (т. 1. А—Н). Луцьк: Вежа. *Виргиліева Енеїда, на малоросійській языкъ переложенная И. Котляревскимъ.* (1842).

Харьковъ.
Голоскевич Г. (1929). *Правописний словник.* Харків: Державне видавництво України.

- Грица Т. (1996). *Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області* [авто-реф. дис. канд. філол. наук]. Харків.
- Драгоманов М. (упор.). (1862). *Громада*, 5. Женева.
- Колібаба Л. (2021). Зміни в унормуванні відмінкових закінчень іменників на тлі сучасної мовної практики української професійної спільноти. *Лінгвістичні студії*, 41, 36—48.
- Кримський А.Ю. (1921). *Найголовніші правила українського правопису*. Рівне: Вид. Волин. Коопер. вид-ва.
- Куньч З. (2020). Тенденції внормування правил позиційного чергування у/в на початку ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 72, 76—86.
- Куньч З. (2021). Проблема дотримання норм позиційного чергування у//в у сучасних наукових статтях технічного профілю. *Волинь філологічна: текст і контекст*, 31, 205—218.
- Марєєв Д.А. (2019). *Атлас східнополіських говірок*. https://www.researchgate.net/publication/349004862_The_Atlas_of_the_Eastern_Polissya_Dialects
- Матвієнко А.М. (1965). Префіксальні у—в. *Українська мова в школі*, 1, 71—73.
- Німчук В.В. (1999). Проблеми українського правопису в ХХ ст. *Український правопис. Проект найновішої редакції* (с. 242—333). Київ: Наукова думка.
- Німчук В.В. (2002). *Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст.* Київ.
- Огієнко І. (1934). *Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних*. Жовква: Друкарня оо. Василян.
- Онишкевич М.Й. (1984). *Словник бойківських говірок: у 2 ч. (ч. 1: А—Н)*. Київ: Наукова думка.
- Пиртей П.С. (2001). *Словник лемківської говірки: матеріали до словника*. Legnica — Wrocław.
- Піпаш Ю.О., Галас Б.К. (2005). *Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області)*. Ужгород: Вид-во Ужгородського нац. ун-ту.
- Синявський О. (1931). *Норми української літературної мови*. Харків — Київ: Література і мистецтво.
- Сімович В. (1919). *Граматика української мови: для самонавчання та в допомогу шк. науці*. 2-ге вид. Київ — Ляйпціг: Українська накладня.
- Фаріон І. (2009). *Правопис — корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір*. Львів: Свічадо.
- Шевельов Ю. (1995). Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Мовознавство*, 2—3, 3—7.
- Шевельов Ю. (2002). *Історична фонологія української мови* [перекл. з англ. С. Вакулєнка, А. Даниленка]. Харків: Акта.
- Шерех Ю. (1998). Так нас навчали правильних проізношеній. *Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології* (т. 3, с. 203—249). Харків.
- Шило Г. (2008). *Надністрянський регіональний словник*. Львів — Нью-Йорк: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Статтю отримано 10.01.2023

LEGEND

АУМ — *Atlas of the Ukrainian language: in 3 vols.* (1984—2001). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Гр. — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907—1909). *Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols.* Kyiv (in Ukrainian).

ЕСУМ — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982). *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.* (Vol. 1: А—Г). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Жел. — Zhelekhivskiy, J., & Nedilskyi, S. (Eds.). (1885—1886). *Ukrainian-German dictionary: in 2 vols.* Lviv (in Ukrainian).

- Курс СУЖИМ** — Bulakhovskyi, L.A. (Ed.). (1951). *Course of modern Ukrainian literary language*. Vol. 1. Kyiv (in Ukrainian).
- УП 1926** — *Ukrainian spelling (project)*. (1926). Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).
- УП 1928** — *Ukrainian spelling. The first edition*. (1929). Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).
- УП 1993** — *Ukrainian spelling. The fourth edition*. (1993). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- УП 1999** — *Ukrainian spelling. Project of the newest edition*. (1999). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- УП 2019** — *Ukrainian spelling*. (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

REFERENCES

- Arkushyn, H.L. (2000). *Dictionary of West Polissia subdialect: in 2 vols.* (Vol. 1: A—N). Lutsk: Vezha (in Ukrainian).
- Drahomanov, M. (Ed.). (1862). *Hromada, 5*. Zheneva (in Ukrainian).
- Farion, I. (2009). *Is spelling a language corset? Ukrainian spelling as a cultural and political choice*. Lviv: Svichado (in Ukrainian).
- Holoskevych, H. (1929). *Spelling dictionary*. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).
- Hrytsa, T. (1996). *Phraseology of the dialects of Huliaipole district of Zaporizhzhia region* (Extended abstract of candidate's thesis). Kharkiv (in Ukrainian).
- Kolibaba, L. (2021). Changes in the normalization of case endings of nouns against the background of modern language practice of the Ukrainian professional community. *Linguistic Studies, 41*, 36—48 (in Ukrainian).
- Krymskyi, A.Yu. (1921). *The most important rules of Ukrainian spelling*. Rivne: Vyd. Volyn. Kooper. vyd-va (in Ukrainian).
- Kunch, Z. (2020). Trends in normalization of the rules in positional rotation of “y” and “b” in the early XX century. *Visnyk of Lviv University. Series Philology, 72*, 76—86 (in Ukrainian).
- Kunch, Z. (2021). The problem of spelling norms compliance with the positional alternation of “y” and “b” in modern scientific articles of technical profile. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst, 31*, 205—218 (in Ukrainian).
- Marieiev, D.A. (2019). *Atlas of East Polissia dialects*. https://www.researchgate.net/publication/349004862_The_Atlas_of_the_Eastern_Polissya_Dialects (in Ukrainian).
- Matviienko, A.M. (1965). Prefixes u—v. *Ukrainska mova v shkoli, 1*, 71—73 (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (1999). Problems of Ukrainian orthography in the 20th century. *Ukrainian spelling. Project of the newest edition* (pp. 242—333). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (2002). *Problems of Ukrainian orthography of the 20th and early 21st centuries*. Kyiv (in Ukrainian).
- Ohiienko, I. (1934). *Dictionary of local words not used in the literary language*. Zhovkva: Drukarnia oo. Vasyliian (in Ukrainian).
- Onyshkevych, M.J. (1984). *Dictionary of Boyki dialect: in 2 vols.* (Vol. 1: A—N). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Pipash, Yu.O., & Halas, B.K. (2005). *Materials for a dictionary of Hutsul dialect (Kosivska Polyana and Rosishka, Rakhiv district, Zakarpattia region)*. Uzhhorod: Vyd-vo Uzhhorodskoho nats. un-tu (in Ukrainian).
- Pyrtai, P.S. (2001). *Dictionary of Lemki dialect: materials for the dictionary*. Legnica — Wrocław (in Ukrainian).
- Sherekh, Yu. (1998). This is how we were taught the correct pronunciation. *Sherekh, Yu. Thresholds and the place beyond thresholds. Literature. Art. Ideologies* (Vol. 3, pp. 203—249). Kharkiv (in Ukrainian).

- Shevelov, Yu. (1995). About criteria in matters of Ukrainian official spelling. *Movoznavstvo*, 2–3, 3–7 (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (2002). *Historical phonology of the Ukrainian language*. Kharkiv: Akta (in Ukrainian).
- Shylo, H. (2008). *Upper Dnister regional dictionary*. Lviv — New York: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Simovych, V. (1919). *Grammar of the Ukrainian language*. The second edition. Kyiv — Liaiptsih: Ukrainska nakladnia (in Ukrainian).
- Syniavskiy, O. (1931). *Norms of the Ukrainian literary language*. Kharkiv — Kyiv: Literatura i mystetstvo (in Ukrainian).
- Vyrhylieva Eneyda, na malorossiiskii yazyk perelozhennaia I. Kotliarevskym*. (1842). Khar'kov (in Ukrainian).

Received 10.01.2023

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher
in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

ABOUT CHANGES AND ADDITIONS TO THE SPELLING OF PARTS OF THE BASIS OF THE WORD

The article analyzes the most important problems of spelling parts of the base of a word, primarily the letter designation of some vowel and consonant sounds, the use of **н** at the beginning of words before **н** and **п**, the alternation of **р** with other consonants during word change and word formation, the spelling of voiced consonants in the position before a voiceless consonant, etc. We compared the content of these norms with the norms of “Ukrainian Spelling” of 1993 and with some of its previous editions.

Linguists have repeatedly called for the replacement of some phonetic norms codified in various editions of “Ukrainian Spelling”. They were reviewed for the first time in “Ukrainian Spelling. Projects of the latest edition” 1999. But this spelling was not adopted. New rules and additions to some of the previous rules proposed in “Ukrainian Spelling” 2019 are definitely needed.

However, taking into account the historically formed peculiarities of the Ukrainian language and modern trends in language practice, we suggest making changes that will contribute to the further normalization of the spelling of parts of the base of the word. In particular: 1) introduce the norm of using the letter **н** at the beginning of specific Ukrainian and some long-borrowed words before **н** and **п**; 2) submit rules on the transmission of voiced and unvoiced consonant sounds in writing; 3) to introduce the norm of alternating [**р**] — [**ж**] during word formation; 4) submit in various sections of spelling the rules on the alternation of consonants before the suffix **-ськ-**(ий) in adjectives formed from common names and from proper geographical names, which will contribute to the elimination of repetitions; 5) clarify the rules on the use of **в** / **в-** at the beginning of words and sentences before the next consonant.

Keywords: *spelling of the parts of the base of the word, spelling norm, sounds, letter designations, alternation of consonants, alternation of vowels.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.062>

УДК 811.161.2: 81'35: 81'37

С.О. ВЕРБИЧ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-003-4671-1898>

УЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ БУКВИ: ДОПОВНЕННЯ ДО ЧИННОГО ПРАВОПИСУ

У статті проаналізовано правила вживання великої букви в чинному правописі сучасної української літературної мови в контексті порівняння їх із попередніми редакціями українського орфографічного кодексу 1993 і 1999 років. Викладено пропозиції щодо доповнення (уточнення) правил уживання великої / малої букв новими рекомендаціями.

Ключові слова: велика буква, власні назви, мала буква, топоніми, український правопис.

Традиція вживання великої букви на початку тексту або для виокремлення його частин чи власних назв у східнослов'янській писемній практиці загалом і в українській зокрема сягає кінця XVI ст. (Плющ, 2004, с. 65). У сучасній правописній системі української мови велика буква, крім традиційної ролі виокремлення заголовка, початку тексту й речення (фрази), власних назв, розширила свої функції, особливо щодо вживання різних онімів — власних назв, пов'язаних із церковно-релігійною сферою, а також власних назв установ, організацій, громадських об'єднань тощо. Крім цього, велика буква слугує експресивно-стилістичним засобом, виділяючи в тексті слова з особливим змістом (там само). Зазначені функції великої букви послідовно відображені як у попередніх правописних кодексах (Український правопис. 4-те вид., випр. і доп. Київ, 1993, §§ 34—40; Український правопис. Проект найновішої редакції / За ред. В.В. Німчука. Київ, 1999, §§ 37—47), так і в чинному «Українському правописі» (Київ, 2019, §§ 45—62).

Цитування: Вербіч С.О. (2023). Уживання великої букви: доповнення до чинного правопису. *Українська мова*, 1(85), 62—67. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.062>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

У пропонованій статті акцентовано на особливостях уживання великої букви, відображених передусім в «Українському правописі» 2019 року. Зауважимо, що ця проблема не викликала раніше (Німчук, 2002; Синявський, 2018) і не викликає тепер дискусій серед українських мовознавців, хоч деякі її аспекти висвітлено в публікаціях лінгвістів нашого часу, наприклад: «Про велику і малу літеру в назвах вулиць», «Велика і мала літера в назвах судів», «Перше слово з великої літери» (Городенська, 2019, с. 8, 11–12).

Проаналізувавши особливості вживання великої букви в кожному зі згаданих орфографічних кодексів, доходимо висновку, що в чинному правописі, порівняно з попередніми редакціями, докладніше розпрацьовано відповідні правила, про що свідчить, зокрема, і більша кількість розділів (параграфів), присвячених конкретним виявам уживання великої букви, — 18 (у виданні 1993 р. — 7; у проєкті 1999 р. — 11). Упадає у вічі передусім те, що в чинному правописі оновлено ілюстративний матеріал (приклади наведено переважно з творів письменників різних періодів історії української літератури); відредаговано назви параграфів і рубрик, а саме — пасивні конструкції на *-ся* замінено на активні або ж на віддієслівні форми на *-но*, *-то*; уточнено окремі формулювання й назви параграфів, наприклад: пункт 3 § 47 «Велика та мала букви в рубриках»: З малої букви пишемо перше слово рубрик, поданих після арабських цифр або після букв із круглими дужками 1), 2), 3); а), б), в); надто узагальнену назву § 38 «Велика літера у власних назвах» у попередній редакції замінено на конкретнішу в § 49 «Власні імена людей, міфологічних осіб, клички тварин» чинного правопису.

Прикметно, що в «Українському правописі» 2019 р. значення слів подано в семантичних лапках (‘’), тоді як у попередній редакції — у ромбоподібних («»). На окрему увагу заслуговують власні назви. У чинному правописі їх упорядковано за тематичними рубриками. Особливості передавання різних класів онімів викладено в різних параграфах. Наприклад: § 51 «Астрономічні назви», § 52 «Назви історичних подій, епох, календарних періодів і свят, суспільних заходів». У попередній редакції такого групування не було, що зменшувало інформативність цього розділу. Крім того, у новому правописі, порівняно з попередніми виданнями, розширено перелік графічних скорочень.

Водночас порівняльний аналіз чинного орфографічного кодексу з «Українським правописом» 1993 року і «Українським правописом. Проєктом найновішої редакції» 1999 року засвідчив потребу доповнити його окремими положеннями, а також уточнити деякі формулювання. З огляду на це в статті викладено пропозиції автора щодо доповнення деяких пунктів і параграфів розділу чинного правопису «**Уживання великої букви**» новим матеріалом і уточненими формулюваннями деяких правил, що зробить цей розділ логічно чіткішим.

1. Пункт 3 § 49 — Китайські й корейські прізвища та імена пишемо з великої літери — точніше подати так: Складники китайських і корейських власних особових назв пишемо з великої букви. Доцільність такого

уточнення зумовлена тим, що і китайські, і корейські власні особові назви складаються з кількох компонентів, наприклад: *Сі Цзіньпін* (Президент Китайської Народної Республіки), *Юн Сок Йоль* (Президент Республіки Корея).

2. Пункт 2 § 49, у якому йдеться про правопис службових слів у складі імен та прізвищ іншомовного походження, відсилає до § 146 (пункт 1.4). Тут з'ясовано правопис арабських, тюркських, перських імен із різними компонентами, зокрема зі складником *Ібн* (означає 'син'), що його в арабських антропонімічних формулах у препозиції пишемо з великої букви: *Ібн Русе*, *Ібн Фадлан*. Однак нічого не зазначено про той самий компонент у середині арабського складеного антропоніма. А в цій позиції його пишемо з малої букви, наприклад: *Халід ібн Бармак*, *Ахмад ібн Мухаммад* (Скляренко, 2020, с. 49). Уважаємо також за доцільне доповнити правило про правопис арабських власних особових назв. Як у попередніх редакціях українського правопису, так і в чинному не зазначено про написання арабських антропонімів зі складником *бінт* 'дочка', який у середині таких складених власних особових назв пишемо з малої букви: *Райхана бінт Зейд*, *Аїша бінт Абу Бакр* (там само, с. 49—50). З огляду на це в пункті про правопис арабських антропонімів варто зазначити про написання відповідних власних особових назв.

3. Пункт 12 § 50 — Утворені від географічних найменувань назви тварин, птахів... пишемо з малої букви (*бостон* — тканина, *йоркшир* — порода свиней) — треба подати в такій редакції: Утворені від власних географічних назв (топонімів) найменування тварин, птахів... Потреба такої редакції зумовлена, по-перше, тим, що географічні найменування охоплюють як загальні назви, так і власні. По-друге, термін *топонім* нині усталений у мовному вжитку, що засвідчено у словниках лінгвістичних термінів української мови (Голянич, 2011, с. 225; Єрмоленко, 2001, с. 184).

4. Примітку 2 до § 52 — У назвах історичних подій із другим прикметником, що походить від географічної назви, де використано дефіс, або від двох географічних назв, велику букву пишемо в обох частинах (*Брест-Литовський мирний договір* — від *Брест-Литовськ*) — пропонуємо подати в такій редакції: У назвах історичних подій із другим прикметником, що походить від двокомпонентного (з дефісом) топоніма або від двох різних топонімів, велику букву пишемо в обох частинах. Щодо мотивування такої редакції див. вище.

5. Пункт 5 § 53 — З великої букви пишемо перше слово назв церков — варто доповнити прикладом *Православна церква України*, оскільки це назва найчисельнішої (за кількістю вірних) православної юрисдикції України; крім того, ПЦУ — одна із 16 православних автокефальних церков у світі.

6. Пункт 6 § 53 — Великі букви вживаємо в повних офіційних найменуваннях найвищих церковних посадових осіб (*Верховний Архієпископ*, *Вселенський Патріарх*) — треба подати в такій редакції: З великої букви пишемо всі складники повних офіційних найменувань найвищих церковних посадових осіб. Пропоноване формулювання видається

точнішим, адже відповідні власні назви містять у своєму складі щонайменше два компоненти. У прикладі *Католікос-Патріарх усієї Грузії* препонент *Католікос* треба написати з **и** — *Католікос*, щоб уникнути розбіжності в написанні зі спільнокореневим словом *католик*.

7. Пункт 1 § 54 — В офіційних складених назвах органів влади, установ і організацій, товариств і об'єднань... — пропоную подати в такій редакції: В офіційних складених назвах як українських, так і міжнародних органів влади, установ та організацій, товариств і об'єднань..., адже в прикладах до цього пункту наведено назви не лише українських установ і організацій.

8. Пункт 2 § 54 — У назвах політичних партій і рухів з великої букви пишемо перше слово (і всі власні назви) — варто залишити в попередній редакції: У назвах політичних партій і рухів України та інших країн світу з великої букви пишемо перше слово..., оскільки таке формулювання точніше за змістом, наприклад: *Соціал-демократична партія України, Християнсько-демократичний союз Німеччини*.

9. Пасивну конструкцію *які періодично скликаються* в примітці 4 пункту 5 § 54 — З малої букви пишемо традиційні, неофіційні назви законодавчих, державних, представницьких органів, органів міжнародних організацій, які періодично скликаються... — треба замінити, відповідно до чинних граматичних норм сучасної української літературної мови, на *які періодично скликають*.

10. Пункт 1 § 57 — У назвах орденів, медалей, відзнак з великої букви (крім родових найменувань на зразок *орден, медаль, відзнака* тощо) пишемо перше слово і власні назви (орден Князя Ярослава Мудрого...) — потрібно доповнити таким формулюванням: Так само пишемо і назви нагород та відзнак минулих періодів: *Залізний хрест за зимовий похід і бої* (бойова відзнака армії УНР), *медаль За боротьбу в особливо важких умовах* (нагорода УПА), *орден «Базар»* (нагорода УНР в еміграції) та ін.

11. Останнє слово *буквами* в пункті 2 § 61 — Складноскорочені назви, утворені з початкових (ініціальних) букв, пишемо великими буквами... — треба замінити синонімом *літерами*, щоб уникнути небажаного повторення.

Окремо варто звернути увагу на правила вживання великої / малої букв, наведені в «Українському правописі: Проєкті найновішої редакції» за редакцією В.В. Німчука, яких немає в чинному правописі. З огляду на поширені приклади таких написань у різних за жанром текстах ці правила, на мою думку, варто було б подати й у новому українському правописі. Ідеться, зокрема, про такі:

1) підпункти 4 і 5 пункту Б (З малої літери пишемо) § 38, а саме: підпункт 4 — перше слово ремарок, що подані наприкінці речення або тексту в дужках і вказують на їхнє джерело (якщо це слово не власна назва): *Хочеш їсти калачі — не сиди на печі* (прислів'я); підпункт 5 — перше слово авторських діалогічних ремарок драматургічного тексту, поданих у дужках після найменувань дійової особи: *Карташов (яблуко випало з рук). Дозвольте, дозвольте!..* (О. Довженко);

2) підпункт г до § 39 — наймення відомих літературних героїв зі словом Дон ('пан'): *Дон Жу́ан, Дон Ху́ан, Дон Кіхот*;

3) підпункт 4 до § 39 — поширені звертальні форми в офіційному та приватному листуванні: *Па́не, Добрóдію, Дру́же* та ін. (без означень *Вельмишановний, Шановний* та ін.): *Пане Президенте, Пане Голово...* За наявності означень *вельмишановний, шановний* та ін. відповідні звертальні форми пишемо так: *Вельмишановний пане Президенте, Шановний пане Голово*;

4) примітка до § 41 — Індивідуалізовані образні найменування родових і видових назв у значенні 'уряд', 'військове відомство', 'поліція', 'служба безпеки' тощо пишемо з великої букви: *Капіто́лій* (найвищі урядові кола США), *Ки́їв* (найвищі урядові кола України), *Брюссель* (найвищі урядові кола Європейського Союзу) тощо;

5) підпункт 1 пункту Б (3 малої букви пишемо родові найменування) § 43 — у неофіційних назвах документів різного типу (зокрема і родові складники видових назв, якщо вони не стоять на початку): *акт, директі́ва, зако́н, зая́ва: підписати меморандум, згідно з наказом, Віденська конвенція* (1961);

6) підпункт 4 пункту Б — навчальних дисциплін, наукових спеціальностей: *українська мова, загальне мовознавство, міжнародне право* та ін.;

7) підпункт 7 пункту А (3 великої букви пишемо) § 47 — скорочені власні географічні назви: *Бенілюкс, Донбас*;

8) підпункт 2 пункту Б (3 малої букви пишемо) цього ж параграфа — ініціально-звукові скорочення, що функціонують у мові як звичайні слова: *дзот, дот, неп* та ін.;

9) підпункт 3 зазначеного пункту й параграфа — власне буквені (питомі й запозичені) скорочені родові найменування: *есёр, усус, цекá* та ін.;

10) в «Українському правописі» 2019 р., порівняно з проектом 1999 р., немає таких графічних скорочень: *ап. — апостол, преп. — преподобний, ч. — частина*. Очевидно, їх варто додати.

Порівнявши розділ «Уживання великої букви» в «Українському правописі» 2019 р. й редакціях 1993 і 1999 рр., дійшли висновку: цей розділ у чинному правописі чіткіше структурований щодо змісту та оформлений відповідно до сучасних лексичних і граматичних норм, проте в ньому наявні деякі лакуни й неточності у формулюваннях, на які автор і звернув увагу в цій статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Голянич М.І., Стефурак Р.І., Бабій І.О. (2011). *Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія*. Івано-Франківськ: Сімік.
- Городенська К. (2019). *Українське слово у вимірах сьогодення*. Вид. 2-ге. Київ: КММ.
- Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. (2001). *Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*. Київ: Либідь.
- Німчук В.В. (2002). *Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. ст.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т.
- Плющ М.Я. (2004). Велика літера. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. (ред.), *Українська мова. Енциклопедія*. Вид. 2-ге. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.

- Синявський О. (2018). *Норми української літературної мови* (с. 181—183). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Репринт з видання 1931 р.).
- Скляренко О., Скляренко О. (2020). *Етнічна ономастика: у 5 кн.* (кн. 1: *Світ арабів і арабський антропонімікон*). Одеса: Астропринт.
- Український правопис. Проект найновішої редакції.* (1999). Київ: Наукова думка.

Статтю отримано 04.01.2023

REFERENCES

- Holianych, M.I., Stefurak, R.I., & Babii, I.O. (2011). *Dictionary of linguistic terms: lexicology, phraseology, lexicography*. Ivano-Frankivsk: Simyk (in Ukrainian).
- Horodenska, K. (2019). *The Ukrainian word in terms of similarity*. From. 2nd. Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (2002). *Problems of Ukrainian orthography of the 20th and early 21st centuries*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzh. ped. un-t (in Ukrainian).
- Pliushch, M.Ya. (2004). Velyka litera. V.M. Rusanivskiyi, O.O. Taranenko, M.P. Ziabliuk & etc. (Eds.), *Ukrainian language. Encyclopedia*. From. 2nd. Kyiv: Vyd-vo “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Skliarenko, O., & Skliarenko, O. (2020). *Ethnic onomastics: in 5 books.* (Book 1: *The Arab world and the Arab anthroponymicon*). Odessa: Astroprynt (in Ukrainian).
- Syniavskiyi, O. (2018). *Norms of the Ukrainian literary language* (pp. 181—183). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. (Reprint from the 1931 edition) (in Ukrainian).
- Ukrainian spelling. The project of the latest edition.* (1999). Kyiv: Naukova dumka.
- Yermolenko, S.Ya., Bybyk, S.P., & Todor, O.H. (2001). *Ukrainian language. A brief explanatory dictionary of linguistic terms*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Received 04.01.2023

Sviatoslav Verbych, Doctor of Philology, Senior Researcher
in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

UPPERCASE: SUPPLEMENT TO THE CURRENT SPELLING

The article analyzes the peculiarities of the use of uppercase in the current spelling of the modern Ukrainian literary language. Author compared the new rules with the previous editions of the Ukrainian spelling code of 1994 (Ukrainian spelling. 4th edition, corrected and supplemented. Kyiv, 1994. §§ 34—40) and 1999 (Ukrainian spelling. Project of the newest edition / Edited by V.V. Nimchuk. Kyiv, 1999. §§ 37—47). It should be stressed (emphasized) that this problem did not previously and does not cause significant discussions among Ukrainian linguists. A mention should be made in the current spelling, compared to the previous editions, the corresponding rules are developed in more detail. Proposals for supplementing / clarifying the rules for the use of uppercase / lowercase letters with new recommendations are outlined. The author clarified the wording of some points and notes, the spelling of: 1) compound Arabic anthroponyms with the components *ibn* and *bin*; 2) full official titles of the highest church officials; 3) official compound names of authorities, institutions and organizations, societies and associations; and also added new examples: 1) illustrative material; 2) a list of graphic abbreviations, etc. To draw the conclusion, one can say that the “uppercase” section in the current spelling is structured in terms of content and clear in terms of linguistic design in accordance with modern lexical and grammatical norms.

Keywords: *uppercase, proper names, small letter, toponyms, Ukrainian spelling.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.068>

УДК 811.161.2:[81'35+81'36]

Л.М. КОЛІБАБА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: kolibaba79@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7063-5309>

ЗМІНИ В УНОРМУВАННІ ЗАКІНЧЕНЬ ВІДМІНЮВАНИХ СЛІВ В «УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОПИСІ» 2019 РОКУ

Виокремлено та схарактеризовано основні зміни в морфологічних нормах сучасної української літературної мови, зафіксовані в розділі «Правопис закінчень відмінюваних слів» «Українського правопису» 2019 р. Залежно від ступеня істотності цих змін їх розмежовано на власне зміни — нові правила, яких не було в попередній редакції «Українського правопису» 1993 р., та корекції — уточнення, удокладнення, переформулювання змісту правил, наявних у попередньому варіанті правописного кодексу, розширення ілюстративного матеріалу тощо. Констатовано зв'язок запропонованих в «Українському правописі» 2019 р. морфологічних власне змін та корекцій із нормами «Українського правопису» 1928 р. З'ясовано, що внесення змін до «Українського правопису» 2019 р. — це не архаїзування української мови, а повернення національно маркованих граматичних рис, які ґрунтовані на її історично сформованих особливостях розвитку, але внаслідок позамовних, переважно ідеологічних, чинників за тоталітарної доби були витіснені на периферію або й зовсім вилучені з ужитку для зближення українського правопису з російським. Зосереджено увагу також на тих морфологічних проблемах, що їх не розв'язано в редакції «Українського правопису» 2019 року. Запропоновано скореговані й удокладнені норми використання відмінкових закінчень іменників.

Ключові слова: морфологічна норма, іменник, відмінок, закінчення, «Український правопис», мовна практика.

За своїм призначенням «Український правопис» — це передусім збірник орфографічних та пунктуаційних правил української літературної мови. Він, як зауважував О.Н. Синявський, у жодному разі не повинен заступити

Цитування: Колібаба Л.М. (2023). Зміни в унормуванні закінчень відмінюваних слів в «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова*, 1(85), 68—99. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.068>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

пити систематичні курси української граматики, а має тільки полегшити й угрунтувати їх появу та розвиток (Синявський, 2004, с. 451). Проте за понад сторічний період функціонування головного правописного кодексу України вже стало традицією, крім орфографічних та пунктуаційних, подавати в ньому також правила, що стосуються до граматичних норм і насамперед до тих, які пов'язані з відмінюванням слів.

Уведення правил граматики до «Українського правопису» В.В. Німчук уважав великою заслугою лінгвістів, що працювали над «Українським правописом» у 1925—1927, 1928 рр., оскільки «вони кодифікували морфологічну систему писемно-літературної мови, адже підневільне становище українців у XVIII — поч. XX ст. не давало змоги виробити соборні норми в цій галузі її структури» (Німчук, 2002, с. 27).

Попри те, що граматику української літературної мови вивчають у загальноосвітніх навчальних закладах, розділ **«Правопис закінчень відмінюваних слів»** досі збережений у найголовнішому орфографічному кодексі України, час від часу спричиняючи дискусії серед мовознавців щодо доцільності його подання.

Міркуючи над тим, чи варто в наш час уносити до корпусу проєкту правопису граматичні елементи, В.В. Німчук обґрунтовував цю потребу негативним впливом русифікації. На його думку, саме для того, щоб запобігти «подальшій суржикізації граматичної системи української мови», у формі уваг, приміток, виділених прикладів, уведених до тексту «Українського правопису», «необхідно застерігати користувачів від уживання таких типових позанормативних граматичних елементів» (там само). З огляду на наведені аргументи ми погоджуємося з думкою В.В. Німчука, що розділ «Правопис закінчень відмінюваних слів» має бути у структурі сучасного «Українського правопису».

У пропонованій статті поставлено за мету проаналізувати основні зміни в морфологічних нормах сучасної української літературної мови, зафіксовані в редакції «Українського правопису» 2019 р. Для того, щоб реалізувати цю мету, розв'язано такі завдання: 1) виокремлено і схарактеризовано основні зміни в унормуванні закінчень відмінюваних слів, унесені до редакції «Українського правопису» 2019 р.; 2) обґрунтовано наукові засади цих змін; 3) проаналізовано інші морфологічні норми, що потребують корегування; 4) запропоновано скореговані норми вживання відмінкових закінчень; 5) подано рекомендації щодо впровадження їх у мовну практику.

Оскільки найістотніші морфологічні зміни, унесені до «Українського правопису» 2019 р., тісно пов'язані з нормами «Українського правопису» 1928 р., то дехто з опонентів кваліфікує їх як явище архаїзації. Саме тому виняткову увагу зосередимо на пошуковій відповіді на запитання: «Зміни в унормуванні закінчень відмінюваних слів в “Українському правописі” 2019 року — це архаїзація чи об'єктивна потреба?». Щоб відповісти на нього, проаналізуємо основні морфологічні зміни в «Українському правописі» 2019 р. на тлі історично сформованих особливостей української мови.

1. ЗМІНИ В УНОРМУВАННІ ЗАКІНЧЕНЬ ВІДМІНЮВАНИХ СЛІВ

Усі видозміни в розділі «Правопис закінчень відмінюваних слів» залежно від ступеня їхньої істотності поділяємо на *власне зміни* — нові правила, яких не було в попередній редакції «Українського правопису» 1993 р., та *корекції* — уточнення, удокладнення, переформулювання змісту правил, наявних у попередньому варіанті правописного кодексу, розширення ілюстративного матеріалу тощо.

В «Українському правописі» 2019 р. найпомітніші зміни в кодифікації морфологічних норм сучасної української літературної мови стосуються до відмінкових закінчень іменників. Власне змін у новій редакції «Українського правопису» порівняно небагато. Проаналізуємо їх.

1.1. Зміни в закінченнях родового відмінка однини

1.1.1. В «Українському правописі» 2019 р. в родовому відмінкові однини зафіксовано зміни в уживанні закінчень *іменників чоловічого роду II відміни*, що є назвами населених пунктів на зразок *Амстердам, Гомель, Ліверпуль, Лондон, Мадрид, Париж, Чорнобиль*, тобто крім тих іменників, що мають суфікси *-ськ-, -цьк-, -ець-*, форманти *-бург-, -град-* (*-город-*), *-ніль-(-поль-)*, *-мир-, -слав-, -фурт-*, а також крім назв населених пунктів і різних географічних назв із наголосом у родовому відмінку на кінцевому складі та із суфіксами присвійности *-ів- (-їв-)*, *-ев- (-єв-)*, *-ов-, -ин- (-ін-)*, *-ач-, -ич-* (Український правопис, 2019, с. 114). Якщо в редакції «Українського правопису» 1993 р. єдиним нормативним закінченням родового відмінка однини цих іменників було *-а (-я)* (Український правопис, 1993, с. 68), то в «Українському правописі» 2019 р. для них кодифіковано два варіанти закінчень — *-у (-ю)* та *-а (-я)* (Український правопис, 2019, с. 117), хоч деякі авторитетні фахові джерела (див.: <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>), що є важливим інструментом упровадження нових правил у мовну практику, неправильно інтерпретували цю правописну норму, подавши без варіантів лише форми з флексією *-у* (пор: *Амстердаму, Гомелю, Ліверпулю, Лондону, Мадриду, Парижу, Мюнхену* тощо).

Зрозуміло, що введення аналізованої зміни ускладнило й без того розмаїту систему правил уживання закінчень іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини. Однак запровадження правила про те, що для назв деяких населених пунктів нормативним закінченням родового відмінка однини, крім *-а (-я)*, є також *-у (-ю)* (причому *у (-ю)* поставлено на першому місці), не можна кваліфікувати як безпідставне, оскільки воно ґрунтоване на таких засадах:

1. Це правило перегукується з граматичними нормами 20—30-х рр. ХХ ст., зокрема з правилом, викладеним в «Українському правописі» 1928 р., відповідно до якого «від іменників — назов місцевостей, країв,

річок, міст тощо родовий однини вживається то з *-у*, *-ю* (далеко частіше), то з *-а*, *-я*: <...> *Берліну, Лондону, Парижу, Риму, Нью-Йорку, Херсону*» (Український правопис, 1929, с. 35).

2. Іменники — назви населених пунктів із закінченням *-у* (*-ю*) широко зафіксовано у словниках 20—30-х рр. ХХ ст., зокрема в «Українському стилістичному словникові» І. Огієнка [з *Вавилону* (УСС, 1930, с. 42), з *Мадриду* (УСС, 1924, с. 221), *Херсону* (УСС, 1924, с. 442)], «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова [до *Парижу* (РУС-Кр, 1932, II, 2, с. 600; РУС-Кр, 1928, III, 2, с. 629)], «Правописному словникові» Г. Голоскевича [*Ліверпулу, Лондону, Парижу, Херсону* (ПС, 1994)], «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова [*Амстердаму, Лондону, Мадриду, Парижу, Херсону* (РУС-Із, 1930)] та ін.

3. Ця норма зазнала ідеологічного тиску за тоталітарної доби, унаслідок чого була вилучена з «Українського правопису». Після набуття чинності «Українського правопису» 1933 р. нормативним закінченням іменників — назв міст у родовому відмінкові однини подібно до російської мови стало закінчення *-а* (*-я*): *Херсона, Берліна, Лондона, Нью-Йорка, Парижа* та ін. (Український правопис, 1933, с. 33). Замінення закінчення *-у* на *-а* в назвах міст чоловічого роду на зразок *Рима, Парижа, Берліна* в «Українському правописі» 1933 р. разом зі знищенням інших рис української мови С.Й. Караванський кваліфікував як «провалуєвське самодурство» (Караванський, 2001, с. 217, 219).

4. Тенденція вживати іменників — назв населених пунктів у родовому відмінкові однини із закінченням *-у* (*-ю*) в сучасній мовній практиці активізувалася задовго до повторної кодифікації в «Українському правописі» 2019 р. (Вихованець, Городенська, 2004, с. 109; Тараненко, 2005, с. 91). Її засвідчують передусім засоби масової комунікації та художня література. В.О. Юносова наводить численні сучасні (на 2003 р.) ілюстрації з мови засобів масової комунікації, у яких іменників — назв населених пунктів у родовому відмінкові однини вжито із закінченням *-у* (*-ю*), як-от: *Рідний край відвідали багато з присутніх громадян Брэдфорду й околиць* («Українське слово»); *До Берліну їздили численні делегації*; *У 1949 році М. Ветухів прибув до Лос-Анджелесу*; *Зробивши деякі справи, він знову їде до Нью-Йорку* («Український засів»); *Доля закидає його до Парижу*; *Вирушив до Лейпцігу* («Український світ») та ін. (Юносова, 2003, с. 27—28). Проте, на думку О.О. Тараненка, пересічні мовці вживають в усному й писемному мовленні форм родового відмінка іменників чоловічого роду на *-у* (*-ю*) здебільшого спонтанно, не усвідомлюючи повної міри їх «українськості» (Тараненко, 2005, с. 92).

5. Українські мовознавці засвідчують ужиток із закінченням *-у* (*-ю*) іменників — назв міст іще в староукраїнській мові (Історія української мови. Морфологія, 1978, с. 91). На думку Л.А. Булаховського, за спільністю вживання тільки в однині закінчення *-у* набували також власні географічні назви, крім назв міст із прикметниковими формами на *-ів*, *-ин* (Булаховський, 1936, с. 50—57).

На те, що закінчення *-у* в іменниках — назвах міст, за винятком іменників на *-ів / -ин* (*Львів, Канів; Святошин, Пирятин*), є сильнішим за *-а* і його активно й широко вживають питомі мовці, звертав увагу Ю.В. Шевельов. За його висновками, можна «їхати з Херсона і з Херсону, з Вишгорода і з Вишгороду, з Парижа і з Парижу, з Нью-Йорка і з Нью-Йорку» (цит. за: Шевчук, 2018). І.Г. Матвіяс так само обстоював думку, що назви деяких міст, які за сучасним правописом мають у родовому відмінкові однини закінчення *-а*, «не сприймаються як неприродні» і з флексією *-у*, пор.: *Ромодана і Ромодану, Рима і Риму, Парижа і Парижу, Лондона і Лондону, Вашингтона і Вашингтону* тощо (Матвіяс, 1974, с. 91). І.Р. Вихованець пояснював це тим, що сучасні написання назв деяких міст із флексією *-у* «не спотворюють типового образу української мови» (Вихованець, Городенська, 2004, с. 109). За висновками В.О. Юносової, цьому сприяє і те, що в самій народній мові, у говірках є деякі відхилення від усталених правописних норм, причому «в говорах виявляється далеко більше вагань» у вживанні флексій *-а (-я)* та *-у (-ю)*, ніж у мові літературній (Юносова, 2003, с. 18).

На потребі переглянути норми вживання закінчень родового відмінка однини II відміни іменників чоловічого роду, а особливо — топонімів, у наступній після 1993 р. редакції «Українського правопису» акцентував В.В. Німчук. За його спостереженнями, така потреба зумовлена тим, що «використання флексії *-у* в деяких географічних назвах має тривалу традицію» (Німчук, 2002, с. 56). Цю проблему було порушено й під час роботи Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України в 1994—1996 рр. (Бурячок, 1997, с. 28; Головащук, 1997, с. 82—83; Горняткевич, 1997, с. 42—43 та ін.). Зауважимо, що зміни в закінченнях родового відмінка однини іменників — назв населених пунктів чоловічого роду II відміни, унесені до «Українського правопису» 2019 р., значною мірою віддзеркалюють висловлені тоді пропозиції.

Отже, уживання іменників — назв населених пунктів на зразок *Амстердам, Гомель, Ліверпуль, Лондон, Мадрид, Париж, Чорнобиль* у родовому відмінкові однини із закінченням *-у (-ю)*, за висновками мовознавців, не суперечить граматичній природі української мови, а навпаки «відображає її національну специфіку» (Зорівчак, 2018). Повторна кодифікація в «Українському правописі» 2019 р. закінчення *-у (-ю)* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду II відміни, які є назвами населених пунктів, відповідає процесові історичного розвитку української мови, адже, за спостереженнями дослідників, кількість іменників із закінченням *-у* в родовому відмінкові однини в ній дедалі збільшується (Матвіяс, 1974, с. 89; Історія української мови. Морфологія, 1978, с. 90; Тараненко, 2005, с. 90 та ін.), що «свідчить про орієнтацію літературної мови на норми живого розмовного мовлення» (Юносова, 2003, с. 10).

1.1.2. Зміни в унормуванні закінчень родового відмінка однини в «Українському правописі» 2019 р. запроваджено також і для дея-

ких *іменників жіночого роду*. Зокрема, для фіксованої групи іменників III відміни (*кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь*) та іменників жіночого роду, що закінчуються на *-ть* із попереднім приголосним (*вість, радість, смерть, честь, хоробрість* і под.), крім закінчення *-і*, як його рівноправний варіант кодифіковано також закінчення *-и* (Український правопис, 2019, с. 128).

На тлі редакції «Українського правопису» 1993 р. ця зміна є новацією, адже в ній такого правила не було (Український правопис, 1993, с. 77). Якщо ж проаналізувати інші видання «Українського правопису», то закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників жіночого роду III відміни, які закінчуються на приголосний, — це морфологічна норма, що була офіційно затверджена в академічних «Найголовніших правилах українського правопису» (Найголовніші правила українського правопису, 1921, с. 9; Найголовніші правила українського правопису, 1925, с. 9). Відповідно до цієї норми «у словах жіночого роду, що кінчаються на приголосний звук, треба писати в родовому відмінкові однини *-и*, а в давальному й місцевому однини та називному й знахідному множини треба писати *-і*; напр. род. відм. — з *ночи, коло печи, з подорожи, цієї соли, нічної тіни, без сповіди, без відповіді, з радості, до смерті*; дав. відм. та місцев. — *дрібній солі, в тіні, у-ночі, в печі*; множ. — *прийшли вісті, про бюрократичні формальності*. Виняток — *в-осени*» (там само).

Аналогічне правило було й у проекті «Українського правопису» 1926 р.: «*-и* мають ... б) Усі речівники жіночого роду на приголосний...: з *радості, без подорожи, до ночі, від розкоши, крові, твари, молоді, наморози, соли, тіни, Роси, артілі, морали, матери...*» (Український правопис, 1926, с. 41). Проте в «Українському правописі» 1928 р. воно зазнало змін: закінчення *-и* кодифіковано як нормативне тільки для всіх іменників жіночого роду III відміни на *-ть* за другим приголосним (*від радості, з вісти, до смерті, без чверти...*), а також винятково: *до осени, без соли, крові, любові, Русі*, тоді як решту іменників жіночого роду на приголосний рекомендовано вживати із закінченням *-і*: *до ночі, без подорожі, від розкоші, тварі, молоді, наморозі, тіні, Росі, артілі, моралі, жовчі, матери...* (Український правопис, 1929, с. 35). Ця норма була чинною до «реформи» 1933 р.

Саме з огляду на те, що закінчення *-и* в історії українського правопису вже мало статус нормативного, аналізовану зміну в «Українському правописі» 2019 р. дехто з мовознавців витлумачує як «спробу повторного нормативного закріплення в род. в. флексії *-и* (замість *-і*) у певній частині іменників жін. р. III відміни» (Тараненко, 2005, с. 92). Однак між правилом, викладеним в «Українському правописі» 2019 р., і правилом, наведеним в «Українському правописі» 1928 р., наявні істотні розбіжності. В «Українському правописі» 1928 р. закінчення *-и* кодифіковано як єдине закінчення родового відмінка однини для обмеженої групи іменників III відміни (*кров, любов, осінь, сіль, Русь*) та всіх іменників жіночо-

го роду «на *-ть* за другим приголосним» (Український правопис, 1929, с. 35), натомість в «Українському правописі» 2019 р. правило про нормативність закінчення *-и* для іменників жіночого роду III відміни подано у формі примітки, а самому закінченню *-и* надано статусу не основного, а варіантного закінчення (Український правопис, 2019, с. 128).

Повернення закінчення *-и* іменникам жіночого роду III відміни в редакції «Українського правопису» 2019 р. спирається на такі підстави:

1. Потреба відновити питомі морфологічні риси української мови відповідно до історичних закономірностей розвитку її граматичного ладу.

Закінчення *-і* в іменниках III відміни є порівняно новим (Історія української мови. Морфологія, 1978, с. 112). Історично, зауважував В.В. Німчук, іменники III відміни колишньої *-і*-основи в родовому відмінку однини мали закінчення *-и*: *ночи*. За аналогією до них «закінчення *-е* було витіснене флексією *-и* і в родовому відмінку іменників колишніх *-и-* (*-ьв-*)-основ: *свекрѣве — свекрѣви*» (Німчук, 2002, с. 28). Іменники колишніх *-і-* та *-и-*основ, що сформували сучасну III відміну, «стійко зберегли закінчення *-и* на всій українській етнічній території» (там само), його фіксують майже всі українські говори (Матвіяс, 1974, с. 148).

Закінчення *-и* (зрідка графічно *-ы*) у родовому відмінку однини послідовно засвідчують староукраїнські пам'ятки (Історія української мови. Морфологія, 1978, с. 112). Лише в другій половині XVII ст. в актах із терену Гетьманщини зафіксовано закінчення *-і* внаслідок впливу іменників колишньої *-ја*-основи, хоч панівною і на цих теренах залишалася флексія *-и* (Німчук, 2002а, с. 28). У XIX ст., звертав увагу В.В. Німчук, «стійко зберігалася флексія *-и*» (там само). Потім її поступово починає витісняти закінчення *-і*, хоч у різних діалектах цей процес відбувався неоднаково: в одних він «зайшов досить далеко», в інших така заміна триває досі, а в деяких вона й не починалася (Матвіяс, 1974, с. 147—148; Історія української мови. Морфологія, 1978, с. 113; Німчук, 2002, с. 29), причому тенденція до звуження обсягу вживання давнього закінчення *-и* в діалектах, на думку українських дослідників, могла відбуватися під впливом літературної мови, зокрема навчання в школі (Німчук, 2002, с. 30 та ін.), тобто внаслідок штучного втручання в розвиток мови.

Ю.В. Шевельов так само кваліфікував закінчення *-и* в родовому відмінку однини іменників на зразок *радість* як «старіше», проте зауважував, що в історичному розвитку форми на *-и* в цьому типі відмінки іменників послідовно й поступово були замінені в різних відмінках формами із закінченням *-і*: спочатку в давальному й місцевому однини, пізніше в називному відмінку множини, а в новіші часи — і «в останньому бастионі форм на *-и*, в родовому відмінку однини» (Шевельов, 2009, с. 319). Найімовірніше, саме з огляду на те, що в іменниках III відміни закінчення *-и* порівняно з іншими відмінками найдовше «затрималося» в родовому відмінку однини, його й було кодифіковано в «Українському правописі» як нормативне закінчення цього відмінка.

2. Широкий ужиток закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників жіночого роду III відміни на всій території функціонування української мови, хоч і нерівномірно в різних діалектних масивах, та в українській літературно-мовній практиці XIX — першої половини XX ст. (Матвіяс, 1974, с. 147—148; Німчук, 2002а, с. 29; Німчук, 2002б, с. 53—55; Тараненко, 2005, с. 94 та ін.).

Ареали поширення закінчень *-и* та *-і* в українських говорах ґрунтовно можна простежити за «Атласом української мови». Із цього приводу слушною вважаємо думку Л.М. Коць-Григорчук, яка зазначала: «Бездоказові... відстоювання флексії *-і* в родовому відмінку однини іменників IV відміни (*імені*) та в родовому відмінку однини іменників III відміни жіночого роду (*радості*) позбавлені сенсу за умов, коли існує Атлас української мови, на картах якого добре видно, як говорить український народ майже на всій його етнічній території та які тенденції розвитку його мови» (цит. за: Фаріон, 2009, с. 75). Щоправда, у ньому скартографовано лише форми лексем *сіль* та *ніч* у першому томі та слів *сіль*, *тінь*, *любов*, *ніч* у другому томі, тоді як зовсім немає інформації про форми родового відмінка однини іменників жіночого роду, що закінчуються на *-ть* із попереднім приголосним.

Спираючись на дані «Атласу української мови», науковці висновували, що форми на *-и* в родовому відмінкові однини переважали в галицько-буковинській та карпатській групах говорів південно-західного та в західнополіському говорі північного наріччя (Німчук, 2002б, с. 54—55; Тараненко, 2005, с. 92). І.Г. Матвіяс уточнював, що ці форми в родовому, давальному та місцевому відмінках однини іменників III відміни характерні для волинських, наддністрянських, буковинських, гуцульських, закарпатських говірок. Крім того, закінчення *-и* часто вживане в говірках Полтавщини, південних і південно-західних районах Чернігівщини, Переяславщини, південної Київщини, Черкащини, Херсонщини, Одещини, Слобожанщини та ін. (Матвіяс, 1974, с. 147—148).

З огляду на те, що українська літературна мова сформувалася на народній основі, широке використання закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни в українських діалектах є вагомою підставою для його повторної кодифікації в чинному правописному кодексові.

3. Крім говірок, що лягли в основу літературної мови, закінчення *-и* наявне також у творах класиків української літератури. Зокрема, і І.П. Котляревський, і Т.Г. Шевченко вживали в родовому відмінку однини та називному відмінкові множини іменників III відміни тільки споконвічної флексії *-и* (графічно, за російською системою — *-ы*) (Німчук, 2002а, с. 28—29; Німчук, Пуряєва, 2004, с. 563).

4. Іменники жіночого роду III відміни із закінченням *-и* в родовому відмінкові широко зафіксовані у «Словарі російсько-українському» М. Уманця та А. Спілки (Уманець, Спілка), «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка (СГ), «Українському стилістичному словникові» І. Огієнка (УСС), «Українсько-російському словнику» А. Ніковського (УРС-Нік),

«Російсько-українському фразеологічному словникові» В. Підмогильного та Є. Плужника (РУФС-ПП), «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (РУС-Кр), «Правописному словникові» Г. Голоскевича (ПС), «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова (РУС-Із), «Словникові ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича (СДМ) та в багатьох інших словниках, а також у художніх, наукових та публіцистичних текстах 20—30-х рр. ХХ ст.

5. Це закінчення так само належить до репресованих, оскільки після «реформи» «Українського правопису» 1933 р. нормативним закінченням родового відмінка однини всіх іменників III відміни стало *-і* (Український правопис, 1933, с. 41). Саме тому вибіркоче вживання закінчення *-и* в родовому відмінку однини іменників III відміни в мовній практиці від початку 90-х рр. ХХ ст. відбувалося «не просто цілком усвідомлено, а підкреслено — як ознака відданості мовця справжнім, а не накиненим під впливом російської мови нормам української мови» (Тараненко, 2005, с. 92).

6. На думку В.В. Німчука, основною причиною відновлення нормативного закінчення *-и* в іменниках жіночого роду III відміни в сучасному «Українському правописі» має бути збереження традиції чіткішої диференціації флексій іменників III відміни, адже тепер вони мають однакові закінчення в родовому, давальному, місцевому відмінках однини й називному та знахідному множини (пор.: Р. в. одн., Д. в. одн., М. в. одн.; Н. в. мн., Зн. в. мн.: *любові, радості* і под.), та розширення стильових можливостей (Німчук, 2002, с. 30).

На потребу усунути омонімію відмінкових форм іменників III відміни за допомогою закінчень *-и* та *-і* звертали увагу й інші науковці (Головащук, 1997, с. 83; Чучка, 1997, с. 35; Вихованець, 2004 та ін.), хоч дехто з них уважає, що практично загрози конфлікту омонімії форм немає, оскільки «всі ці іменники (за винятком хіба що особового жіночого імені *Любов*) — це назви неістот і функціонують переважно в позиції родового відмінка об'єкта, не перетинаючись із позицією давального відмінка адресата» (Тараненко, 2005, с. 93).

На переконання І.Р. Вихованця, використання закінчення родового відмінка *-и* в названій групі іменників жіночого роду III відміни, крім чіткої диференціації відмінкових закінчень, також сприятиме «уникненню небажаних асиміляційних змін за наявності перед *-ть* інших приголосних. Таке флексійне вирішення родового відмінка, — уважає він, — надто важливе, коли зважати на велику частотність його вживань в усному й писемному мовленні» (Вихованець, 2004).

До інших практичних переваг «узаконення» закінчення *-и* П.П. Чучка зараховував усунення правописних винятків, до яких належать прилівники *восени, безвісти, почасти* (Чучка, 1997, с. 35).

Ідею про повернення іменникам III відміни на *-ть* у родовому відмінку однини традиційного закінчення *-и* під час обговорення редакції «Українського правопису» у 1994—1996 рр. обстоювало багато україн-

ських мовознавців (Бурячок, 1997, с. 28; Горняткевич, 1997, с. 42; Пономарів, 1997, с. 79; Ужченко, 1997, с. 160 та ін.), проте були й ті, хто не підтримували її. Вони аргументували свою позицію тим, що запровадження закінчення *-и* ускладнить українську граматику, створивши мішану групу відмінювання іменників III відміни, а, як відомо, мішаній групі іменники цієї відміни не мають (Баранник, 1997а, с. 77; Головащук, 1997, с. 84; Карпенко, 1997, с. 130 та ін.).

Якщо взяти до уваги вимоги до норм української літературної мови, що їх у 20-х рр. XX ст. випрацювали науковці [1) природність для найбільшої частини народної мови; 2) уживаність у творах «найкращих українських письменників»; 3) фіксація в «гарних словниках української мови» та граматиках; 4) перевага, вигідність із погляду поступу, удосконалення мови (Синявський, 1922, с. IX; 2018, с. 199)], то використання закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни цілковито їх задовольняє.

Отже, закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників жіночого роду III відміни — питома морфологічна риса української мови, що зазнала ідеологічного тиску за доби тоталітаризму і, як наслідок, була вилучена з мовного вжитку. Повернення цього закінчення до «Українського правопису» 2019 р. — не архаїзування української мови, а відновлення її національної граматичної специфіки.

В.В. Німчук пропонував два способи поновлення закінчення *-и* в іменниках III відміни: 1) повернутися до норм «Українського правопису» 1928 р. або 2) рекомендувати до вжитку паралельні флексії *-и* та *-і* (*вісті — вісти, радості — радости, ночі — ночи, солі — соли* і т. д.) подібно до нормативних нині паралельних закінчень у давальному та місцевому відмінках однини в іменниках чоловічого роду II відміни (Німчук, 2002, с. 30). Проте досвід упровадження норм «Українського правопису» 2019 р. в сучасну мовну практику засвідчив, що ідея рекомендувати варіантні нормативні закінчення не дала очікуваного результату, оскільки від 1933 року, коли закінчення *-и* живосилом вилучили з ужитку, минуло майже 90 років — відтинок часу, якого виявилось достатньо для того, щоб для більшості сучасних мовців воно стало «незвичним», «неприродним», «штучним», «архаїчним», «діалектним», «грубим» і под.

На нашу думку, для відживлення закінчення *-и* у відмінковій парадигмі іменників жіночого роду III відміни потрібно: 1) правило про нормативність цього закінчення оформити в тексті «Українського правопису» не як примітку, а як самостійне повноваге правило; 2) зробити його єдиним закінченням родового відмінка, тобто усунути варіантність закінчень *-і* та *-и*, бо теперішня ситуація, як і раніше, під час укладання редакції «Українського правопису» 1999 р., тільки «наполовину розв'язує проблему» (Німчук, 2002б, с. 55); 3) активно консультивати тих мовців, які не знають історії закінчення *-и*, аргументувати доцільність його повернення науковими фактами; 4) українська філологічна спільнота має демонструвати використання закінчення *-и* на власному прикладі.

1.1.3. Одним із засадничих методологічних принципів «Українського правопису» має бути логічна послідовність викладених у ньому правил. Саме тому запровадження закінчення *-и* як нормативного закінчення родового відмінка однини іменників жіночого роду III відміни логічно передбачає повернення цього закінчення в родовому відмінкові однини й *іменникам середнього роду IV відміни*, під час відмінювання яких до основи додають суфікс *-ен-* (*імени, племені, вимени, тімени* та ін.). Проте в редакції «Українського правопису» 2019 р. цього правила немає.

Правило про закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників середнього роду IV відміни було в проєкті «Українського правопису» 1926 р. (Український правопис, 1926, с. 41) та в «Українському правописі» 1928 р. (Український правопис, 1929, с. 35). Згідно із цим правилом закінчення *-и* мають «усі речівники ніякого роду з наростками *-ят-* (після *ж, ч, ш, щ -ат-*), *-ен-*: *до теляти, горцяти...* і слово *імени*» (Український правопис, 1926, с. 41; Український правопис, 1929, с. 35). Правило, про яке йдеться, залишено навіть в «Українському правописі» 1933 р. (Український правопис, 1933, с. 42).

За спостереженнями В.В. Німчука, станом на 1999 р. найгостріші суперечки серед фахівців і ширшої громадськості тривали щодо флексій родового відмінка однини іменників III відміни та слів IV відміни з суфіксом *-ен-* (Німчук, 1999, с. 299), хоч на думку О.О. Тараненка, тенденція вживати іменників середнього роду IV відміни в родовому відмінкові однини із закінченням *-и* має всі підстави як власне структурно-граматичного плану, так і з погляду традиції нормативного функціонування (Тараненко, 2005, с. 95). Повернення закінчення *-и* в родовому відмінку однини іменникам колишньої *-н-*основи обстоював також Ю.В. Шевельов (Шевельов, 1997, с. 73).

Відновлення закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників середнього роду IV відміни в сучасному «Українському правописі» В.В. Німчук умотивовував потребою забезпечити цілісність граматичної парадигми IV відміни: *ім'я — імени, бо ягня (теля, курча) — ягняти (теляти, курчати)* (Німчук, 1999, с. 306), тобто щоб усі іменники IV відміни в родовому відмінкові однини мали одну, без винятків, флексію *-и*: *дитяти, імени* тощо (Німчук, 2002а, с. 30). Крім того, за висновками мовознавця, закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників середнього роду IV відміни — це також історично сформована норма, оскільки «староукраїнські пам'ятки документують тільки закінчення *-и, -е* в іменників середнього роду колишніх *-н-*основ: *имени* і под.» (Історія української мови. Морфологія, 1978, с. 120—121; Німчук, 2002а, с. 30).

Отже, з огляду на історичні закономірності формування відмінкової парадигми іменників середнього роду колишньої *-н-*основи в родовому відмінкові однини потрібно запровадити *-и* як нормативне закінчення цих іменників, тобто *імени, племені, вимени, тімени, сімени*.

2.2. Істотних змін в «Українському правописі» 2019 р. зазнали форми кличного відмінка однини **іменників чоловічого роду II відміни** — особових імен *Георг* та *Олег*.

2.2.1. У попередній редакції «Українського правопису» іменник *Георг*, хоч і був зарахований до м'якої групи, проте у кличному відмінкові він мав закінчення *-е*, характерне для іменників чоловічого роду II відміни мішаної групи з основою на *-р* (Український правопис, 1993, с. 109). В «Українському правописі» 2019 р. цю морфологічну невідповідність виправлено. Тепер для іменника *Георг* у кличному відмінкові однини як нормативне зафіксовано закінчення *-ю* (Український правопис, 2019, с. 173).

2.2.2. Чоловіче ім'я *Олег* донедавна у кличному відмінкові однини мало форму на *-у* — *Олегу* (Український правопис, 1993, с. 108). В «Українському правописі» 2019 р. для цього особового імені запропоновано ще одну, варіантну форму із закінченням *-е* — *Олеже* (Український правопис, 2019, с. 172). Причина появи цього варіантного закінчення зумовлена впливом подібних за структурою іменників — загальних назв, пор.: *друг* — *друже* і *Олег* — *Олеже* (Городенська, 2017, с. 42). У мовній практиці сьогодення форма *Олеже* істотно потіснила форму *Олегу*, але й форма *Олегу* ще не вийшла з ужитку. Саме тому Українська національна комісія з питань правопису визнала нормативними обидві варіантні форми кличного відмінка: *Олеже* й *Олегу* (Городенська, 2019, с. 39), які й кодифіковано в «Українському правописі» 2019 р.

2.3. Зміни у граматичних формах звертань

2.3.1. До «Українського правопису» 2019 р. внесено зміни щодо форм кличного відмінка **іменників чоловічого роду II відміни однини** у звертаннях, які складаються з двох загальних назв. Згідно з попередньою редакцією «Українського правопису» 1993 р. в таких звертаннях перше слово завжди потрібно було вживати у формі кличного відмінка, а для другого слова нормативними були два варіанти морфологічних форм: форма кличного відмінка та форма називного відмінка: *добродію бригадире (бригадир)*, *пане лейтенанте (лейтенант)* (Український правопис, 1993, с. 74). В «Українському правописі» 2019 р. цю варіантність слушно усунуто й кодифіковано форму кличного відмінка для обох іменників — загальних назв, що входять до складу звертання: *добродію бригадире*, *пане лейтенанте* (Український правопис, 2019, с. 124).

2.3.2. Аналогічні зміни віднедавна запроваджено й для форм кличного відмінка **іменників чоловічого роду II відміни однини** у звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища: у редакції «Українського правопису» 2019 р. форму кличного відмінка вможливлено не лише для загальної назви, а й для прізвища (*друже Максименку*, *колего Онищуку*, *пане Ковалю*), хоч водночас дозволено поєднувати форму кличного відмінка іменника — загальної назви та форму кличного відмінка прізви-

ща, однакову з формою називного відмінка (*друже Максименко, колего Онищук, пане Коваль*) (Український правопис, 2019, с. 124).

Для іменників *жіночого роду I відміни однини*, що так само є загальними назвами та прізвищами й уходять до складу звертань, чинна на сьогодні морфологічна норма, на відміну від наведеного вище правила про форми кличного відмінка іменників чоловічого роду II відміни однини й на противагу «Українському правописові» 1993 р. (Український правопис, 1993, с. 74), не передбачає варіантності. У них форму кличного відмінка мають обидва іменники — і загальна назва, і прізвище, пор.: *добродійко Вариводо, пані Гаркуше, поетко Забашто* (Український правопис, 2019, с. 109), тобто в «Українському правописові» 2019 р. фіксуємо невмотивовану непослідовність: *друже Максименку і друже Максименко*, тоді як лише *добродійко Скирдо*.

Цю непослідовність потрібно усунути, вилучивши із примітки 3 (Український правопис, 2019, с. 124) другу частину формулювання: «можливі також поєднання форми кличного відмінка іменника загальної назви та форми кличного відмінка прізвища, однакової з формою називного відмінка: *друже Максименко, колего Євгене Онищук, пане Коваль*», залишивши тільки таку її частину: «у звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, форму кличного відмінка набувають і загальна назва, і прізвище: *друже Максименку, колего Євгене Онищuku, пане Ковалю*». «У цих сполуках, — зауважував І.Р. Вихованець, — мають функціонувати дві форми кличного відмінка, відповідно до граматичної структури української, а не іншої мови» (Вихованець, 2004).

2.3.3. За цим же зразком потрібно усунути варіантність закінчень кличного відмінка для прізвищ прикметникового походження на *-ів (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн)*, таких як *Королеве і Королів, Романове і Романів, Щоголеве і Щоголів, Глібове і Глібов, Гуляєве і Гуляєв, Чугуєве і Чугуєв, Романишине і Романишин, Степанишине і Степанишин* та ін. (Український правопис, 2019, с. 124), вилучивши форми *Королів, Романів, Щоголів, Глібов, Гуляєв, Чугуєв, Романишин, Степанишин*, спільні з називним відмінком, оскільки, звертав увагу І.Р. Вихованець, запропонований підхід «відображає орієнтацію на відмінкову систему російської мови, де немає морфологічного кличного відмінка, і прагнення хоча б у будь-який спосіб сприяти зближенню відмінкових систем обох мов» (Вихованець, 2004). Причому в іншому параграфі «Українського правопису» 2019 р., де йдеться про відмінювання прізвищ (Український правопис, 2019, с. 168—169), цю варіантність усунуто і з-поміж двох форм кличного відмінка іменників — чоловічих прізвищ прикметникового типу *Павлове й Павлов, Ковалеве (Коваліве) й Ковалів, Прокопове (Прокопіве) й Прокопів, Гаршине й Гаршин, Романишине й Романишин*, зафіксованих в «Українському правописі» 1993 р. (Український правопис, 1993, с. 106), статусу нормативної слушно надано лише формам *Павлове, Ковалеве (Коваліве), Прокопове (Прокопіве), Гаршине, Романишине* (Український правопис, 2019, с. 168—169).

Крім того, щоб не порушувати фонетичну норму української літературної мови — чергування *о, е* у відкритому складі з *і* в закритому складі, потрібно в тексті «Українського правопису» 2019 р. вилучити варіанти чоловічих прізвищ на *-іве* (*Коваліве* і *Прокопівє*), залишивши тільки *Ковалєве* та *Прокопєве*.

2.4. В «Українському правописі» 2019 р. до § 98, у якому викладено норми відмінювання іменників IV відміни в однині, додано нове правило щодо варіантних закінчень кличного відмінка деяких іменників: «6. У кличному відмінку деякі іменники мають закінчення *-є*: *імене, племене*» (Український правопис, 2019, с. 131), хоч вище, у пункті 1 цього ж параграфа, зазначено, що названі іменники у кличному відмінкові однини мають закінчення *-я* — *ім'я, плем'я* (Український правопис, 2019, с. 130). Цю зміну слушно характеризують як новаторську, оскільки в жодній із попередніх редакцій «Українського правопису» такого правила не було (пор.: Український правопис, 1926, с. 39; Український правопис, 1929, с. 33; Український правопис, 1933, с. 42; Український правопис, 1946, с. 63; Український правопис, 1960, с. 90; Український правопис, 1993, с. 78—79).

Відповідно до морфологічних норм сучасної української літературної мови форма кличного відмінка іменників середнього роду збігається з формою називного відмінка, оскільки іменники середнього роду у кличному відмінкові «не мають окремого закінчення» (Український правопис, 1929, с. 35). З огляду на це форми кличного відмінка *імене, племене*, кодифіковані в «Українському правописі» 2019 р., є винятками із загального правила, що їх, на нашу думку, потрібно кваліфікувати не як порушення морфологічної норми, а радше як позитивну зміну, хоч сучасна мовна практика й сучасні корпуси української мови ці форми фіксують обмежено.

Недогляд укладачів убачаємо в тому, що форми кличного відмінка на *-є* запроваджено вибірково лише для двох іменників IV відміни — *ім'я* та *плем'я* — без жодних коментарів, тоді як інші, структурно подібні іменники середнього роду цієї ж відміни — *вим'я, сім'я, тім'я*, залишено поза увагою (Український правопис, 2019, с. 130—131), спричинивши цим труднощі для користувачів.

2.5. Ще однією зміною морфологічного характеру в новому «Українському правописі» 2019 р. є переведення іменника чоловічого роду II відміни *хабар* із твердої групи до м'якої (Український правопис, 2019, с. 99), адже в нього так само, як і в інших іменниках чоловічого роду, що належать до м'якої групи цієї ж відміни, наголос із *-ар* у вихідній формі переходить на закінчення в непрямих відмінках, пор.: *буквар* — *букваря́*, *вівчар* — *вівчаря́*, *друкар* — *друкаря́* і *хабар* — *хабаря́* (Городенська, 2019, с. 157). Це й зумовило іншу парадигму відмінювання іменника *хабар*, спільну для всіх іменників м'якої групи, пор.: однина — Н. в.: *хабар*, Р. в.: *хабаря*, Д. в.: *хабареві* (*хабарю*), Зн. в.: *хабар* (*хабаря*), Ор. в.: *хабарем*, М. в.: (у, на) *хабарі* (*хабареві*), (по) *хабарю* (*хабареві*); множина —

Н. в.: *хабарі*, Р. в.: *хабарів*, Д. в.: *хабарям*, Зн. в.: *хабарі*, Ор. в.: *хабарями*, М. в.: (у, на) *хабарях*.

2.6. До «Українського правопису» 2019 р. повернено спеціальну примітку (увагу) щодо нормативних закінчень іменників чоловічого роду, поєднаних із числівниками *два, три, чотири* (Український правопис, 2019, с. 125), яка була в «Українському правописі» 1928 р. (Український правопис, 1929, с. 40) і якої не зафіксовано в його попередніх редакціях.

З огляду на «неприпустимість уживання при числівниках *два, три, чотири* форм іменників чоловічого роду із флексією *-а*» (Німчук, 2002б, с. 50), що регулярно спостерігаємо в сучасному мововжитку (пор.: *два десятка, два мільйона, три учня, чотири літака* й под. замість правильних відмінкових форм іменників *два десятки, три учні, чотири літаки*), цю зміну в «Українському правописі» 2019 р. вважаємо слушною й обґрунтованою.

3. КОРЕКЦІЇ МОРФОЛОГІЙНИХ НОРМ В «УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОПИСІ» 2019 Р.

3.1. В «Українському правописі» 2019 р. частково переглянуто норми вживання закінчень іменників — *назв неістот чоловічого роду II відміни* у знахідному відмінку однини, зокрема внесено зміни до примітки, що визначає правила використання закінчень *-а (-я)*. По-перше, розширено перелік семантичних груп іменників, які у знахідному відмінку однини можна вживати із закінченням *-а (-я)*: крім назв побутових предметів, додано назви «дерев, документів та ін.» (Український правопис, 2019, с. 120). По-друге, скореговано перелік іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни, для яких закінчення *-а (-я)* у знахідному відмінку однини є нормативним: з нього вилучено словоформи *карбованця* і *карбованець*, а натомість додано варіантні форми іменників *акт* і *акта, вірш* і *вірша, довідник* і *довідника, перстень* і *персня* (там само).

Проте зафіксованих змін надто мало, щоб формі знахідного відмінка на *-а (-я)* як «живій ознаці народної мови» (Огієнко, 2010, с. 255), «традиційній українській формі знахідного відмінка» (Гінзбург, 2013, с. 93), «істотній, оригінальній» (Огієнко, 2011, с. 218) та «самобутній рисі української мови» (Колібаба, 2018, с. 28) повернути статус повноправної, основної, а не виняткової, другорядної морфологічної форми на офіційному рівні.

Форму знахідного відмінка однини іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни із закінченням *-а (-я)* як літературну морфологічну норму кодифіковано в дослідженнях з української граматики (Смаль-Стоцький, Гартнер, 1914, с. 64; Тимченко, 1913, с. 259–264; Тимченко, 1917, с. 96; Грунській, 1918, с. 21; Курило, 1925, с. 96; Іваниця, 1926, с. 100; Грунський, Мироненко, 1927, с. 49; Сулима, 1928, с. 37; Синявський, 1931, с. 51–52, 54–55; Матвієнко, 1932, с. 87–106 та ін.) і в лексикографічних джерелах (РУС-Кр; РУСПМ; ФДМ; СДМ та в ба-

гатьох інших) понад 100 років тому — у 20—30-х рр. ХХ ст. Попри це в чинному «Українському правописі» й досі немає спеціального ґрунтового правила, яке б чітко регулювало використання цієї морфологічної форми в мовній практиці, хоч І.І. Огієнко ще 1958 р. наголошував, що знахідний відмінок на *-а* «дуже частий у нашій мові, і вже через це треба установити послідовний порядок уживання його, а в нас панує тут хаос» (Огієнко, 2011, с. 240).

Така ситуація зумовлена тим, що форма знахідного відмінка на *-а (-я)* належить до репресованих граматичних форм, штучно обмежуваних у використанні впродовж тривалого часу. Про це свідчить варіювання кількості та переліку іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни, які могли мати форму знахідного відмінка на *-а (-я)*, у різних виданнях «Українського правопису». Цей перелік то звужували, то розширювали залежно від ідеологічних чинників.

Найповніший перелік іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни та найґрунтовніше правило стосовно до їхніх закінчень у знахідному відмінку однини, оперте на чітко сформульований семантичний критерій, подано в «Українському правописі» 1928 р. Лише в цьому виданні для іменників на позначення неістот чоловічого роду II відміни, що є найменуваннями конкретних предметів, як єдино правильне і єдино можливе подано закінчення *-а (-я)*. Від «Українського правопису» 1933 р. й до його редакції 2019 р. припис щодо вживання знахідного відмінка однини із закінченням *-а (-я)* має форму примітки (а точніше — винятку) і фіксує як нормативні дві паралельні морфологічні форми — з нульовим закінченням і на *-а (-я)*. Це правило є чинним і дотепер, тому перше, що потрібно змінити в тексті «Українського правопису» 2019 р., — це вивести його зі складу приміток та винятків і надати йому статусу повноважного правила.

По-друге, в «Українському правописі» 2019 р. не скасовано слово «*деякі*» стосовно до іменників, для яких уживання у знахідному відмінку однини із закінченням *-а (-я)* є органічним явищем, а це формує в користувачів хибну думку про його винятковість, нерегулярність, натомість як «в українській мові таких слів, що мають замінного на *-а*, сотні, а правильніше — й безліч» (Огієнко, 2011, с. 227). Саме тому потрібно вилучити із чинної граматичної норми це слово-обмежувач і розширити перелік семантичних груп іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни, які в знахідному відмінку однини мають закінчення *-а (-я)*, іншими семантичними групами іменників із конкретно-предметним значенням, зокрема назвами: одягу та взуття (забруднити *кожуха, черевика, чобота, кашкета, капелюха, плаща* та ін.), їжі (з'їсти *калача, сухаря, бублика* тощо), городніх рослин (виростити *гарбуза, кавуна, огірка, буряка* та ін.), частин тіла (схопити *за носа, пальця, ліктя, хвоста, чуба*; пошкодити *зуба, язика* тощо), споруд і будівель (збудувати *моста, будинка, гаража* і под.), знарядь та приладів (нагострити *заступа*; увімкнути *обігрівача, телефона, комп'ютера, телевізора, двигуна, мотора*;

продемонструвати *мікроскопа, барометра* тощо), зброї (дістати *ножа, меча, штика, пістолета, револьвера, кулемета* та ін.), грошових одиниць (позичити *дуката, шеляга, п'ятака, карбованця* і под.), різновидів транспорту (відремонтувати *воза, велосипеда, автомобіля*; спізнитися *на автобуса, поїзда, літака* тощо) і под. Цей перелік також варто доповнити іменниками — найменуваннями народних ігор, а також тими, що входять до складу стійких зворотів, напр.: *грати у квача, дати ляпаса, дістати прочухана, спіймати облизня* і под.

По-третє, до ілюстративного матеріалу, крім безприйменникових, потрібно додати також прийменникові форми знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* на зразок *узятися, хпатися за плуга, за каната, за чуба, за хвоста, за живота; сісти на трактора; підійти до дуба, побачити через бінокля* і под. З-поміж усіх видань «Українського правопису» прийменникові форми знахідного відмінка на *-а (-я)* як нормативні рекомендовано лише у проєкті «Українського правопису» 1926 р. (Український правопис, 1926, с. 43) та в «Українському правописові» 1928 р. (Український правопис, 1929, с. 36).

По-четверте, в «Українському правописі» 2019 р. так само, як і в правописах 1933, 1946, 1960 років видання, форми знахідного відмінка однини для іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни на *-а (-я)* та з нульовим закінченням подано як варіантні, причому необ'єктивно на першому місці наведено морфологічні форми з нульовим закінченням, а на другому — із закінченням *-а (-я)* (Український правопис, 2019, с. 120). З огляду на те, що варіантність закінчень знахідного відмінка однини для іменників — назв конкретних предметів чоловічого роду II відміни суперечить давній народнорозмовній українській традиції, на нашу думку, її потрібно усунути, за основу правила про вжиток іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни з конкретно-предметним значенням узяти формулювання, запропоноване в «Українському правописові» 1928 р., і відповідно до нього запровадити для аналізованої групи іменників тільки одну форму — із закінченням *-а (-я)*. Цьому сприяють граматичні підстави й насамперед те, що, за висновками українських мовознавців, закінчення *-а (-я)* «має властивість уконкретнювати й індивідуалізувати» (Матвієнко, 1932, с. 89).

3.2. До корекцій морфологічних норм у редакції «Українського правопису» 2019 р. належить також розширення змісту правил, наведених у попередньому виданні «Українського правопису» 1993 р., та ілюстративного матеріалу до них. Зокрема, удокладнено семантичний перелік іменників жіночого та середнього роду, що у знахідному відмінкові множини мають форми, спільні з формами називного відмінка: крім назв свійських тварин, в «Українському правописові» 2019 р. його слушно доповнено назвами комах (Український правопис, 2019, с. 111) та проілюстровано додатковими новими прикладами «ловити мух (і мухи)» (там само) і «поросятко (і поросятка)» (Український правопис, 2019, с. 127).

Проте таке доповнення не відбиває всього семантичного розмаїття іменників, для яких у знахідному відмінкові множини органічною є форма, спільна з називним відмінком. Як засвідчують фольклорні джерела та матеріали етнографічних збірників, в українській народній мові форму, спільну з називним відмінком, мають не лише іменники — назви свійських тварин усіх родів та іменники, що позначають недорослих істот, а й назви звірів, птахів, комах, риб, найпростіших мікроорганізмів і навіть деяких осіб.

Узагальнивши напрацювання української граматичної думки та найчисленніші вияви в мовній практиці, можемо констатувати, що у знахідному відмінку множини форму називного відмінка найчастіше мають іменники, які називають: істот — неосіб чоловічого роду: *коні, воли, бики, тури, хорти, рисаки, зайці, олені, шури; індики, горобці, голуби, перепели, соколи; карасі, окуні, лини, коропи, в'юни, соми, оселедці, раки; комарі, метелики, павуки, москїти; мікроби, віруси, глисти, черви*; істот — неосіб жіночого роду: *корови, свині, вівці, кози, корови, лисиці, сарни, миші, мавпи; кури, гуси, качки; пташки, ворони, тави, дрохви, перепелиці; бджоли, мухи; воші; жуки, жаби, п'явки; амеби, бацили, інфузорії*; істот — неосіб середнього роду: *телята, ягнята, поросята, лоша́та, лисенята, мишенята, щенята, цуценята, зайченята, слоненята; голуб'ята, курчата, гусенята, каченята, індичата, орлята*.

В «Українському правописі» 2019 р. також не усунуто ще одну принципову хибу: у ньому збережено тенденцію до обмеженого використання форм знахідного відмінка множини іменників — назв тварин, однакових із формами називного відмінка. В «Українському правописі» 1933 р. вжиток цих форм обмежено словами «мають інколи і форму називного відмінка» і рекомендовано надавати перевагу формам, що збігаються з родовим відмінком (Український правопис, 1933, с. 38), в «Українському правописі» 1960 р. — «мають переважно форму, однакову з родовим відмінком» (Український правопис, 1960, с. 76, 87, 91), а в «Українському правописі» 2019 р. вільний ужиток нормативних форм знахідного відмінка множини, спільних із називним відмінком, так само обмежено словами «менш поширену форму» (Український правопис, 2019, с. 111) та «назви деяких свійських тварин» (Український правопис, 2019, с. 127), що, з одного боку, не сприяє правдивому відтворенню питомих граматичних рис української мови й не відбиває реального стану використання цих форм у народній мові, а з іншого, — суперечить принципам укладання правопису, оскільки «у викладі матеріалу бажано уникати неконкретних формулювань на зразок “іноді”, “деякі”, “в окремих випадках” і под.» (Тараненко, 1997, с. 16). Лише в «Українському правописі» 1928 р. у знахідному відмінку множини для назв неосіб подано тільки ті форми, що збігаються з називним відмінком (*по коні, за телята, про гуси, корови, воли, свині, метелики*), а форми, спільні з родовим відмінком, наведено для назв осіб [*про гостей, за молодіць (і молодиці)*] і т. ін.] (Український правопис, 1929, с. 44).

Причиною витіснення у знахідному відмінку множини форм, тотожних називному відмінкові, формами, однаковими з родовим відмінком, І.І. Огієнко та М.Ф. Наконечний уважали вплив російської мови (Огієнко, 2010, с. 260; Наконечний, 1928, с. 125), а П.Д. Тимошенко зауважував, що в 1933 р. було прийнято ухвалу, відповідно до якої форми знахідного відмінка множини на зразок *пасу корови, бачу хлопці* «треба ліквідувати, встановивши замість них, як єдино нормативні, форми *пасу коней, бачу хлопців*» (Тимошенко, 1968, с. 187). Зважаючи на цей припис, можемо констатувати, що форми знахідного відмінка множини іменників — назв істот, спільні з називним відмінком, також зазнали прямого політичного тиску, унаслідок чого їх ужиток у літературній мові за тоталітарної доби був штучно локалізований, а сьогодні потребує відновлення.

У різних виданнях «Українського правопису» залежно від ідеологічних чинників змінювалася й послідовність розташування варіантних форм знахідного відмінка множини: в «Українському правописі» 1933 р. на першому місці подано форми, що збігаються з родовим відмінком (Український правопис, 1933, с. 38), а в «Українському правописі» 1946 р. навпаки форми знахідного відмінка множини іменників — назв істот, однакові з називним відмінком, наведено на першому місці, а форми, тотожні родовому відмінкові, — на другому (Український правопис, 1946, с. 66, 76, 79). Проте вже в наступному виданні «Українського правопису» 1960 р. варіантні форми знахідного відмінка множини, спільні з називним і родовим відмінками, поміняно місцями й надано першість формам, тотожним родовому відмінкові (Український правопис, 1960, с. 76, 87, 91). На цих же засадах ґрунтовано правило про вжиток форм знахідного відмінка множини іменників чоловічого та жіночого роду в «Українському правописі» 2019 р. (Український правопис, 2019, с. 67, 76, 79).

З огляду на те, що форми знахідного відмінка множини, які збігаються з називним відмінком, належать до самотутніх морфологічних особливостей української мови, у наступній редакції «Українського правопису» потрібно: 1) правило, що визначає вжиток цих форм, викласти не як примітку, а як самостійне повноваге правило; 2) розширити перелік іменників усіх родів, для яких форма знахідного відмінка множини збігається з називним відмінком; 3) з-поміж варіантних форм знахідного відмінка — тієї, яка є спільною з називним відмінком, і тієї, що збігається з родовим відмінком, надати статусу пріоритетної формі, тотожній називному відмінкові, поставивши її на першому місці; 4) ці зміни запровадити й стосовно до іменників — назв недорослих істот IV відміни.

4. ІНШІ МОРФОЛОГІЙНІ НОРМИ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ КОРЕГУВАННЯ

4.1. В «Українському правописі» 2019 р. так само, як і в його попередній редакції 1993 р., у місцевому відмінковій однини закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) дозволене лише для іменників — назв істот чоловічого роду та назв неістот чоловічого роду із суфіксами *-к-*, *-ак-*, *-ик-*, *-ок-*, *-к(-о)*, *-еньк-*, *-ечк-* (*-ечок-*) (Український правопис, 1993, с. 73; Український правопис, 2019, с. 121—122), тоді як в академічних граматичних описах сучасної української літературної мови цю норму вже поширено й на інші іменники чоловічого роду, зокрема на ті, що не мають названих вище суфіксів, пор.: (на, по, при, у) *дубові*; (на) *щитові*; (по) *столові*; (по) *лісові*; (по) *лобові*; (по) *Дністрові*; (по, на, у) *мечеві*; (по, на, у) *хабареві*; (по, на, у) *пухиреві*; (на) *пневі*; (у) *плащеві*; (у) *калієві*; (у) *стронцієві*; (по) *каменеві*; (по) *планетарієві*; (по) *Дунаєві* та ін. (Вихованець, Городенська, 2004, с. 105; Вихованець, Городенська, Загнітко, Соколова, 2017, с. 200—206). Крім того, в «Українському правописі» 2019 р. хоч самого правила про нормативність закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) у місцевому відмінковій однини для всіх іменників чоловічого роду — як назв істот, так і назв неістот — немає, проте його вжиток проілюстровано в таблицях відмінювання іменників чоловічого роду II відміни: ...*меч-і* (*-єві*), ...*Дністр-у* (*-ові*, *-і*), ...*бульвар-і* (*-ові*, *-у*), ...*козир-і* (*-єві*, *-ю*), але *обрі-ї* (*-ю*) (Український правопис, 2019, с. 102—105).

Пропозиція поширити закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) у місцевому відмінковій однини на весь загальний іменників чоловічого роду не суперечить граматичному ладові сучасної української літературної мови, оскільки, по-перше, закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) у місцевому відмінковій постали за аналогією до форм давального відмінка (Матвіяс, 1974, с. 113; Історія української мови. Морфологія, 1978, с. 98), а по-друге, морфологічні форми із цими закінченнями, але без суфіксів *-к-*, *-ак-*, *-ик-*, *-ок-*, *-к(-о)*, *-еньк-*, *-ечк-* (*-ечок-*) ми не сприймаємо як неприродні чи ненормативні, бо вони широко представлені в живій народній мові (Матвіяс, 1974, с. 114). Це правило мало статус літературної норми в «Українському правописі» 1928 р. (Український правопис, 1929, с. 39).

Принагідно зауважимо, що в § 86 «Місцевий відмінок» потрібно переглянути перелік пар іменників, закінчення яких «залежать від місця наголосу в них» і вилучити з нього пару *у лісі* — *у лісу* (Український правопис, 2019, с. 121), оскільки її граматична нормативність викликає сумнів, а також усунути варіантні форми *на вояк^{ові}* і *на вояк^у* як такі, що не є назвами істот (не осіб) (Український правопис, 2019, с. 123).

4.2. Відповідно до редакції «Українського правопису» 2019 р. іменники чоловічого роду II відміни, що закінчуються на *-ів* (*-їв*), *-ов*, *-ев* (*-єв*), *-ин*, на зразок *Львів*, *Київ*, *Харків*, *Батурін*, *Лебедин* і под. в давальному відмінковій однини не можуть мати закінчення *-ові*, а лише *-у*: *Львову*, *Києву*, *Харкову*, *Батурину*, *Лебедину*. Проте в цій редакції «Укра-

їнського правопису» з'явилася примітка, якої не було в його попередньому виданні 1993 р. (Український правопис, 1993, с. 71). Згідно із цією приміткою закінчення *-ові* вможливлено для прізвищ на *-ин*: *Василищинові, Волошинові, Михайлищинові, Семенищинові, Степанищинові, Яковищинові, Ільїнові* та ін. (Український правопис, 2019, с. 119). Постає логічне запитання: чому *Василищинові, Волошинові, Ільїнові* — нормативні форми, а *Батуринові, Лебединові* — ні, адже і перші, і другі закінчуються на *-ин (-їн)* і є власними назвами? Гадаємо, цю непослідовність потрібно усунути й поширити в давальному відмінкові однини закінчення *-ові* на всі власні та загальні назви чоловічого роду II відміни, крім тих, що закінчуються на *-ів (-їв), -ов, -ев (-єв)*, як це було в «Українському правописі» 1928 р. (Український правопис, 1929, с. 36).

4.3. Потрібно водноманітнити форми іменників чоловічого роду, що є етніміями, у родовому відмінку множини: із закінченням *-ів (-їв)* дозволити використовувати не лише іменники *вірменів, грузинів, осетинів* (Український правопис, 2019, с. 126), а й *болгарів, татарів*.

В «Українському правописі» 2019 р. рекомендовано до вжитку тільки форми *болгар, татар* як такі, що «втрачають у множині суфікси *-ин, -їн*» подібно до *громадян, селян* (там само). Уважаємо, що це правило потрібно спростити для запам'ятовування, запровадивши для всього загалу іменників-етнімів як нормативні форми із закінченнями *-ів (-їв)*, оскільки саме ці форми вже були кодифіковані в інших редакціях «Українського правопису» до 1940 р. (Український правопис, 1928, с. 43; Український правопис, 1933, с. 37). Від проекту «Українського правопису» 1940 р. аналізоване правило набуло форми примітки, у якій зауважено: «Іменники чоловічого роду, що втрачають у множині *-ин*, не мають у родовому відмінку закінчення *-ів*: *селян, громадян, татар, болгар, полтавчан*, але *грузинів, осетинів* (Український правопис, 1940, с. 63).

4.4. Під час роботи Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України в 1994—1996 рр. було запропоновано впорядкувати також уживання словоформ іменників I відміни на зразок *буква, бритва, молитва, люстра, морква, сестра, тризна* й чіткіше визначити, у яких із них у родовому відмінкові множини з'являються вставні *о* та *е* (Чучка, 1997, с. 36). У редакції «Українського правопису» 2019 р. цю проблему залишено без змін.

На нашу думку, потрібно повернути форми деяких іменників жіночого роду I відміни, у яких у родовому відмінкові множини між двома приголосними з'являвся звук *о*. Ідеться, зокрема, про такі форми як *назов* від *назва* та *буков* від *буква*. Форми *назов* і *буков* були нормативними в «Українському правописі» 1928 р. (Український правопис, 1928, с. 42), проте вже в «Українському правописі» 1933 р. вони втратили голосний *о* й були трансформовані у форми *назв* і *букв* (Український правопис, 1933, с. 40).

Підставою для повернення форм *назов* і *буков* може слугувати наявність голосного звука *о* між двома приголосними в інших структурно

подібних іменниках I відміни *церква, молитва, корогва* і под. Оскільки в родовому відмінкові множини нормативною є форми *церков, молитов, корогов* (Український правопис, 1999, с. 105; Український правопис, 2019, с. 110), то за аналогією має бути й *назов, буквов*.

4.5. У редакції «Українського правопису» 2019 р. не розв'язано також проблему послідовності розташування закінчень числівників *5—20, 30, 50—80* у родовому, давальному та місцевому відмінках однини, на що вже звертали увагу під час роботи Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України в 1994—1996 рр. (див.: Головашук, 1997, с. 85).

В «Українському правописі» 2019 р. так само, як і в «Українському правописі» 1993 р., на першому місці в цих відмінках поставлено форми числівників *5, 6, 7, 8, 50* із закінченням *-и*, а на другому — із закінченнями *-ох, -ом* (Український правопис, 1993, с. 84; Український правопис, 2019, с. 138). Натомість в «Українському правописі» 1928 р. і в граматичних студіях 20—30-х рр. ХХ ст. у родовому, давальному та місцевому відмінках ці числівники мали лише форми на *-ох, -ом: п'ятьох, шістьох, сімох, вісьмох* (родовий відмінок); *п'ятьом, шістьом, сімом, вісьмом* (давальний відмінок); *(на) п'ятьох, шістьох, сімох, вісьмох* (місцевий відмінок), хоч і було зазначено, що «всі вони в родов., давальн., місцев. відмін. іноді вживаються з закінченням (старішим) *-и*: з *п'ятьох душ* — з *п'яти (шести, семи, восьми) душ, рад і двадцятьом карбованцям* — *рад і двадцяти карбованцям, шістдесятьох робітників* — *шістдесяти робітників* і т. ін.» (Український правопис, 1928, с. 52—53; Наконечний, 1928, с. 135—136; Синявський, 2018, с. 75). Цю норму без змін залишено і в «Українському правописі» 1933 р. (Український правопис, 1933, с. 51—52).

Від проєкту «Українського правопису» 1940 р. послідовність розташування закінчень *-ох, -ом* та *-и* змінено: до парадигм відмінювання кількісних числівників *5—20, 30, 50—80* було додано відмінкові форми на *-и*, які поставили на першому місці, а форми із закінченнями *-ох, -ом* — на другому. Текст правила скоротили, коментар вилучили (Український правопис, 1940, с. 72). Таку ж послідовність закінчень названих кількісних числівників у родовому, давальному та місцевому відмінках в «Українському правописі» збережено й до сьогодні. Лише в «Українському правописі» 1999 р. зроблено спробу повернути закінчення *-ох, -ом* на перше місце (Український правопис, 1999, с. 129—130).

Припускаємо, що у проєкті «Українського правопису» 1940 р., який передував «Українському правописі» 1946 р., закінчення *-и* наведено на першому місці з ідеологічних міркувань, щоб граматично якнайбільше зблизити українську мову з російською. Із нашим припущенням суголосний висновок В.К. Чапленка, який зауважував, що вже в «Українському правописі» 1946 р. співвідношення відмінкових форм числівників на *-и* та на *-ох, -ом* «перевернуто»: «на першому місці поставлено форму на *-и*, як однакову з російською, а традиційні й живомовні українські форми поставлено на другому місці. А на практиці їх перестали зовсім

уживати. Напр., в усіх виданнях українських письменників пишуть “твори в п’яти томах” (а не “в п’ятьох”))» (Чапленко, 1974, с. 40).

Ю.В. Шевельов також висловлювався за переглянення пріоритетності двох варіантів форм родового відмінка числівників на зразок *п’яти / п’ятьох*. Мовознавець припускав, що «вміщення варіанту на *-ох* на другому місці, можливо, не відповідає тим фактам, що форми на “*-ох*” новіші», а подання цих форм на першому місці він умотивовував не ідеологічними чинниками, а потребою зменшити строкатість числівникової відміни (*двох*, але *п’яти* на користь *двох — п’ятьох*) і виокремити її як специфічну числівникову відміну (Шевельов, 1997, с. 73).

З огляду на те, що числівникові форми на *-ох*, *-ом* «засвідчені виразно ще в пам’ятках XVI ст.», «властиві вони й сучасній народній мові» (там само), послідовність відмінкових форм кількісних числівників *5, 6, 7, 8, 50*, зафіксовану в «Українському правописі» 2019 р., потрібно змінити й увідповіднити її парадигмі відмінювання числівників, поданій у новітніх академічних граматичних описах української літературної мови. Згідно зі скорегованою парадигмою перше місце посідають форми із закінченнями *-ох*, *-ом*, а друге — форми на *-и* (Вихованець, Городенська, 2004, с. 176; Вихованець, Городенська, Загнітко, Соколова, 2017, с. 350—351).

Таку потребу увиразнюють і тенденції сучасної мовної практики, у якій помітне «надавання переваги в лінгвістичному вжитку вторинним формам числівників із закінченням *-ох* у родовому і місцевому відмінках та *-ом* — у давальному, напр.: *п’ятьох* і *п’яти*, *п’ятьом* і *п’яти*», що, за спостереженнями К.Г. Городенської, «зумовило зміну місць у традиційному співвідношенні варіантних закінчень числівників від *5* до *20* і числівників *30, 50—80*, а саме: Р. в.: *-и, -ох*; Д. в.: *-и, -ом* на Р. в.: *-ох, -и*; Д. в.: *-ом, -и*» (Городенська, 2017, с. 20). Проте, на думку І. Р. Вихованця, вторинні відмінкові форми із флексіями *-ох*, *-ом* «набувають дедалі більшого поширення під впливом відмінювання числівників *два, три, чотири*» (Вихованець, Городенська, 2004, с. 176; Вихованець, Городенська, Загнітко, Соколова, 2017, с. 351), а не через ґрунтовне знання питомих граматичних норм сучасними пересічними мовцями. Паралельні форми на *-и* в родовому, давальному і місцевому відмінках, за висновками науковця, історично пов’язані з колишнім іменниковим відмінюванням (там само).

4.6. Логічну суперечність фіксуємо в § 107 «Відмінювання дробових числівників». У ньому зазначено, що «*Половина (1/2), третина (1/3), чверть (1/4)* відмінюємо як іменники» (Український правопис, 2019, с. 140). Оскільки слова *половина, третина, чверть* за граматичними характеристиками належать до іменників і лише у функційному плані є синонімами відповідних дробових числівників (Вихованець, Городенська, 2004, с. 163), то, на нашу думку, нелогічно подавати їх у параграфі про відмінювання числівників.

4.7. Текст § 119 «Дієприкметник» та § 120 «Дієприслівник» (Український правопис, 2019, с. 153—154) потрібно увідповіднити скорегова-

ній граматичній теорії, викладеній у новітніх академічних граматичних описах української літературної мови (Вихованець, Городенська, 2004; Вихованець, Городенська, Загнітко, Соколова, 2017). Зокрема, на сьогодні переглянуто традиційне витлумачення граматичної категорії часу в дієприкметниках та дієприслівниках і граматичної категорії стану в дієприкметниках (Вихованець, Городенська, 2004, с. 286—287, 320; Вихованець, Городенська, Загнітко, Соколова, 2017, с. 345).

Отже, істотні зміни в унормуванні закінчень відмінюваних слів, унесені до нового «Українського правопису» 2019 р., найтісніше пов'язані з нормами «Українського правопису» 1928 р. Проте якщо в ньому вони мали статус основних і навіть єдиних морфологічних норм, то в редакції «Українського правопису» 2019 р. їх подано лише як варіантні до норм попередньої редакції. Саме тому на запитання, поставлене на початку статті, відповідаємо, що зміни, запропоновані в «Українському правописі» 2019 р., мають на меті не архаїзувати українську мову, а повернути ті її національно марковані граматичні риси, які оперті на історично сформовані особливості розвитку, але внаслідок позамовних, ідеологічних, чинників за тоталітарної доби були витіснені на периферію або й зовсім вилучені для зближення українського правопису з російським. Про це свідчить їх вибіркове фіксування в лексикографічних джерелах радянського періоду та їхній статус другорядних, неосновних, морфологічних форм у граматиці і в «Українському правописі» після 1933 р.

Зважаючи на це, на думку В.В. Німчука, під час укладання тексту найголовнішого правописного кодексу України «фахівці мають право не тільки спрощувати й уточнювати правила орфографії, а й надати повнокровне життя тим елементам української мови, які в часи тоталітаризму з політичних міркувань було несправедливо й примусово відтіснено на другий план чи на периферію спілкування або й зовсім заборонено. І це є не війною з мовою, а плеканням її неповторності й багатства» (Німчук, 1999, с. 332).

Характерною рисою розділу «Правопис закінчень відмінюваних слів» в «Українському правописі» 2019 р. є варіантність морфологічних норм. Це його недолік, проте погоджуємося з думкою І.Д. Фаріон, що «варіантність — ...без сумніву, набагато краще ніж і далі питомій формі залишатися за бортом кодифікації» (Фаріон, 2018).

Появу значної кількості варіантів в «Українському правописі» 2019 р. Л.П. Гнатюк обґрунтовує дотриманням Українською національною комісією з питань правопису принципу, що «правопис не повинен роз'єднувати Україну» (Новий правопис..., 2018). Саме тому, пояснює вона, «після численних дискусій її члени проголосували за варіативність деяких правописних норм, хоча всі розуміли, що в ідеальному правописі варіативності бути не повинно» (там само). Попри ці аргументи, за висновками Д.Х. Баранника, наявність у правописному кодексові нормативних дублетних ортограм і вимовних варіантів — небажане яви-

ще, оскільки дублетні форми роблять мову менш чіткою, з присмаком факультативності, і, як наслідок, недостатньо ефективною (Баранник, 1997б, с. 25). Варіантність, «половинчастість норми» уважали основною вадою аналізованого розділу й усього «Українського правопису» 2019 р. багато дописувачів, які брали участь в обговоренні його проєкту, хоч самі укладачі в передмові до «Українського правопису» 2019 р. зауважили, що в ньому свідомо, у відповідь на виклики мовної практики розширено межі використання орфографійних варіантів, адже «варіативність — це органічна частина правописного кодексу і тією чи тією мірою вона притаманна кожній мові на різних етапах її історичного розвитку» (Український правопис, 2019, с. 9).

На нашу думку, основним принципом «Українського правопису» має бути *українськоцентричність*, тобто зорієнтованість пропонованих у ньому норм на історично сформовані риси саме української літературної мови, що становлять її національну специфіку. З огляду на це з двох нині чинних варіантів тієї чи тієї граматичної форми до наступного видання «Українського правопису» мовознавці повинні відібрати лише ті, які відповідають особливостям і традиціям розвитку, системі та структурі української літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ПС — Голоскевич Г. (1994). *Правописний словник*. Вид. 12. Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів.

РУС-Із — Ізюмов О. (1930). *Російсько-український словник*. Видання четверте, доповнене й виправлене за новим правописом. Харків — Київ.

РУС-Кр — Кримський А., Єфремов С. (ред.). (2016—2017). *Російсько-український словник* (т. 1—3): Т. 1. А—Ж (уперше опубліковано 1924 р.); Т. 2. З—Н. Вип. 1. З—К (уперше опубліковано 1929 р.); Т. 2. З—Н. Вип. 2. Л—Намыкивать (уперше опубліковано 1932 р.); Т. 2. З—Н. Вип. 3. Намыл—Нять (уперше опубліковано 1933 р.); Т. 3. О—П. Вип. 1. О—Поле (уперше опубліковано 1927 р.); Т. 3. О—П. Вип. 2. Поле—Пячение (уперше опубліковано 1928 р.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

РУСПМ — Кримський А.Ю. (ред.). (1926). *Російсько-український словник правничої мови*. Київ: Друкарня УАН.

РУФС-ПП — Підмогильний В., Плужник Є. (упор.). (1993). *Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови*. Київ: УКСП «Кобза». (Уперше опубліковано 1927 р.).

СГ — Грінченко Б. (ред.). (1907—1909). *Словарь української мови* (т. 1—4). Київ.

СДМ — Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. (2018). *Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Уперше опубліковано 1930 р.).

Уманець, Спілка — Уманець М., Спілка А. (Комарь М.). (упор.). (1924). *Словарь російсько-український; Уманець М., Спілка А. Русско-украинский словарь*. Берлін: Українське Слово. (Уперше опубліковано 1893 р.).

УРС-Нік — Ніковський А. (2018). *Українсько-російський словник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Уперше опубліковано 1926 р.).

УСС — Огієнко І. (1924). *Український стилістичний словник*. Львів.

ФДМ — Підмогильний В., & Плужник Є. (упор.). (1927). *Фразеологія ділової мови*. 2-ге виправл. вид. Київ: Час.

ЛІТЕРАТУРА

- Баранник Д.Х. (1997а). Новий український правопис чи нова редакція «Українського правопису»? *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 76—78). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Баранник Д.Х. (1997б). Про загальну концепцію і структуру нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 24—26). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Бевзенко С.П., Грищенко А.П., Лукінова Т.Б., Німчук В.В., Русанівський В.М., Самійленко С.П. (1978). *Історія української мови. Морфологія*. Київ: Наукова думка.
- Булаховський Л.А. (1936). Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах. *Мовознавство*, 8, 50—57.
- Бурячок А.А. (1997). Про концепцію нової (остаточної) редакції українського правопису. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 26—30). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Вихованець І. (2004). Ненаукові пристрасті навколо українського правопису. *Українська мова*, 2, 3—24. <https://r2u.org.ua/node/145>
- Вихованець І., Городенська К. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ: Пульсари.
- Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. (2017). *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Гінзбург М. (2013). Традиційна українська форма знахідного відмінка як засіб забезпечити точність та однозначність фахових текстів. *Стиль і текст*, 14, 93—101.
- Головашук С.І. (1997). До правопису закінчень відмінюваних слів. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 81—86). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Горняткевич А. (1997). [Виступ]. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 41—44). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Городенська К. (2017). Граматичні норми української літературної мови і сучасна практика професійної спільноти. *Дивослово*, 4, 40—45.
- Городенська К. (2019). *Українське слово у вимірах сьогодення*. Видання друге, істотно доповнене. Київ: КММ.
- Грунський Н.К. (1918). *Украинская грамматика*. Киев: Издание Товарищества «Голось».
- Грунський М., Мироненко М. (1927). *Український правопис*.
- Зорівчак Р. (2018). Зауваги комісії всесвітньої літератури імені Миколи Лукаша Наукового товариства імені Шевченка з приводу проекту редакції «Українського правопису». *Лист комісії всесвітньої літератури імені Миколи Лукаша Наукового товариства імені Шевченка до Української національної комісії з питань правопису*.
- Иваница Гр. (1926). *Курс украинского языка в кратком практическом изложении*. Киев: Государственное издательство Украины.
- Караванський С. (2001). *Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я»*. Київ: Видавничий центр «Академія».
- Карпенко Ю.О. (1997). Пропозиції до нового видання «Українського правопису». *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 130—131). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Колібаба Л. (2014). Друга форма знахідного відмінка іменників як самобутня риса української мови. *Дивослово*, 6, 28—32.

- Курило О. (1925). *Уваги до сучасної української літературної мови*. Вид. 3-тє. Київ: Книгоспілка.
- Матвієнко О. (1932). Назовна та родова форма знахідного відмінка. *Стилістичні паралелі (проти пуризму)* (с. 87—106). Харків: Радянська школа.
- Матвіяс І.Г. (1974). *Іменник в українській мові*. Київ: Радянська школа.
- Найголовніші правила українського правопису*. (1921). Київ.
- Найголовніші правила українського правопису (нове видання)*. (1925). Київ.
- Наконечний М. (1928). *Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український*. Харків: Рух.
- Німчук В.В. (1999). Проблеми українського правопису в ХХ ст. *Український правопис: Проект найновішої редакції* (с. 242—333). Київ: Наукова думка.
- Німчук В.В. (2002а). «Правописні проблеми» морфології української літературної мови. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*, 5, 27—30.
- Німчук В.В. (2002б). *Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. ст.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет.
- Німчук В.В., Пуряєва Н.В. (упор.). (2004). *Історія українського правопису XVI—XX століття: хрестоматія*. Київ: Наукова думка.
- Новий правопис не повинен роз'єднувати країну (09.11.2018). *Голос України*. <http://www.golos.com.ua/article/309838>
- Огієнко І. (митрополит Іларіон). (2010). *Рідна мова*. Київ: Наша культура і наука.
- Огієнко І. (митрополит Іларіон). (2011). *Наша літературна мова*. Київ: Наша культура і наука.
- Пономарів О.Д. (1997). Пропозиції до нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 79—81). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Синявський О. (2004). Коротка історія «Українського правопису». В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва, *Історія українського правопису: XVI—XX століття: хрестоматія* (с. 432—452). Київ: Наукова думка.
- Синявський О. (1922). *Порадник української мови*. Харків — Берлін — Нью-Йорк: Україно-американське вид. т-во «Космос».
- Синявський О. (2018). *Норми української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго (Уперше опубліковано 1931 р.).
- Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. (1914). *Граматика руської мови*. 3-тє вид., випр. і допов. Відень: Книгарня тов-ва ім. Шевченка.
- Сулима М. (1928). *Українська фраза*. Харків: Рух.
- Тараненко О.О. (1997). Лінгвістичний і соціальний комплекс проблем навколо сучасного українського правопису. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 12—18). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Тараненко О.О. (2005). Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*, 3—4, 85—104.
- Тимошенко П.Д. (1968). Питання нормалізації синтаксису української літературної мови в радянську епоху. *Синтаксична будова української мови* (с. 182—191). Київ: Наукова думка.
- Тимченко Е.К. (1913). *Функции генетива в южнорусской языковой области*. Варшава: Варшав. учеб. окр.
- Тимченко Є.К. (1917). *Українська граматика*. Київ: Вид-во Товариства «Час».
- Ужченко В.Д. (1997). Деякі рекомендації до нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 160—161). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Український правопис (проект)*. (1926). Харків: Державне видавництво України.
- Український правопис*. (1929). Вид. 1-ше. Харків: Державне видавництво України.
- Український правопис*. (1933). Харків: Радянська школа.

- Український правопис. (1940). Київ.
- Український правопис. (1946). Київ: Українське державне видавництво.
- Український правопис. (1960). Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Вид-во АН УРСР.
- Український правопис. (1993). 4-те вид., випр. й допов. Київ: Наукова думка.
- Український правопис: Проект найновішої редакції. (1999). Київ: Наукова думка.
- Український правопис. (2019). Київ: Наукова думка.
- Фаріон І. (2009). *Правопис — корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір*. Львів: Свічадо.
- Фаріон І. (03.09.2018). *Проект правопису 2018 — дитя компромісу: і вашим, і нашим*. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/5b8c59e9296a4/>
- Чапленко В. (1974). *Мовна політика більшовиків на Україні в 1950—60-их рр.* Чікаго: Український публіцистично-науковий інститут.
- Чучка П.П. (1997). З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 34—38). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Шевельов Ю. (1997). Про критерії оцінювання в питанні українського офіційного правопису. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»* (с. 68—76). Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра.
- Шевельов Ю. (2009). *Так нас навчали правильних проізношень. Вибрані праці: у 2 кн.* (кн. I, *Мовознавство*, с. 280—333). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Шевельов Ю. (2012). *Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947—1953 рр.)*. Київ: Темпора.
- Шевчук Ю. (30.08.2018). *Кілька присутніх зауваг щодо нового проекту українського правопису*. <https://www.radiosvoboda.org/a/29461384.html>
- Юносова В. (2003). *Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові*. Київ: Знання України.

Статтю отримано 06.01.2023

LEGEND

ПС — Holoskevych, H. (1994). *Orthographic dictionary*. 12th ed. Niu-York — Paryzh — Sydnei — Toronto — Lviv (in Ukrainian).

РУС-Із — Iziumov, O. (1930). *Russian-Ukrainian dictionary*. Vydannia chetverte, dopovnene i vypravlene za novym pravopysom. Kharkiv — Kyiv (in Ukrainian & Russian).

РУС-Кр — Krymskyi, A., & Yefremov, S. (Eds.). (2016—2017). *Russian-Ukrainian dictionary* (Vols. 1—3): Vol. 1. А—Ж (original work published 1924); Vol. 2. З—Н. Issue 1. З—К (original work published 1929); Vol. 2. З—Н. Issue 2. Л—Намыкивать (original work published 1932); Vol. 2. З—Н. Issue 3. Намыл—Нять (original work published 1933); Vol. 3. О—П. Issue 1. О—Поле (original work published 1927); Vol. 3. О—П. Issue 2. Поле—Пячение (original work published 1928). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian & Russian).

РУСПМ — Krymskyi, A.Yu. (Ed.). (1926). *Russian-Ukrainian dictionary of juridical language*. Kyiv: Drukarnia UAN (in Ukrainian & Russian).

РУФС-ПП — Pidmohylnyi, V., & Pluzhnyk, Ye. (Eds.). (1993). *Russian-Ukrainian phraseological dictionary. Phraseology of business language*. Kyiv: UKSP “Kobza”. (Original work published 1927) (in Ukrainian & Russian).

СГ — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907—1909). *Dictionary of the Ukrainian language* (Vols. 1—4). Kyiv (in Ukrainian).

СДМ — Doroshenko, M., Stanylavskyi, M., & Strashkevych, V. (2018). *Dictionary of business language. Terminology and phraseology*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. (Original work published 1930) (in Ukrainian & Russian).

Уманець, Спілка — Umanets, M., & Spilka, A. (Komar M.). (Eds.). (1924); *Russian-Ukrainian dictionary*. Berlin: Ukrainske Slovo. (Original work published 1893) (in Ukrainian & Russian).

УРС-Нік — Nikovskyi, A. (2018). *Ukrainian-Russian dictionary*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. (Original work published 1926) (in Ukrainian & Russian).

УСС — Ohiienko, I. (1924). *Ukrainian stylistic dictionary*. Lviv (in Ukrainian).

ФДМ — Pidmohylnyi, V., & Pluzhnyk, Ye. (Eds.). (1927). *Phraseology of business language*. 2nd ed. Kyiv: Chas (in Ukrainian & Russian).

REFERENCES

- Barannyk, D.Kh. (1997a). The new Ukrainian orthography or the new edition of “Ukrainian orthography”? *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian orthography”* (pp. 76–78). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukrainian).
- Barannyk, D.Kh. (1997b). About the general concept and structure of the new edition of “Ukrainian orthography”. *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian orthography”* (pp. 24–26). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukrainian).
- Bevzenko, S.P., Hryshchenko, A.P., Lukinova, T.B., Nimchuk, V.V., Rusanivskyi, V.M., & Samiilenko, S.P. (1978). *History of the Ukrainian language. Morphology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Bulakhovskyi, L.A. (1936). Explorations in the field of grammatical analogy in Slavic languages. *Movoznavstvo*, 8, 50–57 (in Ukrainian).
- Buriachok, A.A. (1997). About the concept of the new (final) edition of Ukrainian orthography. *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian orthography”* (pp. 26–30). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukrainian).
- Chaplenko, V. (1974). *Language policy of the Bolsheviks in Ukraine in the 1950s and 1960s*. Chikago: Ukrainskyi publitsystychno-naukovyi instytut.
- Chuchka, P.P. (1997). Apropos the preparation of the new version of “Ukrainian orthography”. *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian orthography”* (pp. 34–38). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukrainian).
- Farion, I. (2009). *Is orthography a language corset? Ukrainian orthography as a cultural and political choice*. Lviv: Svichado (in Ukrainian).
- Farion, I. (3 Spring 2018). *The project of Ukrainian orthography 2018 is a child of compromise: both yours and ours*. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/5b8c59e9296a4/> (in Ukrainian).
- Ginzburh, M. (2013). The traditional Ukrainian accusative form as the means to ensure accuracy and clarity of professional texts. *Styl i tekst*, 14, 93–101 (in Ukrainian).
- Holovashchuk, S.I. (1997). To the orthography of the endings of declined words. *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian orthography”* (pp. 81–86). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukrainian).
- Horniatkevych, A. (1997). [Speech]. *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian orthography”* (pp. 41–44). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukrainian).
- Horodenska, K. (2017). Grammatical norms of the Ukrainian literary language and modern practice of the professional community. *Dyvoslovo*, 4, 40–45 (in Ukrainian).
- Horodenska, K. (2019). *The Ukrainian word in today’s dimensions*. Vydannia druhe, istotno dopovnene. Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- Hrunskij, N.K. (1918). *Ukrainian grammar*. Kiev: Izdanie Tovarishhestva “Holosъ” (in Ukrainian).
- Hrunskyi, M., & Myronenko, M. (1927). *Ukrainian orthography* (in Ukrainian).

- Ivanica, Gr. (1926). *The course of the Ukrainian language in a brief practical presentation*. Kiev: Gosudarstvennoe izdatel'stvo Ukrainy (in Russian).
- Karavanskyi, S. (2001). *The search for a Ukrainian word, or the struggle for the national "I"*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr "Akademiia" (in Ukrainian).
- Karpenko, Yu.O. (1997). Offers for a new edition of "Ukrainian orthography". *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of "Ukrainian orthography"* (pp. 130—131). Kyiv: UNVTs "Ridna mova": Dovira (in Ukrainian).
- Kolibaba, L. (2014). The second form of the accusative case of nouns as a original feature of the Ukrainian language. *Dyvoslovo*, 6, 28—32 (in Ukrainian).
- Kurylo, O. (1925). *Attention to the modern Ukrainian literary language*. 3rd ed. Kyiv: Knyhospilka (in Ukrainian).
- Matviias, I.H. (1974). *Noun in Ukrainian language*. Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).
- Matviienko, O. (1932). The nominative and genitive form of the accusative case. *Stylistic parallels (against purism)* (pp. 87—106). Kharkiv: Radianska shkola (in Ukrainian).
- Nakonechnyi, M. (1928). *Ukrainian language: a synopsis program with an appendix on the new Ukrainian orthography*. Kharkiv: Rukh (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (1999). Problems of Ukrainian orthography in the 20th century. *Ukrainian orthography: Project of the latest version* (pp. 242—333). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (2002a). "Orthographic problems" of the morphology of the Ukrainian literary language. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 5, 27—30 (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (2002b). *Problems of Ukrainian orthography of the 20th and early 21st centuries*. Kamianets-Podil'skiy: Kamianets-Podil'skiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V., & Puriaieva, N.V. (Eds.). (2004). *History of Ukrainian orthography of the 16th—20th centuries: a chrestomathy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2010). *Native language*. Kyiv: Nasha kultura i nauka (in Ukrainian).
- Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2011). *Our literary language*. Kyiv: Nasha kultura i nauka (in Ukrainian).
- Ponomariv, O.D. (1997). Offers for a new version of "Ukrainian orthography". *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of "Ukrainian orthography"* (pp. 79—81). Kyiv: UNVTs "Ridna mova": Dovira (in Ukrainian).
- Shevchuk, Yu. (30 August 2018). *A few essential comments about the new Ukrainian orthography project*. <https://www.radiosvoboda.org/a/29461384.html> (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (1997). About criteria of evaluation in affairs of Ukrainian official orthography. *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of "Ukrainian orthography"* (pp. 68—76). Kyiv: UNVTs "Ridna mova": Dovira (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu (2009). This is how we were taught the correct pronunciation. *Selected works: in 2 vols.* (Vol. 1, *Linguistics*, pp. 280—333). Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (2012). *Essay of modern Ukrainian literary language and other linguistic studies (1947—1953)*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Smal-Stotskyi, S., & Gartner, F. (1914). *Grammar of the Ruthenian language*. 3rd ed. Viden: Knyharnia tov-va im. Shevchenka (in Ukrainian).
- Sulyma, M. (1928). *Ukrainian phrase*. Kharkiv: Rukh (in Ukrainian).
- Syniavskyi, O. (1922). *Ukrainian language guide*. Kharkiv — Berlin — Niu-York: Ukraino-amerykanske vyd. t-vo "Kosmos" (in Ukrainian).
- Syniavskyi, O. (2004). A brief history of "Ukrainian orthography". V.V. Nimchuk, & N.V. Puriaieva, *History of Ukrainian orthography of the 16th—20th centuries: a chrestomathy* (pp. 432—452). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Syniavskyi, O. (2018). *Norms of the Ukrainian literary language*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. (Original work published 1931) (in Ukrainian).

- Taranenko, O.O. (1997). Linguistic and social complex of problems around the modern Ukrainian orthography. *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of "Ukrainian orthography"* (pp. 12–18). Kyiv: UNVTs "Ridna mova": Dovira (in Ukrainian).
- Taranenko, O.O. (2005). The Modern tendencies to revising the normative principles of the Ukrainian standard language and the phenomenon of purism (within the grammatical categories of the noun). *Movoznavstvo*, 3–4, 85–104 (in Ukrainian).
- The most important rules of Ukrainian orthography*. (1921). Kyiv (in Ukrainian).
- The most important rules of Ukrainian orthography (new edition)*. (1925). Kyiv (in Ukrainian).
- The new orthography should not divide the country (9 November 2018). *Holos Ukrainy*. <http://www.golos.com.ua/article/309838> (in Ukrainian).
- Timchenko, E.K. (1913). *Genitive Functions in the South Russian Language Region*. Warszawa: Warsaw. ucheb. okr. (in Russian).
- Tymchenko, Ye.K. (1917). *Ukrainian grammar*. Kyiv: Vyd-vo Tovarystva "Chas" (in Ukrainian).
- Tymoshenko, P.D. (1968). The question of the normalization of the syntax of the Ukrainian literary language in the Soviet era. *Syntactic structure of the Ukrainian language* (pp. 182–191). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography (project)*. (1926). Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography*. (1929). 1st. ed. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography*. (1933). Kharkiv: Radianska shkola (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography*. (1940). Kyiv (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography*. (1946). Kyiv: Ukrainske derzhavne vydavnytstvo (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography*. (1960). 2nd supplemented edition. Kyiv: Vyd-vo AN URSS (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography*. (1993). 4th supplemented edition. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography: Project of the latest version*. (1999). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography*. (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Uzhchenko, V.D. (1997). Actual recommendations to the new version of "Ukrainian orthography". *Ukrainian orthography: yes and no: Discussion of the new edition of "Ukrainian orthography"* (pp. 160–161). Kyiv: UNVTs "Ridna mova": Dovira (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I. (2004). Non-scientific passions around Ukrainian orthography. *Ukrainian language*, 2, 3–24. <https://r2u.org.ua/node/145> (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I., & Horodenska, K. (2004). *Theoretical morphology of the Ukrainian language*. Kyiv: Pulsary (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., & Sokolova, S.O. (2017). *Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Yunosova, V. (2003). *Variability of case endings of nouns in the modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Znannia Ukrainy (in Ukrainian).
- Zorivchak, R. (2018). Remarks of the Mykola Lukash World Literature Commission of the Shevchenko Scientific Society regarding the 2019 editorial project of "Ukrainian orthography". *Letter of the Mykola Lukash World Literature Commission of the Shevchenko Scientific Society to the Ukrainian National Commission of orthography* (in Ukrainian).

Received 06.01.2023

Larysa Kolibaba, Candidate of Sciences in Philology, Senior researcher
of the Department of grammar and scientific terminology
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: kolibaba79@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7063-5309>

CHANGES IN THE CODIFICATION OF ENDINGS OF CONJUGATED WORDS IN THE “UKRAINIAN ORTHOGRAPHY” OF 2019

In this article the main changes in the morphological norms of the modern Ukrainian literary language fixed in the part “Orthography of endings of conjugated words” of “Ukrainian orthography” of 2019 are distinguished and characterized. Depending on the degree of importance of these changes, we divide them into directly changes — new rules that were not in the previous edition “Ukrainian orthography” of 1993, and corrections — clarification, reformulation of the content of the rules present in the previous version of the orthography code, expansion of illustrative material, etc. The relationship between the morphological changes and corrections proposed in the “Ukrainian orthography” of 2019 with the norms of the “Ukrainian orthography” of 1928 is established. It was clarified that the introduction of changes to the “Ukrainian orthography” of 2019 is not an archaizing of the Ukrainian language, but the return of nationally marked grammatical features, which are based on its historically formed features of development, however as a result of extra-linguistic, mainly ideological, factors during the totalitarian era were forced out to the periphery or and quite removed from everyday life for to bring Ukrainian orthography closer to Russian. We also focused attention on those morphological problems that were not resolved edition of “Ukrainian orthography” in the 2019. Corrected and detailed rules for the use of case endings of nouns are proposed.

Keywords: *morphological norm, noun, case, ending, “Ukrainian orthography”, language practice.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.100>
УДК 811.161.2'24:159.37]:323.15-054.57(477.51)"2021"

С.М. НЕМИРОВСЬКА, аспірантка кафедри української мови
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04070
E-mail: s.nemyrovska@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1242-1446>

УКРАЇНСЬКА МОВА У СПРИЙНЯТТІ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН МІСТА ЧЕРНІГОВА

У статті проаналізовано мовні біографії представників шести національних меншин міста Чернігова: єврейської, російської, білоруської, польської, азербайджанської та чуваської. Увагу зосереджено на тому, як змінювалося ставлення респондентів до української та мов національних меншин у різні історичні періоди (від радянських часів до початку повномасштабної війни РФ проти України у 2022 році). Схарактеризовано мовну ситуацію Чернігова крізь призму індивідуального мовного досвіду респондентів, висвітлено суб'єктивні та об'єктивні фактори, що впливають на їхню мовну поведінку в різних комунікативних ситуаціях. Засвідчено негативні наслідки впливу політики русифікації на сучасну мовну ситуацію Чернігова, а саме на витіснення мов національних меншин російською та подекуди сприйняття української як мови меншості.

Ключові слова: білінгвізм, мовна ситуація, ставлення до мови, перемикання кодів, українська мова, мови національних меншин.

1. ДЕЯКІ АСПЕКТИ МОВНОЇ ТА ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ ЧЕРНІГОВА

Дослідження мовної ситуації України та її окремих регіонів є одним із найважливіших завдань сучасної української соціолінгвістики. Попри посилення позицій державної мови впродовж 2022 року (Соціологічна група Рейтинг, 2022) до сьогодні пильної уваги науковців потребують ті терени нашої країни, що зазнали тривалого впливу русифікації.

Цитування: Немировська С.М. (2023). Українська мова у сприйнятті представників національних меншин міста Чернігова. *Українська мова*, 1(85), 100—113. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.100>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Ідеться, зокрема, про Чернігівщину, обласний центр якої без перебільшення став північним форпостом України. Відповідно до нечисленних лінгвістичних розвідок та соціологічних даних мовну ситуацію Чернігова можна схарактеризувати як двомовну, утім на початок 2022 року комунікативна потужність української все ще помітно поступалася російській. Про це свідчать результати опитування, що їх від 2015 року проводить Міжнародний республіканський інститут в Україні, згідно з якими станом на 2015 рік лише для 27 % чернігівців мовою домашнього спілкування (*language spoken at home*) була українська, для 41 % — російська, для 31 % — обидві мови, і лише 1 % жителів обрав варіант «інша» (International, 2015, с. 157). У 2021 році критерії аналогічного опитування було змінено, що вніможливило зіставлення статистичних даних¹. Поза тим, можемо зробити висновок, що мовна ситуація в Чернігові суттєво не змінилася: 50 % чернігівців удома розмовляли українською, натомість російською послуговувалося 80 % містян, угорською ≤1 %, румунською ≤1 %, іншою — 1 %, не змогли відповісти на питання ≤1 % (International, 2021, с. 195). Отже, відповідно до статистичних даних частина населення активно послуговувалася українською та російською мовами.

У пропонованій статті проаналізовано мовну ситуацію серед представників національних меншин Чернігова до повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Цю проблематику вважаємо актуальною не лише в контексті російсько-української війни, а й з огляду на історію міста та його геополітичне розташування.

Зауважимо, що відповідно до результатів перепису населення 2001 року на території Чернігівської області проживали представники 90 національностей та народностей², найчисленнішими з яких були українці (93,5 %), росіяни (5 %), білоруси (0,6 %) та євреї (0,1 %) (Всеукраїнський перепис населення, 2001). У місті Чернігові домінували українці (83,6 %), росіяни (10,6 %) та білоруси (1,2 %), більшість із яких уже на той час називали російську мову рідною замість білоруської (59,5 % проти 24 %) (Романцов, 2008, с. 158).

Для задоволення культурних потреб національних меншин в області зареєстровано 24 національно-культурні товариства. З-поміж них понад 10 діють у Чернігові та представляють єврейську, білоруську, ромську, польську, вірменську, німецьку, азербайджанську і корейську громади, про що зазначено на офіційному сайті Чернігівської обласної військової адміністрації (Чернігівська обласна військова адміністрація, б.д.).

Отже, метою статті є аналіз мовної ситуації міста крізь призму індивідуального досвіду чернігівців, які за національністю не ідентифікують

¹ На відміну від дослідження 2015 року, опитування у 2021 році передбачало можливість обрати декілька варіантів відповіді одночасно.

² Л.Т. Масенко, спираючись на дослідження етнологів В.М. Скляра, бере під сумнів тезу про багатонаціональний склад України, оскільки за даними переписів 1989 та 2001 років чисельність представників окремих етносів не перевищувала 100 осіб. Саме чисельність етносу вона називає одним із головних критеріїв визначення статусу етнічної меншини (Масенко, 2010, с. 117).

себе як українців. Серед основних завдань дослідження — схарактеризувати ставлення респондентів до української та мов національних меншин на різних часових зрізах (від радянських часів до сьогодні); визначити чинники, що впливають на мовну поведінку респондентів; окреслити можливі варіанти розвитку мовної ситуації в місті.

Під час дослідження використано метод індивідуального глибинного інтерв'ю, що передбачав обговорення мовних біографій респондентів (їхніх особистих історій про вивчення, використання або втрату мов(и) на різних етапах життєвого шляху). Як зазначав чеський мовознавець Ї. Неквапіл, робота з мовними біографіями має свої особливості, оскільки пов'язана з аналізом суб'єктивної інформації. Водночас дослідник наголошував, що факти, зафіксовані в мовних біографіях, можуть бути незамінними для верифікації попередньо отриманих статистичних даних, а іноді — єдиним можливим джерелом вивчення мовної ситуації (наприклад, під час війни) (Nekvapil, 2003, с. 64—65).

2. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті 3 Закону України «Про національні меншини» зазначено, що «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» (Закон України, 2012)³. Зважаючи на це визначення до інтерв'ювання впродовж червня-листопада 2021 року було залучено 9 респондентів — громадян України, які ідентифікують себе з єврейською, польською, білоруською, російською, азербайджанською та чуваською національностями (Таблиця 1). Цікаво, що Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.] на початку розмови ідентифікував себе як «український горінець», намагаючись підкреслити свій зв'язок з Україною.

Дослідження охопило представників різних вікових категорій. На момент проведення інтерв'ю наймолодшому учасникові виповнилося 32 роки, тоді як найстарший респондент досягнув 75-річного віку. Завдяки цьому вдалося зафіксувати спогади чернігівців про мовну ситуацію в місті від початку 60-х років ХХ століття до сьогодення.

Вісім із дев'яти респондентів здобули вищу освіту і працювали або досі працюють за фахом. Показово, що семеро опитаних так чи інакше пов'язані з військовою справою: безпосередньо через військову службу в радянській

³ Зазначимо, що 13.12.2022 р. Верховна Рада України ухвалила новий Закон «Про національні меншини (спільноти) України», що набуде чинності 01.07.2023 р. Згідно зі статтею 1 розділу I цього Закону «національна меншина (спільнота) України (далі — національна меншина (спільнота)) — це стала група громадян України, які не є етнічними українцями, традиційно проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність» (Закон України, 2022). Це визначення не суперечить тому, яким ми послуговувалися під час дослідження.

Таблиця 1. Вихідні дані респондентів.

Респонденти	Рік народження	Національність	Освіта	Рідна мова
Респондент 1	1974	Росіянка	Середня спеціальна, медична	Російська
Респондент 2	1963	Росіянка	Вища, медична	Російська
Респондент 3	1949	Чуваш	Вища, військова	Російська
Респондент 4	1946	Єврейка	Вища, медична	Російська
Респондент 5	1954	Єврейка	Вища, економічна	Російська
Респондент 6	1984	Азербайджанець	Середня освіта	Російська/ українська
Респондент 7	1974	Білоруський татарин	Вища, медична, богословська	Білоруська
Респондент 8	1989	Білорус	Вища, історична	Російська
Респондент 9	1951	Полька	Вища, технічна	Російська

або українській армії чи опосередковано через батьків або шлюб. Зокрема, респонденти часто наголошували, що цей біографічний факт значною мірою вплинув на їхню мовну поведінку та ставлення до мов.

Окрім того, вісім із дев'яти респондентів зауважили, що опанували російську мову на високому рівні і саме її вважають рідною. Щодо мов інших національних меншин, то лише четверо учасників підтвердили, що послуговувалися ними в конкретних комунікативних ситуаціях. Водночас майже всі опитані володіли українською на рівнях від базового до високого, переходили на державну мову в офіційних ситуаціях, однак щоденно в побуті нею спілкувалися лише двоє респондентів.

Лише троє учасників відповідали на запитання інтерв'юера українською мовою, і ще двоє періодично переходили з російської на українську. Відповіді респондентів подаємо в оригіналі з попереднім зазначенням у круглих дужках домінуючої мови, якою послуговувався протягом інтерв'ю мовець. Принагідно також зазначимо, що в мовних біографіях зафіксовано елементи змішаного мовлення і в українськомовних, і в російськомовних респондентів.

2.1. Поняття «рідна мова» в розумінні респондентів

Більшість опитаних ототожнювали поняття «рідна мова» та «перша мова», що внаслідок різних історичних та політичних чинників, зокрема процесів тривалої русифікації, часто не збігалася з мовою їхніх батьків, дідусів та бабусь. Інколи учасники не могли одразу відповісти на запитання, оскільки зростали у дво- або тримовному середовищі. Наприклад, одна з респонденток (пол., 1951 р. н.) протягом багатьох років послуговувалася українською мовою переважно в офіційно-ділових ситуаціях, російською — у побуті, польською — для задоволення культур-

них та релігійних потреб. Респондент 9 [пол., 1951 р. н.]: *(Рос.) Ну/ тут складно так сказати/ потому что получается/ что в семье я слышала и польский язык/ и украинский/ и русский// Но так как я училась в русской школе/ ходила в русский садик/ поэтому получается/ что как-то/ ну/ что как бы мыслю я/ думаю на русском языке// Хотя вместе с тем я владею украинским языком/ прекрасно его понимаю/ на нем могу общаться/ особенно когда нахожусь в такой среде украинскоязычной/ то я без проблем перехожу на украинский язык// То же самое и с польским/ то есть когда я приезжаю в Польшу/ я спокойно перехожу на польский язык/ то есть меня это тоже совсем не угнетает//*

На думку учасниці дослідження, рідною для неї все-таки можна було назвати російську мову, що почала домінувати в житті жінки ще в дитинстві під впливом російськомовної освіти.

На запитання «Яка мова є для Вас рідною?» так і не надав однозначної відповіді Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.], у родині якого одночасно звучали українська і російська мови. Він не раз повторював, що у шкільні роки намагався перейти на українську, оскільки для нього це був спосіб підкреслити свій зв'язок з Україною. Натомість азербайджанської мови він так і не опанував. Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.]: *(Укр.) Я спочатку розмовляв російською мовою/ але потім вже// Ну/ дець/ коли школу закінчував/ мене знайомий привчив до української//*

Як зазначає С.О. Соколова, невідповідність між мовною та національною ідентичностями не є унікальним явищем для багатьох представників національних меншин (Соколова, 2021, с. 45), що засвідчили відповіді респондентів нашого дослідження. Наприклад, представниці єврейської громади Чернігова згадували про їдиш як про таємну мову батьків, якою ті послуговувалися, коли не хотіли, щоб їх зрозуміли діти. Відповідно, старші покоління євреїв свідомо передали дітям російську мову як рідну. Саме з міркувань безпеки вони не вважали за потрібне навчати молодь мови їдиш. Респондент 5 [євр., 1954 р. н.]: *(Рос.) Так сложилось/ что мой родной язык русский// Идиш я слышала от родителей/ от бабушки/ вот/ но они главным образом говорили на идиш тогда/ когда хотели/ чтобы мы не поняли/ о чем идет речь// И мы скорее по интуиции понимали приблизительно/ о чем они говорят/ вот// Но нас никто не учил/ потому что считали/ что это не надо будет никогда/ и это запрещалось// Еще до войны закрылись все еврейские школы/ которые были/ поэтому/ все евреи ассимилировались// Начались/ смешанные браки/ вот/ и дальше уже некоторые скрывали свою национальность/ потому что были репрессии/ касающиеся евреев/ особенно в период Сталина//*

Одна з респонденток (євр., 1946 р. н.) почала нашу розмову зі слів про те, що вона єврейка і дуже цим пишається. Вона поділилася дитячими спогадами про маму, яка каліграфічно писала мовою їдиш. Проте ані сама респондентка, ані її сестра не опанували мови батьків, натомість вивчили як рідну російську. Саме російською розмовляли діти та внуки цієї учасниці дослідження. Попри те, що молодші покоління

її сім'ї вже зростали за межами України й опановували інші мови, зокрема іврит, жінка наголошувала на важливості рідної російської мови в житті родини. За Л.Т. Масенко, таку ситуацію варто кваліфікувати як наслідок мовної асиміляції, коли «російська мова втратила ідентифікаційний маркер «іншої» мови і почала сприйматися як «своя» (Масенко, 2020, с. 68). Респондент 4 [євр., 1946 р. н.]: *(Рос.) Я считаю/ что ридна мова / это та/ на которой не только говоришь/ но и думаешь// [...] Я не знаю этого/ ни иврита/ ни идиша/ вот// И на русском языке/ вплоть до того/ что у меня один сын старший в Германии/ второй в Израиле// Как только дети переступают порог садика/ они переходят на русский язык// Потому что свой язык забывает нельзя// Мало того/ в Германии и внучка/ и внук с третьего класса отдельно ходят в русскую школу//*

Наймолодший респондент (1989 р. н.) ідентифікував себе з білоруською національністю, однак рідною назвав російську мову й зізнався, що вже покоління його батьків потрапило під вплив русифікації. Принагідно він згадував, що від народження перебував у такому зрусифікованому середовищі, що про існування української мови дізнався лише в початковій школі наприкінці 90-х років. Респондент 8 [білор., 1989 р. н.]: *(Укр.) В принципі/ рідна [мова] / це та/ якою думаю/ не як самоідентифікую себе/ з якою мовою я хотів би// Це та/ яка є природньою для мене// [...] Ну/ я хотів би ідентифікувати себе як білорус з білоруською мовою/ звісно// Але зважаючи на те/ що/ по-перше/ спілкуюся я нею погано/ а по-друге/ рідко// А думаю я російською і в голові перекладаю там на білоруську// От// То виходить/ що рідна для мене все-таки російська//*

Син радянського військовослужбовця, а нині представник Збройних сил України, він розповідав про мовну ситуацію у війську, а саме про тривале домінування там російської мови. Зауважимо, що Чернігів часто називають містом «відставників» з усього СРСР, і не безпідставно. Зокрема, про масовий переїзд колишніх військових до Чернігова у другій половині ХХ століття згадує історик С.А. Леп'явко (Леп'явко, 2020, с. 493). Ба більше, дослідник зазначає, що затишний Чернігів ще від другої половини ХІХ століття приваблював «відставних чиновників і офіцерів, які прибували сюди з усієї Російської імперії» (там само, с. 35).

2.2. Спогади про мовну ситуацію в Чернігові за часів СРСР

Помітно контрастували рефлексії респондентів щодо мовної ситуації в місті за радянських часів. Семеро з дев'яти учасників дослідження провели дитинство та/чи молодість у Чернігові (від початку 60-х років до розпаду СРСР) і одностайно підтвердили, що в цей період саме російська мова була домінантною в комунікативному просторі міста. Для п'ятьох респондентів було характерне нейтральне або оптимістичне висвітлення мовної ситуації в радянському Чернігові з особливою увагою на «безконфліктності» та «взаєморозумінні» між представниками різних національностей. Декілька респондентів зазначили, що тоді не було заведено

вголос згадувати про мовні питання, а російська, на їхню думку, лише виконувала роль мови міжнаціонального спілкування без будь-якого політичного підтексту. Українську мову натомість респонденти асоціювали переважно зі шкільними уроками. Дві респондентки (євр., 1954 р. н. та пол., 1951 р. н.) неодноразово наголошували на високому рівні викладання української мови та літератури у школі, що значною мірою вплинуло на формування в них позитивного ставлення до української мови та культури. Респондент 3 (чув., 1949 р. н.) зізнався, що практично не контактував з українською мовою, а чуваською спілкувався під час відвідин родичів у Росії або на зібраннях Чуваського земляцтва в Україні. Зауважимо, що і після здобуття Україною незалежності ситуація для цього респондента не змінилася, за винятком скасованих поїздок до РФ.

Своїм мовним досвідом тих часів поділилася респондентка-росіянка (1974 р. н.), яка ще у 80-х роках ХХ ст. дитиною переїхала до Чернігова у зв'язку з військовою кар'єрою батька. Розповідаючи про навчання у школі, жінка зізналася, що її звільнили від обов'язкового відвідування занять з української, однак час від часу вона відвідувала уроки, щоб опанувати бодай основи нової мови. Респондент 1 [рос., 1974 р. н.]: *(Рос.) Однокласники в основном на русском общались// Ну/ если возникли какие-то вопросы у меня/ мне без проблем всегда рассказывали// Переводили/ можно так сказать/ то/ что меня интересовало// Помогали в этом плане знакомиться с новым языком// [...] Меня все время учили/ но по-доброму// Ну/ помогали/ рассказывали//*

Протягом інтерв'ю респондентка акцентувала на безконфліктності та доброті чернігівців як у дитинстві, так і зараз («*все всегда по-доброму*»). Такий досвід помітно контрастує з історією українськомовного респондента-білоруса того самого року народження. На початку 80-х років ХХ ст. його родина, подібно до сім'ї згаданої вище учасниці дослідження, переїхала з Росії до Чернігова. Зазначимо, що респондент почав вивчати українську ще до переїзду в Україну. Респондент 7 [білор., 1974 р.н.]: *(Укр.) Я приїхав з Росії в Чернігів/ пішов у школу у тридцять першу/ сказав «Добрый день»/ а діти: «О/ жлоб приехал! Из какова села приехал?» І побили одразу за українську мову в Чернігові// І мене це так вразило// Там діти всі воєнних// Діти тих/ хто із сіл приїхав/ вони всі російськомовні були// Було позорно бути україномовним у Чернігові// Били одразу за українську мову в Чернігові/ я це добре запам'ятав//*

Про такі ситуації під час навчання у школі також розповідав респондент 1984 р. н. (азерб., на той час переважно російськомовний), хоч його шкільні роки припали на 90-ті. Чоловік зазначав, що попри розпад СРСР українська мова, як і мови представників нацменшин, була упослідженою і часто її сприймали в суспільстві як менш статусну. Респондент 6 [азерб., 1984 р.н.]: *(Укр.) Коли я навчався у школі/ у нас за українську мову могли навіть побити// Називали селом// У мене однокласник... У нього позивний з дитинства був Україна/ бо він розмовляв українською// Його постійно за це «селяк/ селяк»//*

Запропоновані цитати слугують доказом того, що твердження про безконфліктне співіснування російської з іншими мовами республік СРСР було не більш ніж фікцією. Зауважимо, що у спогадах п'ятьох респондентів-неросіян інші мови національних меншин (білоруська, польська, азербайджанська, почасти їдиш, що швидко занепадав) передовсім асоціювалися з батьками, дідусями та бабусями. Попри це лише один респондент (білор., 1974 р. н.) опанував мову своїх предків, уважав її рідною та активно вчив свою дитину білоруської мови. Він єдиний серед усіх учасників інтерв'ю категорично заявив, що перемикання з української мови на російську для нього було неприпустимим за будь-яких обставин.

2.3. Мови Чернігова за часів незалежної України

За результатами інтерв'ювання можемо стверджувати, що впродовж першого десятиріччя після здобуття Україною незалежності респонденти практично не помічали змін у мовній ситуації Чернігова. Ба більше, представник білоруської громади міста (1974 р. н.) розповів, що під впливом російськомовного шкільного середовища його син перейшов з української на російську, яка і залишилася його домінантною мовою.

На думку Респондента б (азерб., 1984 р. н.), деякі зміни можна було помітити після Помаранчевої революції, коли державна мова частіше звучала у громадському транспорті. Однак вагомі зрушення в мовній ситуації як Чернігова, так і України загалом усі респонденти пов'язують із Революцією Гідности та початком російсько-української війни. Двох респондентів (рос., 1963 р. н.; азерб., 1984 р. н.) суспільно-політичні зміни в державі мотивували записатися на безкоштовні курси української мови та переосмислити свою ідентичність, щоправда в різний спосіб: Респондентка 2 (рос., 1963 р. н.) не лише почала вивчати українську, а й знайшла у своєму роду українське коріння та вступила до лав «Правого сектору»; Респондент б (азерб., 1984 р. н.) натомість ідентифікував себе як «українського горця»: *(Укр.) Я ж кажу/ що мене в дитинстві всі грузином обзивали// Я всім стукав по голові і казав/ що я азербайджанець// [...] Мені зараз не соромно сказати/ що я азербайджанець/ але я пишаюся і тим/ що я українець//*

Водночас мовна поведінка більшості респондентів не змінилася, тобто в їхньому щоденному спілкуванні надалі продовжувала домінувати російська мова. Українською респонденти послуговувалися головню на роботі під час ведення документації та почасти під час офіційного спілкування. Представниця єврейської громади (євр., 1946 р. н.), яка протягом усього життя працювала в медичній сфері, визнала, що на момент запису інтерв'ю їй легше було писати українською, ніж російською, однак говорити державною їй складно. Інша респондентка російської національності (1974 р. н.) не приховувала, що під час заповнення документів час від часу вона припускалася орфографічних помилок і мала

проблеми з вимовою. Однак це їй не надто бентежило, оскільки жінка відчувала підтримку колег та пацієнтів.

Матеріали дослідження засвідчили, що жоден із респондентів не змінив ставлення до української мови або мов меншин на гірше, ніж це було до 2014 року. Однак двоє учасників (білор., 1989 р. н.; азерб., 1984 р. н.) запевнили, що не толерували негативних висловлювань у бік України та української мови, тож у конфліктних ситуаціях з російськомовними співрозмовниками принципово не переходили на російську. Ще один респондент (українськомовний білорус, 1974 р. н.) ніколи не послуговувався російською, а з білорусами, які після 2020 року почали переїжджати до України, спілкувався білоруською. Російськомовна представниця єврейської громади (1954 р. н.) називала будь-які маніпуляції на мовному питанні «агітацією» і стверджувала, що не розуміє, чому люди, які вивчали українську як предмет у школі, часто нею не володіють.

На цьому тлі помітно вирізняється мовна біографія Респондента 3 (чув., 1949 р. н.), який ніколи не вивчав і не використовував українську мову під час спілкування або на письмі, проте він непогано навчився сприймати її на слух. Цей факт, за словами мовця, ніколи не створював для нього проблем, зокрема у професійній сфері. Далі подаємо відповідь респондента на запитання «Як Ви ставитеся до нового мовного закону в Україні?». Респондент 3 [чув., 1949 р. н.]: *(Рос.) О государственном языке/ самое это/ Верховная Рада/ она сравнительно недавно/ самое это/ приняла такое постановление// Несколько лет назад никаких проблем не было// Вся/ сам это/ государственная/ сам это... институты/ сам это/ элементарно на русском языке говорили// А щас/ сам это/ конечно/ для меня вот/ допустим/ писать и/ сам это/ на украинском — это сложно/ вот// Поэтому у меня/ сам это/ есть бухгалтер/ который отлично/ сам это/ разбирается в украинском и она все документы заполняет так/ как положено// Для меня таких проблем нет//*

Загалом лише одна учасниця (євр., 1954 р. н.) висловилася категорично проти Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», назвавши його «неправильним» і таким, що роз'єднує суспільство. Представниця польської громади (1951 р. н.) була занепокоєна тим, що цей закон може викликати напругу серед російськомовного населення України, однак у своїх роздумах була менш емоційною за попередню учасницю. Ще семеро респондентів поставилися до закону спокійно. Респондент 4 [євр., 1946 р. н.]: *(Рос.) Я думала/ что после этого закона... Нет/ нет// Все говорят на русском// [...] Да я читала его/ там все достаточно адекватно по сравнению с теми законами/ которые в медицине//*

Двох наймолодших респондентів (азерб., 1984 р. н.; білор., 1989 р. н.) на момент запису інтерв'ю хвилювало, чи насправді в українському суспільстві будуть дотримуватися всіх норм закону.

Натомість дві представниці старшого віку (пол., 1951 р. н.; євр., 1954 р. н.) висловили занепокоєння з приводу правописних змін та попов-

нення лексичного фонду української мови словами іншомовного походження. «Правильною» і «нормальною» вони називають мову М. Коцюбинського, Марка Вовчка, Лесі Українки, Тараса Шевченка, тобто, за їхніми словами, літературну мову, яку вони вивчали у школі. Представниця єврейської громади вважала за потрібне популяризувати саме класичну українську літературу, що, на її думку, підніме престиж державної мови без залучення мовних законів. Таку ж позицію поділяла й представниця польської національності. Респондент 9 [пол., 1951 р. н.]: *(Рос.) Я не очень воспринимаю тот украинский язык/ который сейчас есть// Почему... потому что очень много заимствованных слов/ хотя нам говорят/ что это украинский язык изначально/ но нет// [...] Был добротный хороший украинский язык// На нем/ скажем/ прекрасно говорит Зеленский/ наш президент// Опять-таки/ это нормальный литературный язык// Он понятен// А когда начинаются какие-то вот... Ну что сказать//*

Наприкінці інтерв'ю Респондент 6 (азерб., 1984 р. н.) спробував узагальнено схарактеризувати мовну ситуацію в місті з перспективи російськомовного громадянина, який намагається остаточно перейти на українську. Чоловік стверджував, що навіть попри певний поступ у послабленні позицій російської мови в Чернігові та позірну атмосферу безконфліктності, дехто з містян на восьмому році війни перебував під впливом проросійських наративів та ностальгії за СРСР. Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.]: *(Укр.) Відбулися [зміни]/ але маленькі/ тому що у нас військове містечко в принципі/ ідесь 40% населення — отставні офіцери з Рассеї// І тут дуже важко/ бо навіть їхні діти кричать/ що «я русській/ і ви/ бендери/ мене нічому не научіте»// Але це пройде/ бо багато з них вже пішли на фронт// [...] Ну/ були курси безкоштовні в політехнічному університеті/ але того/ що вони були безкоштовні// Викладачку ж тоді під скорочення відправили і заборонили займатися там курсам// Ну/ це саботаж взагалі на рівні чиновників// Зараз цей чиновник — міністр освіти//*

2.4. Перспективи розвитку мовної ситуації в Чернігові

Більшість респондентів уважали, що протягом 5-10 років на Чернігівщину, як і на всю Україну чекає посилення позицій української мови та поступова, але не повна втрата російською її позицій. Головним аргументом, до якого вдавалися респонденти, була потреба розбудовувати Україну та підтримувати її культурну спадщину. Респондент 3 [чув., 1949 р. н.]: *(Рос.) Государство есть государство// У государства есть свой язык// Его/ естественно/ надо развить/ тут хочу я этого или не хочу/ понимаете/ все равно это надо/ вот// И все//* Респондент 4 [свр., 1946 р. н.]: *(Рос.) В своей родной стране нужно разговаривать языком этой страны/ это однозначно// Только нужно иметь желание выучить его// [...] Стройте свою страну — и вам повезет!*

Троє респондентів (1989, 1984, 1974 р. н.), діяльність яких була пов'язана з українським військом та волонтерством, переконані, що від-

мова від усього російського наближає перемогу українців у війні проти російських окупантів. Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.]: *(Укр.) Ну/ я взагалі вважаю/ що треба вводити екзамен на українця// Ну/ на знання мови і історії як такової// Тоді буде щастя/ і не буде війни/ і так далі//*

Водночас респондентки-росіянки, хоч і висловили підтримку українській мові, однак потім додали, що російська нікому не заважає, ба більше, вона є помічною, оскільки надає доступ до якісної російськомовної та перекладної літератури, а також до радянських кінофільмів. Респондент 2 [рос., 1963 р. н.]: *1) (Укр.) П'ять-десять? Ну/ мабуть/ вже будуть розмовляти українською// Я так думаю// А зараз... Російський мов! Починаєш розмовляти українською — переходять на українську// 2) (Рос.) Пока не будут переведены многие книги на качественный украинский язык/ то очень сложно// Ведь смотрите/ техническая литература... Где/ где эти книжки/ которые переведены? У нас в этом плане очень большие задачи в Украине — качественные переводы// Поэтому пока надо... Да кому русский язык мешает? Кому? Никому!*

Водночас усі респонденти вважали досить непевними перспективи інших мов національних меншин (не російської) у Чернігові. Це було безпосередньо пов'язано з такими об'єктивними факторами, як: старіння населення, еміграція до економічно привабливіших держав, часті асиміляція. Зокрема, представниці єврейської громади підтвердили, що попри активну підтримку міської влади та розподільчого комітету «Джойнт», частину програм для євреїв (наприклад, курси івриту та їдишу) довелося згорнути у зв'язку з масовим виїздом людей за кордон, особливо молоді.

Представниця польської громади наголосила на тій же проблемі, однак додала, що польський осередок Чернігова активно функціонував на базі римо-католицької церкви, яка опікується не лише релігійними, а й культурними та мовними потребами поляків міста.

За словами респондентів-білорусів, білоруська діаспора Чернігова хоч і була однією з найчисленніших в Україні, однак переважно російськомовною, а заходи, спрямовані на підтримку білоруської в місті, найчастіше було обмежено конкурсами на знання мови. Найбільшою ж проблемою один з респондентів (1974 р. н.) уважав активну асиміляцію білорусів, які переймають українську національну ідентичність, а іноді й мову. Показово, що Респондент 8 (білор., 1989 р. н.) був не проти того, щоб його майбутні діти називали себе українцями, тому що він сам з раннього дитинства проживає в Чернігові й воює за Україну.

Представник чуваської громади розповів, що в Україні організовано Чуваське земляцтво, одне з відділень якого працювало в Чернігові. Воно не було численним, але під час зустрічей його представники намагалися говорити та співати чуваською. На запитання щодо перспектив розвитку чуваської мови на Чернігівщині респондент не надав чіткої відповіді. Респондент 3 [чув., 1949 р. н.]: *(Рос.) Не акцентируем на этом внимание //*

Отже, результати дослідження свідчать, що до повномасштабного вторгнення Росії в Україну мовна ситуація в Чернігові серед представ-

ників національних меншин тяжіла радше до двомовності, ніж багатомовності, з помітним домінуванням російської як мови неофіційного спілкування. Установлено, що восьмеро з дев'яти респондентів у тій чи тій формі послуговувалися українською на роботі (троє — головню на письмі) та під час офіційних заходів (виступів, інтерв'ю тощо). Водночас усі респонденти висловили нейтральне або позитивне ставлення до української мови та її подальшої підтримки як державної. За К. Бейкером, саме позитивне ставлення до мови є одним із головних факторів, що сприяє її відродженню або успішній імплементації мовного законодавства, що зараз вкрай необхідно русифікованим регіонам України (Baker, 1996, с. 9).

Не надто сприятливою видається ситуація зі збереженням мов національних меншин у Чернігові (білоруської, польської, чуваської), що з високою ймовірністю погіршуватиметься в перспективі внаслідок не лише економічних, міграційних, асиміляційних процесів, а й військово-політичних. Утім Респондент 8 (білор., 1989 р. н.) слушно зауважив: *Але насправді я вважаю/ що дело — дрянъ// Тобто якщо якихось зрушень у самій Білорусі не буде/ то і тут не буде//*

Зазначимо, що проаналізований матеріал записано протягом другої половини 2021 року. У зв'язку із цим вважаємо, що порушена проблема потребує подальшого вивчення в контексті нових українських реалій та можливих змін у ставленні чернігівців до мовної ситуації в місті та загалом в Україні. Особливої уваги заслуговує мовна поведінка містян, зокрема представників національних меншин, а також дослідження ролі та перспектив російської мови в регіоні після 24 лютого 2022 року.

ЛІТЕРАТУРА

- Всеукраїнський перепис населення. (2001). *Про кількість та склад населення Чернігівської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року*. <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/chernigiv/> (дата звернення: 03.01.2023).
- Закон України «Про національні меншини в Україні» (від 12.12.2012). <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12#Text> (дата звернення: 03.01.2023).
- Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» (від 13.12.2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 03.01.2023).
- Леп'явко С. (2020). *Чернігів: історія міста*. Київ: Видавництво «Кліо».
- Масенко Л. (2010). *Нариси з соціолінгвістики*. Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія».
- Масенко Л. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ: Видавництво «Кліо».
- Романцов В. (2008). *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття)*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги.
- Соколова С.О. (2021). Українсько-російський білінгвізм в Україні: сприйняття зсередини та зовні. *Українська мова*, 3(79), 30—53. doi.org/10.15407/ukrmo-va2021.03.030
- Соціологічна група «Рейтинг». (2022). *Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні*. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (дата звернення: 03.01.2023).

- Чернігівська обласна військова адміністрація. (б.д.). *Національно-культурні товариства Чернігівської області*. <https://www.cg.gov.ua/index.php?id=13351&tp=1> (дата звернення: 03.01.2023).
- Baker C. (1992). *Attitudes and Language*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- International Republican Institute. (2015). *Ukrainian Municipal Survey*. https://www.iri.org/wp-content/uploads/2015/05/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf (дата звернення: 03.01.2023).
- International Republican Institute. (2020). *Seventh Annual Ukrainian Municipal Survey*. https://www.iri.org/wp-content/uploads/2021/09/seventh_municipal_survey_may_2021_eng_-_v2.pdf (дата звернення: 03.01.2023).
- Nekvapil J. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: On the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of The Sociology of Language*, 63—83. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/ijsl.2003.038>.

Статтю отримано 19.01.2023

REFERENCES

- All-Ukrainian Population Census. (2001). *About Number and Composition Population of Chernihiv Region*. Retrieved January 3, 2023 from <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/chernigiv/> (in Ukrainian).
- Baker, C. (1992). *Attitudes and Language*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Chernihiv Regional Military Administration. (n.d.). *National and Cultural Societies of Chernihiv Region*. Retrieved January 3, 2023 from <https://www.cg.gov.ua/index.php?id=13351&tp=1> (in Ukrainian).
- International Republican Institute. (2015). *Ukrainian Municipal Survey*. Retrieved January 3, 2023 from https://www.iri.org/wp-content/uploads/2015/05/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf
- International Republican Institute. (2020). *Seventh Annual Ukrainian Municipal Survey*. Retrieved January 3, 2023 from https://www.iri.org/wp-content/uploads/2021/09/seventh_municipal_survey_may_2021_eng_-_v2.pdf
- Law of Ukraine “*On National Minorities (Communities) of Ukraine*” (13.12.2022). Retrieved January 3, 2023 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (in Ukrainian).
- Law of Ukraine “*On National Minorities in Ukraine*” (12.12.2012). Retrieved January 3, 2023 from <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12#Text> (in Ukrainian).
- Lepiavko, S. (2020). *Chernihiv: the History of the City*. Kyiv: Vydavnytstvo “Klio” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2010). *Essays on Sociolinguistics*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2020). *The Conflict of Languages and Identities in Post-soviet Ukraine*. Kyiv: Vydavnytstvo “Klio” (in Ukrainian).
- Nekvapil, Jiří. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: On the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of The Sociology of Language*, 63—83. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/ijsl.2003.038>.
- Romantsov, V. (2008). *Ukrainian Population and Its Mother Tongue During the Soviet Times and After Gaining Independence (20th — early 21st centuries)*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy (in Ukrainian).
- Sociological group “Rating”. (2022). *The sixth nationwide survey: the language issue in Ukraine*. Retrieved January 3, 2023 from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (in Ukrainian).
- Sokolova, S. (2021). Ukrainian-Russian Bilingualism in Ukraine: Inside and Outside Perception. *Ukrainian language*, 3(79), 30—53. doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.030 (in Ukrainian).

Received 19.01.2023

Svitlana Nemyrovska, PhD Candidate, the Ukrainian Language Department
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Hryhorii Skovoroda St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: s.nemyrovska@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1242-1446>

PERCEPTIONS OF THE UKRAINIAN
LANGUAGE AMONGST NATIONAL
MINORITY REPRESENTATIVES IN CHERNIHIV

The article discusses the current state of the Ukrainian language in Chernihiv city from the perspective of national minority representatives. It is based on the 9 language biographies, collected via in-depth interviewing in summer-autumn, 2021, among the representatives of 6 minority communities: Russian, Chuvash, Jewish, Belarussian, Azerbaijani, and Polish. The research presents not only the respondents' attitudes towards Ukrainian as a state language, but also its perception during soviet times and times of Ukrainian independence. Additionally, the study outlines issues arising from the coexistence of Ukrainian and minority languages in Chernihiv.

The results of this research demonstrate that the linguistic situation within the national minority representatives is rather bilingual than multilingual. Firstly, it implies that mainly Ukrainian and Russian languages coexist in Chernihiv citizens' daily routine leaving heritage languages far behind or completely eliminating them from the linguistic landscape of the city. Secondly, Russian keeps dominating over Ukrainian in private sphere, especially in interpersonal communication. Although the process of de-russification in Chernihiv is moving forward, yet it is not expected to progress rapidly. Thirdly, based on the collected materials, the younger generations of the aforementioned ethnic groups are actively leaving Chernihiv while the senior generations ideologically and emotionally often maintain sentiments towards Russian language, culture, sometimes soviet past.

Obviously, from that perspective language situation of Chernihiv is not exclusively the domain of sociolinguistics. More importantly, it is the fight of different historical memories and prospects for the future, which is crucial for the borderland territories like Chernihiv.

Keywords: *bilingualism, language situation, language attitude, code-switching, the Ukrainian language, national minority languages.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.114>
УДК 811.161.2'37'373.7:398.9(=161.2)

М.О. БОНДАРЕНКО, аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бульв. Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601
E-mail: bondarenko.maxim97@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9569-8015>

СЕМАНТИКА І ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОМПАРАТИВНИХ ПАРЕМІЙ (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»)

У статті досліджено компаративні паремії зі сполучниковим компонентом, дібрані зі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше». Їх класифіковано залежно від семантичних особливостей лексем на позначення об'єктів порівняння на 4 тематичні групи, у складі яких є свої підгрупи. Простежено вербалізацію в порівняльних конструкціях особливостей концептуальної картини світу українців XIX ст., їхнього світосприйняття і способу мислення. З'ясовано відбиття архаїзмами, ужитими у складі прислів'їв і приказок, специфіки окремих фрагментів тогочасної мовної картини світу. Визначено лінгвокультурний потенціал компаративних паремій з об'єктами порівняння «Природа» та «Елементи народно-релігійних вірувань».

Ключові слова: компаративні паремії, тематична група, об'єкт порівняння, мовна картина світу українців XIX ст., лінгвокультурний код.

У складних суспільно-політичних обставинах, у яких нині опинилася Українська держава, тріада *минуле — теперішнє — майбутнє* набуває не баченої досі актуальності, оскільки захист національних інтересів передбачає боротьбу ще й на культурно-мовному фронті, що неможливо зробити без занурення в історичне минуле українців, особливості їхньої мовної і концептуальної картин світу, культурної та історичної пам'яті.

Цитування: Бондаренко М.О. (2023). Семантика і лінгвокультурний потенціал компаративних паремій (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»). *Українська мова*, 1(85), 114–124. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.114>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Українські паремії — безцінне джерело інформації про мовний і культурний світ наших предків, специфіку їхнього мислення, взаємодії з природою, систему вірувань і релігійних переконань. Надзвичайно потужний пласт паремійних одиниць в українській лінгвокультурі свідчить про спостережливість нашого народу, філософське осмислення ним свого минулого, а способи й засоби вербалізації світовідчуття у приказках і прислів'ях — про мовну креативність українців, яку вони шліфували впродовж століть. Деякі з паремій мають гумористичний, іронічний, саркастичний план зображення, однак центральним є саме їх дидактичне спрямування, оскільки в них порушено глибокі морально-філософські проблеми. Серед основних ознак паремійних одиниць виокремлюємо лаконічність, афористичність, вільну відтворюваність, цілісність значення і відносну стійкість форми.

Дослідженню паремій присвячено праці багатьох українських мовознавців. Зокрема, специфіку їх функціонування в художніх творах досліджили Т.В. Здіховська (Здіховська, 2014), Н.В. Салтовська (Салтовська, 2014) та ін., паремійну картину світу проаналізувала Б.М. Юськів (Юськів, 2013), компаративні відношення на матеріалі українських й англійських паремій вивчила С.Я. Шульга (Шульга, 2015).

Збірка М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864) тривалий час не привертала належної уваги лінгвістів. В останні десятиліття з'явилися ґрунтовні мовознавчі розвідки, присвячені їй вивченню. А.М. Куза проаналізувала спосіб упорядкування та подання релігійної фразеології в цій праці та збірці І. Франка «Галицько-руські народні приповідки», виокремила основні функційно-семантичні групи фразеологізмів із релігійним компонентом (Куза, 2009). Роль видання М. Номиса в пареміології і пареміографії з'ясувала Н.А. Ковальська (Ковальська, 2004). Л.П. Гнатюк на матеріалі цієї збірки досліджила паремійні одиниці з ойконімним і відойконімним компонентами як свідчення історичної пам'яті українців (Гнатюк, 2020), з'ясувала роль агіонімів та похідних від них у національній мовній картині світу ХІХ ст. (Гнатюк, 2021а), а також визначила семантику і способи творення зафіксованих у складі паремій оказіоналізмів (Гнатюк, 2021б).

Прислів'я і приказки, упорядковані М. Номисом, — унікальне явище української пареміології та пареміографії, серед яких чимала кількість фольклорних одиниць, зібраних етнографами й фольклористами, учителями й письменниками, які працювали в різних куточках України. У пареміях зафіксовано надзвичайно цікаві лінгвальні явища, що дають змогу зрозуміти специфіку тогочасного українського мовлення, а також окреслити риси мовної картини світу українців ХІХ ст. Недарма автор передмови до збірки М.М. Пазяк наголошував на тому, що «прислів'я зі збірки Номиса відбивають особливості народного мовлення того часу, своєрідності у фонетиці, морфології, синтаксисі і навіть в орфографії та пунктуації у різних регіонах України. Матвій Номис застосовував у книзі фонетичний принцип з гаслом «пиши, як чуєш, читай, як видиш», що зберігав фонетичну вимову того часу» (Н., с. 24).

Мета пропонованого дослідження — з'ясувати специфіку семантики компаративних паремій зі сполучниковим компонентом, що їх засвідчено у збірці М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», визначити лінгвокультурний потенціал деяких одиниць із тематичних груп з об'єктами порівняння «Природа» та «Елементи народно-релігійних вірувань».

У сучасній лінгвістиці є різні погляди на природу паремій, що зумовило чималу кількість дефініцій та розбіжності в теоретичному обґрунтуванні їхніх класифікаційних параметрів.

Н.В. Черкас, проаналізувавши різні визначення паремій як у спеціальних лінгвістичних словниках, так і в літературознавчих дослідженнях, дійшла висновку, що потрібно кваліфікувати їх у широкому (фрагменти зі Святого Письма, які мають повчальний і духовний зміст) і вузькому (одиниці, які відповідають закінченому у структурно-семантичному плані реченню, мають етичний, духовно-моральний зміст) витлумаченні. Не можемо погодитися з думкою дослідниці, що «термін пареміологічні одиниці неадекватний для визначення комунікативних фразеологічних одиниць іншого, тобто небіблійного походження» (Черкас, 2007, с. 536). На нашу думку, такий підхід звужує семантичне наповнення терміна, а тому потребує подальшого вивчення.

Ж.В. Колоїз вичерпно схарактеризувала паремії, запропонувала спробу їх лінгвістичної ідентифікації та систематизації, описала паремійний корпус української мови, порушила питання про виокремлення в мовній системі паремійного рівня, на основі проаналізованих прислів'їв і приказок з'ясувала визначальні риси українського менталітету. Термін *паремія* витлумачено як «одиницю пареміології, що вирізняється афористичністю, усталеністю, відтворюваністю, переосмисленим чи буквальним узагальненим значенням, здебільшого повчальним змістом, мовний знак, який передає специфічну інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді народу, позначає типову життєву ситуацію» (Колоїз, 2014, с. 16). Таке витлумачення повністю розкриває семантичний обсяг цього поняття.

Співзвучним до наведеної вище дефініції терміна *паремія*, запропонованої Ж.В. Колоїз, є визначення В.В. Гаврилової. Дослідниця зауважила, що «паремії — це одиниці пареміології, що вирізняються лаконічністю, мають афористичний характер, оформлені за зразком синтаксично замкнених, семантично цілісних відтворюваних речень, що виражають специфіку життя й побуту кожної окремої національної спільноти» (Гаврилова, 2015, с. 14). Як бачимо, доцільним є найширше тлумачення цього терміна з огляду на неоднорідність та лексико-семантичну строкатість тих одиниць, які він позначає.

Опрацювавши збірку М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», ми виокремили 2927 компаративних паремійних одиниць різних типів (із 15000 зафіксованих паремій). Для їх структурного аналізу використано розроблену Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко та О.М. Мацько

класифікацію способів граматичного вираження порівняння, до яких належать: 1) порівняльний зворот (непоширений і поширений) зі сполучниками *як, мов, немов, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, немовби, немовбито*; 2) форма орудного відмінка; 3) підрядне речення; 4) конструкції з формами ступенів порівняння прислівників і прикметників: *кращий, ніж...; вищий, ніж...;* 5) описові порівняння; 6) речення порівняльної структури, у яких об'єкт порівняння охоплює всю предикативну частину; 7) порівняльно-приєднувальні конструкції, побудовані за принципом образної аналогії. Окрему групу становлять заперечні порівняння (*Ой то ж не зоря — дівчина моя з новенькими відерцями по водицю йшла*) (Мацько, 2003, с. 360—362).

Ця класифікація є найповнішою серед інших, однак з огляду на неоднорідність досліджуваного матеріалу ми її розширили, додавши до основних груп такі: «Порівняльні конструкції з відтінком міри і ступеня», «Імпліцитні порівняльні конструкції», «Порівняльні конструкції, що мають лише об'єкт порівняння», «Порівняльні конструкції типу *який... такий*». Це дало змогу охопити весь досліджуваний матеріал, структурувати його, а згодом у межах структурних груп виокремити тематичні групи й підгрупи компаративних паремійних одиниць, урахувавши семантичні особливості лексем на позначення об'єктів порівняння.

Окремо варто зупинитися на двох структурних групах із цієї класифікації «Порівняльний зворот (непоширений і поширений)» та «Підрядне речення», які спричиняють найбільше труднощів, адже в сучасному українському мовознавстві, хоч і є значна кількість наукових розвідок, присвячених цій проблематиці, на жаль, немає чітких критеріїв розмежування порівняльних зворотів і складних речень із підрядною порівняльною частиною. Із цього приводу Л.В. Прокопчук слушно зауважила: «Нерідко однотипні синтаксичні конструкції кваліфікують по-різному. Передусім це стосується порівнянь, утворених поєднанням порівняльного сполучника *як* з іменником у формі називного відмінка» (Прокопчук, 2009, с. 136). Наше дослідження засвідчило, що порівняльних конструкцій такого зразка у збірці М. Номиса багато, наприклад: *Набожний — як Жид придорожній* (Н., с. 45, № 173); *Обмок, як вовк. — ... обкис, як лис. — ... вовк, а змерз, як пес. — Измерз, як пес — измок, як вовк* (Н., с. 65—66, № 578); *Кричить, як ворона надъ курчям* (Н., с. 183, № 3453); *Горить, як сліпий дивиця* (Н., с. 343, № 7566); *Заснув, як баран* (Н., с. 499, № 11329) та ін. Саме тому для комплексного аналізу компаративних паремійних одиниць дібрано структурно цілісні порівняльні конструкції в найширшому тлумаченні, що дало змогу об'єднати обидві названі групи. Компаративні паремійні одиниці, що містять лише об'єкт порівняння, у пропонованому дослідженні не беремо до уваги.

Група структурно цілісних порівняльних конструкцій, до складу якої належить 1363 паремії, що становить 47 % від загальної кількості досліджуваних одиниць, є найбільш репрезентативною в кількісному й колоритною в якісному плані. Визначальною рисою таких одиниць

є наявність сполучникового компонента, наприклад, *Змерз, як собака* (Н., с. 68, № 653); *Козак, як голуб: знявся, та й полинув. — ... голуб: куди ні прилितить, там и пристане* (Н., с. 75, № 785); *Голий, як долоня* (Н., с. 106, № 1516); *Отець — як Бог* (Н., с. 415, № 9354) та ін.

Залежно від семантики об'єкта порівняння виокремлено 4 тематичні групи компаративних паремій, до яких уналежено паремії з об'єктами порівняння «Природа», «Людина», «Елементи побуту», «Елементи народно-релігійних вірувань», кожна з яких складається з кількох підгруп. На прикладі двох тематичних груп та їхніх підгруп проаналізуємо фрагменти мовної картини світу українців ХІХ ст.

Тематичну групу паремій з об'єктом порівняння «Природа» формують компаративні одиниці, у яких його вербалізовано лексемами на позначення явищ природи, тваринного чи рослинного світу. До цієї групи належить 587 компаративних паремійних одиниць, які поділено на 4 підгрупи: паремії з об'єктом порівняння «Тварини» — 421 одиниця, що становить 71,7 % від загальної кількості паремій у тематичній групі (*Розтеклися (1), як руди миши. — Пропав, як руда миш. (1) Розлізлись; Погинули* (Н., с. 121, №1880); *Бігає, як солоний заєць* (Н., с. 309, № 6677) та ін.); паремії з об'єктом порівняння «Рослини» — 80 одиниць, що становить 13,6 % від загальної кількості паремій у тематичній групі (*Кріпиця, як диня на морозі* (Н., с. 141, № 2444); *Трусиця, як осичина* (Н., с. 218, № 4377); *Високий, як тополя, а дурний, як хвасоля* (Н., с. 297, № 6346) та ін.); паремії з об'єктом порівняння «Явища природи» — 75 одиниць, що становить 12,8 % від загальної кількості паремій у тематичній групі (*Ого зажурилась! Та така ходить, як тумá (туман)* (Н., с. 135, № 2268); *Напав, як сніг на голову* (Н., с. 182, № 3419) та ін.); паремії з об'єктом порівняння «Просторові поняття» — 11 одиниць, що становить 1,9 % від загальної кількості паремій у тематичній групі (*Сухий Марець, мокрий Май — буде жито коби (як-би) гай. — Теплий Априль, мокрий Май — буде хліб, як гай* (Н., с. 59, № 446); *Дай тобі, Боже, спішно й охотно робити; щоб твої думки були повні, як криниця водою; щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом...* (Н., с. 226, № 4565) та ін.).

Не дивує те, що найбільша кількість компаративних одиниць належить саме до тематичної групи паремій з об'єктом порівняння «Природа». Адже здавна людина була невід'ємною частиною світу природи, дбала про неї і відчувала захист з її боку. Тому для наших предків лексеми на позначення понять довкілля були невід'ємним фрагментом їхньої мовної картини світу. Сьогодні, на жаль, частина з них поступово відходить до периферії мовної свідомості, а компаративні паремії, поширені в живому мовленні українців поза минулого століття, сучасні мовці вживають зрідка.

Ядрова підгрупа паремій з об'єктом порівняння «Тварини» з аналізованої тематичної групи має значну кількісну перевагу над іншими. Серед лексем, які позначають об'єкт порівняння в компаративних паремійних одиницях цієї підгрупи, переважають назви свійських тварин і птахів (*Молодик, як бик!* (Н., с. 66, № 595); *Дере голову, як попова кобила* (Н.,

с. 143, № 2476); *Величаєця, як свиня в борлозі (1) барлозі. (1) в болоті* (Н., с. 143, № 2494); *Ходить, як овечка, а буцає, як баран* (Н., с. 167, № 3033); *Надувсь (1), як индик. (1) Надувся* (Н., с. 180, № 3375) та ін.), хоч трапляються й назви диких (*З тобою водицьця, як из тим ведмедем* (Н., с. 164, № 2960); *Хитрий, як лисиця* (Н., с. 165, № 2973); *Хитрує, як вовк* (Н., с. 165, № 2975); *Вирвався, як заць з конопель* (Н., с. 219, № 4416) та ін.).

Найчастіше (близько 100 разів) об'єкт порівнянь у пареміях цієї підгрупи вербалізує лексема собака, а також її синоніми *пес, сучка*: *Хитрує, як собака* (Н., с. 165, № 2976); *Сердитий, як собака* (Н., с. 179, № 3358); *Поживився, як пес макогоном* (Н., с. 118, № 1799); *Ник, як сучка в глек* (Н., с. 167, № 3040) та ін.

Не дивно, що ця лексема є такою часто вживаною, вона належить до ядра паремійної картини світу українців і є складником їхнього етно- та лінгвокультурного коду. Собака постійно перебував поряд з людиною, саме тому нерідко ставав об'єктом різнопланових порівнянь та народних переосмислень. В.В. Жайворонок зауважував, що собака «з глибокої давнини став символом вірності...; разом з тим є уособненням злості, жорстокості, недобррозичливості...; тому особливо небезпечними є скажені собаки... найпоширеніші собачі клички Сірко або Рябко... стали основою для відтворення людської нещирості, прислужництва» (Жайворонок, 2006, с. 557—558).

У компаративних паремійних одиницях собака постає здебільшого як негативний образ (злий, голодний, подекуди нахабний і хитрий), тому суб'єкта порівняння часто наділяють станами, діями й характеристиками цієї тварини: *Змерз, як собака* (Н., с. 68, № 653); *Голий, и босий, и голодний: пропаде, так як собака* (Н., с. 107, № 1535); *Хитрує, як собака* (Н., с. 165, № 2976); *Сердитий, як собака* (Н., с. 179, № 3358); *Звиваєця (1), як пес в сливах. «Як їсти хоче, не зна що діяти, — веретиниця».* (1) *Крутиця.*; *То-то вертиця* (Н., с. 170, № 3128); *Пропав, як собака (1) в ярмарку. — ... як сірко в базарі. (1) пес* (Н., с. 120, № 1872) та ін. Лінгвокультурема *пес* має здебільшого негативні конотації, що значною мірою відрізняється від її сучасного сприйняття, коли собака є невід'ємним членом родини, захисником подвір'я та ін.

Цікавими паремійними одиницями є *Підскакує як зінське щеня* (Н., с. 181, № 3406); *Та й зле (1)! як зінське (2) щеня. (1) злюче. (2) зінське* (Н., с. 161, № 2886). Словосполучення *зінське щеня* означає «сліпак», тобто небезпечний гризун. За народною етимологією, ця назва зумовлена уявленнями, що начебто такі гризуни замість очей мали лише зіниці. Г.О. Булашев наводить приклад народних вірувань, згідно з якими вважали, що зінські щенята — це маленькі звірята, що народжувалися від жінки, яка була грішною, і що той, кого вкусив сліпеч, неминуче загине (Булашев, 1992, с. 344). Давні українці вірили в потойбічних істот, темні сили, за допомогою подекуди наївних уявлень намагалися пояснити певні події, що безпосередньо відбито і в елементах народної мудрости, які дійшли до наших часів, — пареміях.

Тематична група паремій з об'єктом порівняння «Елементи народно-релігійних вірувань» складається зі 124 одиниць, які є надзвичайно промовистими, адже дають змогу простежити унікальне явище інтерференції християнських та язичницьких елементів у свідомості наших предків, що відбито і в їхній мовній практиці. У межах цієї тематичної групи виокремлено 2 підгрупи: паремії з об'єктом порівняння «Елементи народних вірувань» — 81 одиниця, що становить 65,3 % від загальної кількості паремій у групі (*Орудєє ними, як чортяка, грішними душами* (Н., с. 89, № 1083); *Непосидуцій як чорт* (Н., с. 170, № 3133); *Ходить, як дідько по пеклу. — Шибасєця, як чорт по пеклі* (Н., с. 171, № 3137) та ін.); паремії з об'єктом порівняння «Елементи релігійних уявлень та реалії, пов'язані з релігією» — 43 одиниці, що становить 34,7 % від загальної кількості паремій у тематичній групі (*Пнуця, як грішні душі до пекла* (Н., с. 144, № 2509); *Тиснуця, як до дари в церкві* (Н., с. 172, № 3157); *Ждала, як Бога* (Н., с. 245, № 5046); *Найшло, як по воду святую* (Н., с. 347, № 7683) та ін.).

Ця тематична група досліджуваних порівняльних конструкцій є досить цікавою. Загальновідомо, що тривалий час після прийняття християнства на теренах Київської Русі ще панувало язичництво, яке згодом було поступово витіснене потужною християнською традицією. Однак його залишки трансформувалися в цілу систему народних вірувань та уявлень, у яких ключову роль відігравали потойбічні сили, міфологічні істоти та ін.

Помітно, що до підгрупи паремій з об'єктом порівняння «Елементи народних вірувань» належить удвічі більше одиниць, аніж до підгрупи паремій з об'єктом порівняння «Елементи релігійних уявлень та реалії, пов'язані з релігією». Це пояснюємо тим, що наші предки були справжніми християнами, свято вірили в Бога та інших святих, тому й намагалися не згадувати їх зайвий раз даремно в побутових ситуаціях. Якщо й доводилося це зробити, то лише для того, щоб показати їхню велич, укотре прославити: *Життя ім, як у Христа за пазухою* (Н., с. 111, № 1639); *Ждала, як Бога* (Н., с. 245, № 5046) та ін.

Натомість нечисту силу українці минулого згадували у своєму мовленні часто, аби через порівняння висміяти чийось настирливість (*Вчепився, як злидні бондара* (Н., с. 155, № 2746); *Лізе, як сатана* (Н., с. 155, № 2755) та ін.), засудити хитрість (*Хитрий, як біс (або: чорт)* (Н., с. 165, № 2974) та ін.) та боягузтво (*Боїця, як чорт свяченої води* (Н., с. 218, № 4372); *Курить, як чорт од какаріку* (Н., с. 220, № 4420); *Жахаєця, як чорт хреста* (Н., с. 247, № 5104); *Боїця (І), як чорт ладану. (І) Тіка; Утіка; Сахаєця; Жахаєця* (Н., с. 247, № 5105) та ін.).

У підгрупі паремій з об'єктом порівняння «Елементи народних вірувань» нечисту силу здебільшого вербалізовано лексемою *чорт*, а також її синонімами *біс*, *дідько*. Ці одиниці належать до паремійної картини світу і є складником потужного етно- та лінгвокультурного коду українського народу. В.В. Жайворонок наголошував, що чорт «за народними уявленнями — надприродна істота, що втілює в собі все зло і має вигляд тем-

ношкірої людини з цапиними (собачими, курячими) ногами, хвостом...; улюблене місце — комин і болото» (Жайворонок, 2006, с. 643—644).

На нашу думку, поєднання такої кількості язичницьких елементів із християнськими засвідчує те, що язичницько-християнський дуалізм тривав дуже довго й значною мірою впливав на формування світогляду давніх українців, що безпосередньо відобразилося зокрема й у пареміях.

Компаративні паремійні одиниці, подані у збірці М. Номиса, відбивають лексичні та діалектні особливості української мови ХІХ ст., народне мовлення представників різних регіонів України, бо пересипані надзвичайно колоритним діалектним матеріалом.

Деякі паремії фіксують уживані в народі архаїчні назви понять, замінені в сучасній літературній мові іншими словами. Наприклад, у приказці *Сухий Марець, мокрий Май — буде жито коби (як-би) гай. — Теплий Апріль, мокрий Май — буде хліб, як гай* (Н., с. 59, № 446) використано давні назви місяців, які пересічний мовець помилково може зарахувати до російських.

Є чимало паремій, що містять застарілі лексеми, яких сучасні словники не подають, однак їхнє значення можна встановити за лексикографічними працями ХІХ чи ХХ століття. Наприклад, СУМ лексему *бізун* [Голий, як бізун (Н., с. 107, № 1524)] не фіксує, однак цю одиницю зафіксовано в «Словарі української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка з поясненням «нагайка, арапникъ» (Г. 1, с. 63), тобто засіб керування конем (батіг). А в паремії *Лізе в очі, як сновига* (Н., с. 155, № 2756) об'єкт порівняння позначено лексемою *сновига*, якої в СУМі немає (лише дієслово *сновигати* з ремаркою *розмовне*), але її значення зафіксоване у «Словарі...» за редакцією Б. Грінченка — «слоняючийся» (Г. 4, с. 162). Архаїчні лексеми у складі паремій репрезентують фрагменти тогочасної мовної картини світу українців.

Чимало паремій регіонально марковані, мають у своєму складі діалектизми. Наприклад, *Як череді без личмана, так козакам без гетьмана* (Н., с. 74, № 752) — [личман — *пастух овець* (СУМ 4, с. 502)]; *Напустила бровá, як пущик (1). Пущик; путькало — пугач. — (1) брови, як сова* (Н., с. 180, № 3369) — [пущик — *сич* (СУМ 8, с. 413)]; *Жмеця, гнеця, як кургузій дідько* (Н., с. 168, № 3053) — [кургузій — *куций* (СУМ 4, с. 407)] та ін. Усі ці лексеми в СУМі подано з ремаркою *діалектне*. Перспективним, на нашу думку, буде комплексний аналіз таких діалектних одиниць, що дасть змогу простежити динаміку діалектних пластів лексики та їх взаємодію.

Отже, компаративні паремії, зафіксовані у збірці М. Номиса, яскраво відображають специфіку мовної і концептуальної картин світу українців ХІХ ст., їхнього способу мислення і системи світоглядних цінностей. Вони становлять 4 тематичні групи паремій з об'єктами порівняння «Природа», «Людина», «Елементи побуту», «Елементи народно-релігійних вірувань», кожна з яких складається з кількох підгруп. Ці назви об'єктів порівняння належали до ядра лексики наших предків. Лінгвокультурний потенціал цих одиниць дуже потужний. Дослідження ком-

паративних паремій дає змогу простежити тяглість мовної традиції і водночас — динамічні зрушення в лексичній та фразеологічній підсистемах української мови.

Важливим складником прислів'їв і приказок часто є архаїзми й діалектизми, семантика яких віддзеркалює специфіку мовної картини світу українців минулого.

У перспективі важливо дослідити семантику й лінгвокультурний потенціал паремій з іншими способами граматичного вираження порівняння, щоб повніше реконструювати національний мовний простір ХІХ ст.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Г. — Грінченко Б. (упор). (1907—1909). *Словарь української мови* (т. 1—4). Київ.

Н. — Номис М. (упор). (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Либідь.

СУМ — Білодід І.К., Горецький П.І., Бурячок А.А., Гнатюк Г.М., Швидка Н.І., Доценко П.П., ... Головащук С.І. (ред.). (1970—1980). *Словник української мови: в 11 т.* (т. 4: 1—М; т. 8: Природа—Ряхливий). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Булашев Г.О. (1992). *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування*. Київ: Довіра.

Гаврилова В.В. (2015). Теоретичні засади вивчення паремій. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки*, 7, 11—20.

Гнатюк Л. (2020). Фразеологічні одиниці з ойконімним і відойконімним компонентами як свідчення історичної пам'яті українців. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 8, 21—28.

Гнатюк Л. (2021a). Агіоніми та похідні від них у мовній картині світу українців ХІХ ст. (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 1(45), 182—188.

Гнатюк Л.П. (2021b). Оказіоналізми з українських паремій ХІХ століття: семантика, способи творення, доля в сучасній комунікації. *Slowotwyrstwo w przestrzeni komunikacyjnej / pod redakcją Pawła Kowalskiego [Monographs in Slavic Studies. Slavica]*. Warszawa. S. 85—98.

Жайворонок В.В. (2006). *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра.

Здиховська Т.В. (2014). Паремії як компонент фразеології в прозі Б. Лепкого й У. Самчука. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*, 4, 67—75.

Ковальська Н.А. (2004). Семантико-стилістичні функції паремій: теоретичний аспект. *Культура народів Причорномор'я*, 47, 22—28.

Колоїз Ж.В., Малюга Н.М., Шарманова Н.М. (2014). *Українська пареміологія: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Кривий Ріг: КПП ДВНЗ «КНУ».

Куза А.М. (2009). Релігійна фразеологія у збірках М. Номиса «Українські прислів'я, приказки і таке інше» та І. Франка «Галицько-руські народні приповідки». *Поліграфія і видавнича справа. Соціальні комунікації*, 1, 28—40.

Мацько Л.І. та інші. (2003). *Стилістика української мови: Підручник*. Київ: Вища школа.

Прокопчук Л. (2009). Порівняльні звороти в системі компонентів формально-синтаксичної структури простого речення. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Філологія*, 11, 136—140.

Салтовська Н. (2014). Шевченкові афоризми та народні паремії: типологічні паралелі. *Міфологія і фольклор*, 1—2, 17—21.

- Черкас Н.В. (2007). До проблеми дефініції пареміологічних одиниць. *Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія: Всеукраїнський збірник наукових праць*, 531—538.
- Шульга С.Я. (2015). Компаративні відношення на матеріалі українських та англійських паремій: зіставний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, 19(2), 137—140.
- Юськів Б. (2013). Паремійна картина світу: проблеми дослідження. *Studia Ucrainica Posnaniensia*, 1, 67—73.

Статтю отримано 16.01.2023

LEGEND

Г. — Hrinchenko, B. (compiler). (1907—1909). *Dictionary of the Ukrainian Language* (Vols. 1—4). Kyiv (in Ukrainian).

Н. — Nomys, M. (Ed.) (1993). *Ukrainian sayings, proverbs, and so on*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

СУМ — Bilodid, I.K., Horetskyi, P.I., Buriachok, A.A., Hnatiuk, H.M., Shvydka, N.I., Dotsenko, P.P., ... Holovashchuk, S.I (Ed.). (1970—1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* (Vol. 4: I—M; Vol. 8: Pryroda—Riakhtlyvyi). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

REFERENCES

- Bulashev, H.O. (1992). *Ukrainian People in Their Legends, Religious Views and Beliefs: Cosmogonic Ukrainian Folk Views and Beliefs*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
- Cherkas, N.V. (2007). To the Problem of the Definition of Paremiological Units. *Humanitarian Herald. Series: Foreign philology: All-Ukrainian collection of scientific papers*, 531—538 (in Ukrainian).
- Havrylova, V.V. (2015). Theoretical Foundations of the Study of Paremiology. *Scientific papers of Berdyansk State Pedagogical University. Series Philology*, 7, 11—20 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, L. (2020). Phraseological items with oikonym and deoikonym components as manifestation of the ukrainians' historical memory. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 8, 21—28 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, L. (2021a). Hagionyms and their derivatives in the language world model of the Ukrainians in the 19th century (as evidenced in the Matviy Nomys collection «Ukrainian sayings, proverbs and the like»). *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series Philology*, 1(45), 182—188 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, L.P. (2021b). Occasional coinages in 19th century Ukrainian paroemias: their meaning, derivation, and use in modern communication. *Śłowotwórstwo w przestrzeni komunikacyjnej pod redakcją Pawła Kowalskiego*, 85—98 [Monographs in Slavic Studies. Slavica]. Warszawa (in Ukrainian).
- Koloiz, Zh.V., Maliuha, N.M., & Sharmanova, N.M. (2014). *Ukrainian paremiology: a textbook for students of philological specialties of higher educational institutions*. Kryvyi Rih: KPI DVNZ “KNU” (in Ukrainian).
- Kovalska, N.A. (2004). Semantiko-stylistic functions of paremia: theoretical aspect. *Culture of Black Sea People*, 47, 22—28 (in Ukrainian).
- Kuza, A.M. (2009). Religious Phraseology in Collections of M. Nomys “Ukrainian sayings, proverbs and the like” and I. Franko “Galician-Ruthenian Folk Paroemias”. *Printing and publishing. Social communications*, 1, 28—40 (in Ukrainian).
- Matsko, L.I. and others. (2003). Stylistics of the Ukrainian language: *Textbook*. Kyiv: Vyscha shkola (in Ukrainian).
- Prokopchuk, L. (2009). Comparative Constructions in the System of the Components Formal Syntactic Structure of Simple Sentence. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: Philology*, 11, 136—140 (in Ukrainian).

- Saltovska, N. (2014). Shevchenko's Aphorisms and Folk Paroemia: Typological Parallels. *Mythology and folklore*, 1–2, 17–21 (in Ukrainian).
- Shulha, S.Ya. (2015). Comparative relations based on Ukrainian and English proverbs. *International Humanitarian University Herald. Philology*, 19(2), 137–140 (in Ukrainian).
- Yuskiv, B. (2013). Paremia picture of the world: the problems of investigation. *Studia Ucrainica Posnaniensia*, 1, 67–73 (in Ukrainian).
- Zdikhovska, T.V. (2014). Paremiias as a component of phraseology in the prose of B. Lepky and U. Samchuk. *Scientific papers of Berdyansk State Pedagogical University*, 4, 67–75 (in Ukrainian).
- Zhaivoronok, V. (2006). *Signs of the Ukrainian Ethnoculture: Dictionary-Reference Book*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).

Received 16.01.2023

Maksym Bondarenko, Postgraduate student in the Department of the Ukrainian Language and Applied Linguistics Institute of Philology Taras Shevchenko National University of Kyiv
14 Taras Shevchenko Blvd, Kyiv 01601, Ukraine
E-mail: bondarenko.maxim97@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9569-8015>

SEMANTICS AND LINGUOCULTURAL POTENTIAL
OF COMPARATIVE PAREMIAS (BASED ON THE MATERIAL
FROM THE COLLECTION OF MATVIY NOMYS
“UKRAINIAN SAYINGS, PROVERBS, AND SO ON”)

The article is devoted to the analysis of comparative paremiias with a conjunctive component, attested in the collection of Matviy Nomys “Ukrainian sayings, proverbs, and so on”. These comparative constructions are classified taking into account the semantic features of lexemes denoting objects of comparison, 4 thematic groups of the considered units are distinguished: paremiias with the object of comparison “Nature”, paremiias with the object of comparison “Man”, paremiias with the object of comparison “Elements of everyday life”, paremiias with the object of comparison “Elements of folk-religious beliefs”, as well as subgroups of each of them. Using the examples of core subgroups of 2 thematic groups, it was shown that the considered paremiias are a valuable informative source for studying the specifics of the Ukrainian language of the 19th century, the way of thinking of our ancestors, and the reconstruction of the partially lost fragments of the linguistic and, accordingly, conceptual world pictures of the Ukrainians of that time. The linguocultural potential of comparative paremiias is considered on specific examples. A thorough analysis of the paremic units attested in the collection of Matviy Nomys also allowed us to trace the lexical and dialectal features of the Ukrainian language of that period. In particular, the study showed that the paremiias contains an extremely large number of archaic lexemes, each of them helps to delve deeper into the linguistic world of our ancestors, and also a considerable number of considered units are regionally marked, that is, they contain dialectisms.

Keywords: *comparative paremiias, thematic group, object of comparison, linguistic picture of the world of Ukrainians of the 19th century, linguocultural code.*

УДК 001:81(092)(049.32)

Н.С. СТЕПАНЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри журналістики та мовної комунікації
Національний університет біоресурсів і природокористування України
вул. Героїв Оборони, 15, Київ, 03041
E-mail: stepanenko_nina@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0934-784X>

ОСОБИСТІТЬ У НАУЦІ, НАУКА В ОСОБИСТОСТЯХ

**Рецензія на книгу: Осіпова Т.Ф., Піддубна Н.В., Халіман О.В.
Полігранна філологія без кордонів: колективна монографія**

Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2022. ISBN 978-617-8059-53-8. https://drive.google.com/file/d/1EdGpicxTqbd2pwMXMz_cU8KfzsfhAF0i/view?usp=sharing

«...Я повертаю діамант і одну за одною розглядаю його грані, і в кожній бачу особливе світло...». Ці крилаті слова відомого французького письменника Тьєррі Коена подано як один з епіграфів до колективної монографії, що має утаємничену назву — «Полігранна філологія без кордонів». Вони промовисто відзеркалюють зміст видання, точніше поліфонізм його граней, що виблискують глибинним змістом та довершеною формою, а в сукупності утворюють сюжет із багатьма викінченими й вишліфуваними філологічними лініями. Усі вони безпосередньо чи опосередковано зосереджені довкола однієї багатогранної наукової постаті — доктора філологічних наук, професора (Україна), професора титулярного (Республіка Польща) Т.А. Космеди, 65-літньому ювілеєві якої присвячено рецензоване дослідження. Його автори — одnodумці, колеги з різних країн, а також учні й послідовники Тетяни Анатоліївни. Її цілком об'єктивно і справедливо поименовано Майстром, «природний розум, безупинний рух пізнання й удосконалення, сила й енергія, наукова інтуїція» якого «народжує барвисте й животновірне сяйво, здатне не лише світити, а й зігрівати» (с. 5). Упорядники монографії, а це учні наукової

Цитування: Степаненко Н.С. (2023). Особистість у науці, наука в особистостях. [Рецензія на книгу: Осіпова Т.Ф., Піддубна Н.В., Халіман О.В. Полігранна філологія без кордонів: колективна монографія]. *Українська мова*, 1(85), 125–132.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

школи ювілярки — Т.Ф. Осіпова, Н.В. Піддубна, О.В. Халіман, вияскравили з опертям на солідну аргументну базу грані «філологічного діаманта» свого вчителя: *наукова компетентність* (професор має понад 400 праць), *наукова активність* (активна учасниця понад 100 наукових українських і міжнародних форумів, фундатор 2 часописів), *наукова комунікабельність* (український лінгвістичний простір, зв'язки з європейськими науковими осередками в Польщі, Німеччині, Австрії, Чехії, Словаччині, Угорщині, Болгарії, Сербії, наукові контакти з ученими Америки, Австралії, Китаю), *відкритість до співпраці* (у співавторстві видано 9 монографій), талант наукового керівника й консультанта (під керівництвом професора захищено 15 кандидатських і 3 докторські дисертації), *адміністративна та організаційна майстерність* [фундатор україністики в Університеті імені Адама Міцкевича в Познані (Польща)], *педагогічна майстерність*, зокрема високий рівень її лекцій, практичних занять (с. 5—6).

Композиційно монографія складається з дев'яťох розділів. Їм передує вступ (с. 19—40) — «Науковий простір Т.А. Космеди», — у якому доктори філологічних наук, професори А.П. Загнітко та Ж.В. Краснобаєва-Чорна системно схарактеризували засадничі положення мовознавчої концепції Т.А. Космеди, що стосуються актуальних питань лінгвістичної аксіології, комунікативно-мовної компетентности, лінгвопсихології, гендерної, теологічної, комунікативної лінгвістики, термінографічної критики, комунікативно-мовленнєвих маніпуляцій, інтонаційно-експресивного та ситуативно-прагматичного моделювання портрета монолінгвоперсони й інших малодосліджених або нових галузей мовознавства. Ці винятково актуальні теоретико-прикладні проблеми послідовно відбиті в одноосібних та колективних монографіях: «Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки», «Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, імперсональні, риторичні виміри», «Его і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу», «Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців», «Лингвокалейдоскоп: процессы живой речи (на материале русского и украинского языков)», «Семантика і прагматика дискурсивного слова та його потенціал для діагностики психотипу мовної особистості: аспектуальний опис» та ін. А.П. Загнітко і Ж.В. Краснобаєва-Чорна визначили стратегічні вектори наукових зацікавлень своєї близької колеги й водночас докладно схарактеризували важливі часткові аспекти випрацьовуваних нею проблем, вирізнили й високо поцінували новаторські підходи. «Належне розуміння засадничих основ лінгвістичної концепції професора Т.А. Космеди, а також її однойменної школи, — наголосили вони, — вимагає ґрунтовного аналізу не лише її дослідницьких напрацювань, а й залучення до узагальнення наукових розвідок її послідовників, учнів наукової школи» (с. 20). Ідеться передусім про монографію О.В. Халіман «Грамматика оцінки: морфологічні категорії української мови» (2019), присвячену комплексній характеристиці граматичних одиниць як засобів експлікування аксіоло-

гічних смислів, та монографію Н.В. Піддубної «Теорія теолінгвістики: феномен біблійності в українській лінгвокультурі та омовлення релігійної картини світу (аналіз дискурсивної практики ХІХ ст.» (2019), у якій розкрито специфіку вербалізації релігійної картини світу в українській лінгвокультурі. Скрупульозний аналіз цих робіт дав підстави для такого висновку: «Студіювання наукової школи проф. Т.А. Космеди [«Поліфункційна інтерпретативна лінгвістична парадигма: актуальні напрями». — Н. С.] засвідчують високий рівень наукової думки та лінгвокультурологічну орієнтацію. Вони становлять серйозні дослідження, які, поза всяким сумнівом, посідають чільне місце в теоретичному та практичному осмисленні проблем лінгвоперсоналогії й мають широке практичне застосування в мовознавчих колах України та поза її межами. Використання здобутків школи сприяє вирішенню багатьох комунікативно-прагматичних питань у сучасній лінгвокультурології, етнолінгвістиці та дискурсології» (с. 40). Доречно в цьому шанувально-критичному міні-дискурсі використано цитату, що править за епіграф, професора Анджея Ситарського: «...В наукових працях професора Тетяни Космеди варто відзначити насамперед думку про те, що мова — невід’ємна частина людської ідентичності, а водночас — як засіб соціальної комунікації — найважливіший елемент реальності, що оточує нас. Мені здається, що саме наукові роздуми професора Тетяни Космеди, висвітлені в наукових дослідженнях, є найкращим підтвердженням її особистості, у якій найважливіше місце посідає людина» (с. 19). Це судження польського колеги гармонує з роздумами авторів вступної статті «Від лінгвоаксіології до лінгвотеології: еволюція теоретико-прикладних засад» і водночас вирізняє таку стратегічну грань мовознавчого дискурсу ювілярки, як антропоцентризм — інтерпретування мовних явищ крізь призму людського чинника та глибинне вивчення мови для пізнання її носія — людини, яка є центром Всесвіту і всього, що в ньому відбувається.

Про окремі віхи життєпису Тетяни Анатоліївни, риси її наукового стилю йдеться в першому розділі «Шанувально-критичний дискурс. Спогади» (с. 41—102). До речі, іманентним характеристикам, вербалізаційному потенціалові цього жанрового модифікату дискурсу приділено належну увагу в працях професора Т.А. Космеди (див., напр.: Лінгвокреативність С.І. Дорошенка в моделюванні еґо-текстів: жанр віншування-привітання-посвяти. Харків, 2019; Михаил Андреевич Алексеенко. Слово. Фраза. Москва, 2002; Науковий доробок А.П. Загнітка в аспекті інтертекстуальності. Донецьк, 2004; Олена Андріївна Олексенко — яскрава особистість ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2009).

Г.Я. Біловус підготувала статтю «Мовознавчий доробок Т.А. Космеди в бібліографічному ограненні», у якій проаналізувала три бібліографічні посібники («Тетяна Космеда», укладач — З.М. Бичко, 2007; «Тетяна Анатоліївна Космеда», укладачі — В.Д. Сліпецька, О.Б. Ляховин, 2012; «Тетяна Анатоліївна Космеда», укладачі — І.М. Кочан, А.Й. Горнятко-Шумилович, 2017), що містять відомості про багатовекторність наукових

уподобань професора, ознайомлюють з особливостями педагогічної, організаторської діяльності вченого, оцінкою його внеску в академічному середовищі. Ці видання «є квінтесенцією потужного мовознавчого доробку науковця, мають непересічне значення для розвитку мовознавства. Як один із видів інформаційних видань, вони становлять науково-бібліографічну базу досліджень попередніх десятиліть, допомагають пізнати наукові напрацювання професора і водночас є своєрідними навігаторами в царині мовознавства, що скеровують молодих науковців на подальші наукові пошуки, слугують фундаментом для написання нових наукових праць» (с. 50). Сповнене ніжності й ширості слово про свого вчителя мовили учні: *Адам Гізінський* та *Пшемислав Ліс-Маркевіч* — студенти Університету імені Адама Міцкевича в Познані, *Олена Ковалевська* — ад'юнкт кафедри україністики Інституту російської та української філології, і *Домініка Янчура* — докторант Школи лінгвістичних і літературознавчих наук цього ж Університету, *Віталія Паніш* — доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету докторант кафедри романських мов і світової літератури факультету іноземних мов Донецького національного університету імені Василя Стуса, *Тетяна Петрова* — доцент кафедри мовної підготовки Державного біотехнологічного університету (м. Харків). Вони відзначили «наукову активність, працьовитість, креативність» (с. 54) Тетяни Анатоліївни Космеди, її «велику любов до студентів» (с. 52), внесок відомої дослідниці в розвиток познанської україністики, що «відкрила ... очі» полякам «на прекрасну українську літературу» (с. 77), те, що в популяризації українського красного письменства поза межами рідної держави її роль значно більша, «ніж усіх міністрів культури та українських інститутів літератури разом узятих» (с. 77—78). З теплотою згадано й те, що Тетяна Анатоліївна «дала поштовх не лише науковим та дидактичним досягненням кафедри, а й завжди дбала про культурну складову», «прагнула наблизити студентів та академічну спільноту до неймовірної краси української поезії та пісні» (с. 60), що вона «стала ментором і науковим керівником багатьох молодих науковців, аспірантів і докторантів» (с. 59), «натхненням, мотивацією і прикладом для колег і студентів» (с. 64). Про насичене наукове життя Т.А. Космеди в Харкові мовиться в шанувально-подячливому дискурсі професора кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди *Олени Олексенко* з таким поважним висновком: «...Наукова діяльність Тетяни Анатоліївни Космеди в стінах Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди надзвичайно продуктивна, усі її ідеї, втілені в наукових розвідках аспірантів і докторантів, — важливий складник української наукової лінгвістичної картини, а саму її можна справедливо вважати представником і Харківської філологічної школи, оскільки багато її ідей мають своїм підґрунтям роботи О.О. Потебні — одного з фундаторів харківської філології. Ім'я Тетяни Анатоліївни Космеди в науковому сенсі асоціюється з іменами знаних харківських учених — Лідії Андріївни Лисиченко, Сергія Івановича Дорошенка, Володимира Семеновича Калаш-

ника, Анатолія Тихоновича Гулака, Івана Івановича Степанченка, Олени Олександрівни Скоробогатової та ін. ... міцні зв'язки Тетяни Анатоліївни з Харковом — непорушні й попереду ... іще багато спільних наукових досягнень» (с. 80—81). Дослідження *Ірини Кочан* «Лінгвоперсоналія в науковому доробку проф. Т.А. Космеди» і *Тетяни Петрової* «Критичний дискурс професора Тетяни Космеди» доповнюють та суттєво розширюють науковий виклад уже згадуваних А.П. Загнітка й Ж.В. Краснобаєвої-Чорної. Закцентовано, зокрема, на непроминальності постаті українсько-польського професора в теорії лінгвопрагматики, лінгвоаксіології, лінгвокультурології, лінгвоконцептології, лінгвоперсонології, лінгвогендерології, щоденникознавства (діаріумології), комунікативної лінгвістики, термінології, термінографії, пареміології, лексикографії, перекладознавства, компаративістики, практики дискурсивного аналізу, спроєктованої «на основні одиниці мови й мовлення та художні й публіцистичні тексти» (с. 88).

Широту проблематики колективної монографії «Полігранна філологія без кордонів» (обсяг основного тексту — 579 сторінок!) засвідчують назви 2—9 розділів: «Державна мова і мовна політика» (с. 103—150), «Динаміка мовних процесів» (с. 151—200), «Лексикологія. Пареміологія. Лексикографія» (с. 201—284), «Лінгвоаксіологія» (с. 285—332), «Комунікативна лінгвістика» (с. 333—370), «Лінгвістика тексту й дискурсивні практики» (с. 371—436), «Лінгвоперсоналія. Лінгвоемоціологія» (с. 437—520), «Ономастика» (с. 521—589). Вони відрефлексовують фрагмент заголовка пропонуваної рецензії «Особистість у науці...». Це, власне, своєрідні фрейми, репрезентовані численними працями полігранного мовознавчого спектра професора Т.А. Космеди. Що ж до другого заголовкового фрагмента, то це — «текст (дискурс) у тексті (дискурсі)», або «монографія в монографії», або — за умови атомізованого студіювання думок і поглядів, напрямів і течій, традиційного й новаційного... — «монографія в монографіях». Надзвичайно широка авторська географія: Україна (Донецьк (Вінниця), Вінниця, Львів, Ужгород, Харків, Дніпро, Полтава, Київ, Тернопіль, Кропивницький, Кривий Ріг, Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, Дрогобич, Хмельницький), Польща (Познань, Варшава, Кельце), Німеччина (Франкфурт-на-Одері, Грайфсвальд), Австрія (Клагенфурт), Чехія (Оломоуц), Білорусь (Гродно), Росія (Санкт-Петербург, Белгород). Ранжування «тих, хто шліфував діамант науки» (с. 622), або вчених-авторів, які долучилися й розвинули «певний напрям лінгвістики з кола наукових зацікавлень ювілярки, “підсвітивши” одну з граней її наукової творчості» (с. 6), їхніх оприявнених у монографії концепцій за тим або тим критерієм — річ складна, вона вимагає великих зусиль. І без цієї процедури очевидним є те, що опубліковані праці варті високої оцінки, вони в сукупності промовисто демонструють досягнення різних галузей вітчизняної та світової лінгвістики.

Нічого ж не сказати про зміст 2—9 розділів — залишити недовіршеною рецензію, зупинитися на пів дорозі до істини про «полігранну філологію без кордонів». Допоможуть вийти із цієї вельми непростой

ситуації талановиті учні Т.А. Космеди — упорядники видання, точніше ретельно виписані ними в «Передмові» (с. 5—18) довідки-анотації (с. 9—18), які подаємо в такому ущільненому форматі:

Розділ «Державна мова і мовна політика». Ірина Фаріон розвінчала намагання президентської команди реанімувати в Україні неоколоніальну мовну модель, яка не корелює з націєцентричними тенденціями суспільства. Микола Степаненко на багатому матеріалі українського публіцистично-політичного дискурсу проаналізував перифрастичну парадигму «Володимир Путін». Міркуваннями про оптимальну модель емерджентного співіснування мов у Закарпатті поділилася Галина Шумицька. Анатолій Поповський дослідив проблему суржика та культивування іноземних слів у проєкції на культуру мови.

Розділ «Динаміка мовних процесів». Віктор Бріцин інтерпретував категорію модальності крізь призму мови й мовлення, подав нову когнітивну теорію модальності, що лежить у площині антропоцентричної парадигми опису мови. Анатолій Нелюба проаналізував таке явище, як спустошення парадигми — специфічні процеси, пов'язані із системними змінами в словотворенні: завмирання продуктивності формантів, зміна їхньої сполучуваності та семантики, поповнення інших словотвірних парадигм. Олена Скоробогатова описала граматику інтенсивності ознаки в поетичному дискурсі. Інна Павлова з'ясувала прагматику числівника «один» як складну різнопланову взаємодію граматики й поезики числівника. Єлизавета Пересада порушила спектр проблем, що стосуються заміни кириличної графіки українського алфавіту латиницею. Любов Струганець та Юлія Костюк схарактеризували особливості моделювання авторської комп'ютерної програми «Verbagium» з урахуванням інтегрального й лінгвоінформаційного підходів.

Розділ «Лексикологія. Пареміологія. Лексикографія». Володимир Дубічинський та Тільманн Ройтер презентували нову концептуально-термінологічну систему — єдину теорію лексичних паралелей. Ірина Кононенко дослідила українсько-польську внутрішньомовну, зіставну й міжмовну паронімію на матеріалі словників різних типів, національних корпусів, електронних ресурсів, Олеся Лазаренко — діалектизми, зафіксовані в «Українсько-німецькому словнику» Зенона Кузеля та Ярослава-Богдана Рудницького, Ірина Казимиrowa — ареальну й ідіолектну атрибуцію історичного словника лінгвістичних термінів, Валерій Мокієнко — пареміологічну спадщину Івана Франка. Результати порівняльного аналізу стилістичних характеристик, що маркують пейоративну (знижену) лексику в тлумачних словниках, причини розбіжностей у системі стилістичних оцінок тих самих слів проаналізували Тамара Пристайко та Ню Янь. Ганна Черненко запропонувала новий прийом лексикографування займенників Ти й Ви. Лінгвістичним термінам «евфемізм» та «гендер» присвячена праця молодих науковців — Сергія Колонюка та Вікторії Патріарх.

Розділ «Лінгвоаксіологія». Аксіологічну силу категорії роду в українській та англійській мовних культурах дослідила Оксана Ковтун. Євгеній

Зубков дискутував з приводу доречності / недоречності застосування лінгвоаксіологічного інструментарію для поліаспектної характеристики злочинної ідеології. *Ольга Радчук* з'ясувала особливості функціонування ад'єктива *темний* у фразеологізмах неспоріднених і різноструктурних мов крізь компаративне тло. Проаналізувавши сучасне мовлення ЗМІ, *Олег Семенюк* дефінував конверсійність як одну з провідних лінгвохарактеристик медійного простору. *Оксана Халіман* з'ясувала лінгвоаксіологічний потенціал мовленнєвого акту подяки.

Розділ «Комунікативна лінгвістика». *Лукаш Малецький* розвинув у дослідженні теорію брехні, наповнив додатковим змістом поняття «брехня» та «переконування». *Тетяна Осінова* обґрунтувала статус поняття «вербалізація невербаліки», визначила його місце у структурі комунікативної лінгвістики. *Жанна Колоїз* по-новаторському актуалізувала теоретичні питання про комунікативні стратегії і тактики прихованого глузування.

Розділ «Лінгвістика тексту й дискурсивні практики». *Микола Алефіренко* присвятив свою працю теорії тексту, зокрема ключовим словам як його надважливому конститутивному компонентові. *Ганна Крапівник* на прикладі новели Сари Холл «А потім його привид» довела, що вербалізація апокаліптичних і постапокаліптичних мотивів у мовній структурі творів масової культури є загальноціннісним, легко впізнаваним та повторюваним атрибутом у різних культурних контентах. *Надія Ігнатів* різновекторно проінтерпретувала жанрову природу книг репортажного характеру у творчості письменників-документалістів. *Леся Мушкетик* розкрила механізм вербалізації уявлень про долю в різножанрових фольклорних текстах (піснях, казках, легендах, пареміях), установила чітку дихотомію понять «щаслива / нещаслива доля (недоля, біда)». *Віталій Кононенко* і *Ярослав Мельник* проаналізували конкретні форми репрезентації стереотипності в сучасному художньому й публіцистичному мовленні.

Розділ «Лінгвоперсонологія. Лінгвоемоціологія». *Валерій Корнійчук* простежив специфіку вияву закону «золотого перетину» в поезії Тараса Шевченка періоду «трьох літ». *Ришард Купідур* дослідив карпатську прозу Уласа Самчука з позицій алогенної перспективи оповідача. Гостротою проблематики вирізняється стаття *Романа Мниха*, у якій ідеться про місце франкознавства в сучасній гуманітарній сфері. *Уляна Холод* розкрила передумови формування індивідуально-авторського стилю галицького поета Олега Лишеги. *Людмила Марчук* схарактеризувала експлікаційні особливості лексичної градації в поетичних текстах Ганни Чубач. *Наталія Піддубна* присвятила своє дослідження вербалізації релігійного світогляду в епістолярному дискурсі Лесі Українки як вишуканої мовної особистості. *Ірина Шкіцька* дослідила науковий ідіостиль відомого українського вченого Я.-Б. Рудницького, визначила специфіку викладу наукової інформації в його мовознавчих студіях. У статті *Віри Слінецької* викладено історію лінгвістики емоцій (лінгвоемоціології як самостійного наукового напрямку): етапи формування, теорії дослідження, наукові школи, особистості. *Ірина Митник* запропонувала етимологічний аналіз

імені, прізвища, дівочого прізвища Т.А. Космеди. У роботі *Миколи Лесюка* розглянуто антропонімний корпус прикарпатських сіл — офіційні та неофіційні найменування. *Віра Калініченко* стисло окреслила теоретичні здобутки української ономастики в контексті студіювання онімів загалом та псевдонімів зокрема. Функціонування онімів як засобів зв'язку між минулим і теперішнім комплексно дослідила *Людмила Ричкова*. У статті *Михайла й Наталії Торчинських* схарактеризовано фразеологізми з онімним компонентом, зафіксовані в «Короткому українсько-польському словнику усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки», укладеному Т.А. Космедою, О.О. Гоменюк, Т.Ф. Осіповою.

З певністю можна твердити, що мовознавчу царину поповнила фундаментальна монографія, у якій удалося «відобразити блиск і гру світла в науковому діаманті» Т.А. Космеди, «утворивши більший і приємний для зору колірний спектр» (с. 18). Важливе й те, що цю працю читатимуть лінгвісти з різними зацікавленнями, смаками та вподобаннями, а ще сутніше те, що неодмінно знаходитимуть відповіді на численні запитання, бо ж перед ними — зразок «полігранної філології без кордонів».

Рецензію отримано 08.01.2023

Nina Stepanenko, Candidate of Philologica Sciences, Associate Professor at the Department of Journalism and Linguistic Communication National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine 15 Heroiv Oborony St., Kyiv 03041, Ukraine
E-mail: stepanenko_nina@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0934-784X>

PERSONALITY WITHIN SCIENCE, SCIENCE VIA PERSONALITIES

Review of the book: Osipova, T.O., Piddubna, N.V., Khaliman, O.V. (Eds.). *Multifaceted Philology without Boundaries: collective monograph*

Kharkiv: Publisher, I.S. Ivanchenko, 2022. ISBN 978-617-8059-53-8. https://drive.google.com/file/d/1EdGpicxTqbd2pwMXMz_cU8KfpsfhAF0i/view?usp=sharing (in Ukrainian).

УДК 811.161.2'373: 821,161.2.09

Т.Л. ХОМИЧ, кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мови і літератури
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013
E-mail: chnpu@chnpu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-4557-3174>

ПОЕТИЧНИЙ ЛЕКСИКОН ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА

Рецензія на книгу: Баран Іван. «Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок». Словник мови поезій Василя Симоненка

Чернігів: Десна Поліграф, 2022. 924 с. ISBN 978-617-8020-73-6

Укладання будь-якої лексикографічної праці апріорі вимагає від автора надзусиль, багатьох років титанічної роботи. «Словник мови поезій Василя Симоненка» Івана Мироновича Барана — це знаковий науковий витвір у сучасній українській лексикографії, який містить 5071 словникову статтю й репрезентує 24 647 слововживань. Рецензовану працю молодий науковець укладав упродовж шістьох років, допоміжним підґрунтям такого доробку слугували лінгвостилістичні дослідження автора, зокрема: наукова розвідка «Прикметникова парадигма в поетичній творчості Василя Симоненка» [Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук (м. Умань, 2018)], яку відзначено дипломом другого ступеня; магістерський проект «Поетичне мовлення Василя Симоненка: морфологічний аспект»; низка статей, а також попередня лексикографічна праця «Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок...» (2018)¹.

¹ Баран І.М., Хомич Т.Л. (уклад.). (2018). *«Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок...» (Словник прикметників поетичної мови Василя Симоненка)*. Чернігів: НУЧК імені Т.Г. Шевченка.

Цитування: Хомич Т.Л. (2023). Поетичний лексикон Василя Симоненка [Рецензія на книгу: Баран Іван. «Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок». *Словник мови поезій Василя Симоненка*]. *Українська мова*, 1(85), 133–139.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Створити словник поетичного мовлення Василя Андрійовича Симоненка укладачеві вдалося завдяки тонкому сприйманню мови, лексикограф має досвід поетичного мовотворення, зокрема: збірки «Іванкові пересмішки» (Косів, 2001); «Казочки для тата» (Косів, 2002); «Нові казочки для тата» (Косів, 2003); «Ранок барвінковий» (Київ, 2004); «Час на терезах» (Косів, 2005); «Мить — як вічність» (Чернігів, 2015); «Татуювання паперу» (Чернігів, 2017); «Селекція літер» (Чернігів, 2019).

Сьогодні українське суспільство перебуває у скрутному становищі. У той час, коли українська мова, як основний ідентифікатор національної культури, «є засобом оборони проти російського загарблення» (с. 167)², маємо всіма силами плекати наш скарб, відновлювати його.

Загальновідомо, що сучасний стан будь-якої мови є результатом усіх попередніх етапів її розвитку. У складний період радянської епохи феномен українського шістдесятництва породив плеяду справжніх митців, які намагалися відроджувати національну культуру: захищали рідну мову, популяризували літературу та мистецтво, наукові надбання, прагнули відмовитися від нав'язаних ідеологічних штампів. В українській лінгвістиці можна спостерігати активізацію уваги до вивчення мовної тканини творів поетів-шістдесятників, наявні дослідження особливостей авторських поетичних ідіолектів [напр.: Сікорська З.С., Глуховцева К.Д., Горошкіна О.М. Поетичне слово Василя Симоненка: Словникові матеріали (1995)], однак бракує цілісних досліджень із вичерпною характеристикою ідіостилю. Творчість Василя Андрійовича Симоненка, якого О.Т. Гончар назвав «витязем нової української поезії», є одним із найцінніших надбань української літератури другої половини ХХ сторіччя.

Питання ідіолекту В.А. Симоненка наразі є малодослідженим явищем в українському мовознавстві. Проблеми, яких торкається митець, розв'язано відповідно до параметральних характеристик ментальності українця, його душевного строю. Попри значний вплив творчості поета-шістдесятника на українську літературу другої половини ХХ ст., кількість розвідок, які мають на меті створення комплексної картини мови поезій письменника, украй незначна. Назвемо деякі з них: Горнятко-Шумилович А.Й., Космеда Т.А. *Феномен креативності Василя Симоненка: літературознавчий та лінгвістичний аспекти* (2016); Масловська Т.О. *Концептосфера ідіостилю Василя Симоненка* (2016); Тарнашинська Л.Б. *«Поетика поривань» як естетична норма: Василь Симоненко. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління* (Історико-літературний та поетикальний аспекти) (2010); Шевчук В.О. *Поет складної простоти* (Слово про В. Симоненка) (1985) та ін.

Переконані, що першим кроком до розв'язання зазначених актуальних лінгвістичних проблем став «Словник мови поезій Василя Симо-

² Хомич Т. (2018). Реалізація мовної норми в мовленнєвому українському дискурсі другої половини ХХ ст. (На матеріалі «Листів до Олесея Гончара»). *Феномен Олесея Гончара в духовному просторі українства: Збірник наукових статей* (с. 166—178). Полтава: ПНПУ.

ненка». Уважаємо, що авторська лексикографія і лінгвостилістика нагально потребують словників мови Ліни Костенко, Івана Драча, Бориса Олійника, Євгена Гуцала, Володимира Дрозда та інших шістдесятників. Лише такі надбання дадуть змогу ґрунтовно презентувати мовний стиль епохи, «визначати характер і ступінь впливу письменника на літературну мову, на процес її розвитку» (с. 134)³.

Наголошуємо на тому, що аналізований словник постав у контексті кандидатської дисертації «Лексико-фразеологічні константи й домінанти ідіолекту В. Симоненка: емотивно-аксіологічні виміри». Абсолютно логічним вважаємо те, що вивчення ідіостилю будь-якого письменника на високому рівні можливе лише на основі словника мови автора. Адже це мотивуватиме охоплення мегатексту мовної особистості й потенційно спродукує точність наукових висновків: «Не сприяє повноті й глибини дослідження ідіолекту незадовільний стан авторської лексикографії; адже відсутність словника мови письменника унеможливує докладне моделювання його ідіолекту, як і з'ясування його індивідуальних мовних осягнень у їх відношенні до узусу, норми літературної мови» (с. 16)⁴. Науковий аналіз словника поетичної мови дасть змогу лінгвостилістиці поглибити знання про мову української літератури другої половини ХХ ст. та простежити особливості новотворення, символотворення, метафорики в лексиці поетичних творів Василя Андрійовича Симоненка, виокремити найхарактерніші риси ідіостилю автора зокрема та особливості поетичної лексики української літератури другої половини ХХ ст. загалом.

Рецензований словник презентує розлогість добору досліджуваних поезій В.А. Симоненка. Хоч перед автором і постала проблема ненаявності повного зібрання творів поета-шістдесятника, проте І.М. Баранові вдалося розв'язати її: дослідник зібрав усі наявні сьогодні збірки поетичної творчості В.А. Симоненка й наскрізно проаналізував кожну лексему й кожне слововживання. Так, джерелами словника стали: Симоненко В.А. *Ти знаєш, що ти — людина: Вірші, сонети, поеми, казки, байки*. Київ, 2005; Симоненко В.А. *Берег чекань*. Київ, 1973; Симоненко В.А. *Земне тяжіння. Вірші*. Київ, 1964; Симоненко В.А. *Подорож у Країну Навпаки*. Київ, 1993; Симоненко В.А. *Поезії*. Київ, 1966; Симоненко В.А. *Тиша і грім*. Київ, 1962; Симоненко В.А. *Цар Плаксії і Лоскотон. Казка*. Київ, 1982; Симоненко В.А. *Я кличу вас у відчай не гнуться*. Київ, 2003.

Неабияке практичне значення «Словника мови поезій Василя Симоненка» вбачаємо в тому, що лексикограф майстерно поєднав кілька типів словників в одному. За своєю структурою аналізована праця є *лексиконом*, бо презентує всебічну характеристику слова: значення, грама-

³ Сологуб Н. (2007). Словник мови письменників. *Лінгвістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко* (с. 133—138). Київ.

⁴ Гриценко П. (2007). Ідіолект і текст. *Лінгвістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко* (с. 13—43). Київ.

тичні властивості, ілюстративні приклади. Наведемо кілька незначних за обсягом словникових статей: **БАВИТИ** (1 вживання), влю, виш; мн. бавлять; недок., дієслово перех. Забавляти, няньчити, доглядати (дітей). // Розважати чим-небудь (дорослих). *Не цяцьками — ракетами бавимо./ А життя не вертає назад —/ Син ітиме з очима кривавими/ Крізь гарячий атомний чад* (Кирпатий барометр) (с. 13); **ГВАЛТ**, у, чол., розм. (2 вживання), іменник. Сильний крик, галас. *Усе, що вони недоміряли/ У чорному гвалті боїв./ Хай клетотом і зав'язами/ Ввірветься в думки мої!* (Я чую у ночі осінні). *Нічого собі родоводи!/ Та киньте свій гвалт і крик:/ Я із древнішого роду./ Бо я — полтавський мужик* (Мій родовід) (с. 167); **КІМНАТА**, и, жін. (4 вживання), іменник. Відокремлена стінами або перегородками частина будинку, квартири для проживання в ній; хата (у 2 знач.), покій. *Слів таких і треба небагато./ Та вони, як весняні пісні./ Принесли в гуртожиток в кімнату/ Теплі-теплі спогади мені (Лист).* *Сірник малий в руках у господині/ В кімнаті темній спалахне на мить —/ Хитне на стінах чудернацькі тіні./ Щоб потім вмерти й більше не ожить* (Комета і сірник). *Мені здавалась пошлою й бридкою/ Бравада напускна безвусих юнаків./ Що вечорами, пригасивши світло./ Несли в кімнатах плітки еротичні./ Розповідали про сумнівні вчинки/ І смакували голосно й цинічно/ Свої любовні втіхи й насолоди* (Мені здавалась пошлою й бридкою). *В кімнаті тхнули прілі сигарети./ І різав носа неприємний дух* (Мені здавалась пошлою й бридкою) (с. 342); **САМОВІЛЬНО** (1 вживання), прислівник. Присл. до самовільний. *Він ладен з себе шкуру здерти./ Аби як-небудь виправити зло:/ Посмів нещасний самовільно вмерти./ А помирать — вказівки не було* (Мандрівка по цвинтарю) (с. 681); **ЦЕБЕНІТИ** (**ЦАБЕНІТИ**), нить, недок., розм. (1 вживання), дієслово. Бити сильним струменем, з силою виливатися, литися (перев. про кров з рани). *І я дививсь на них незрозуміло./ В зіницях метушилися зірки./ І кров моя червоно цабеніла/ У банку із рожевої руки* (Кирпатий барометр) (с. 859).

Видання «Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок» можна вважати *конкордансом*, адже у словникові подано до кожного реєстрового слова всі контексти його вживання, у такий спосіб окресливши лексичну дистрибуцію заголовкового слова. Наприклад, **УСМІШКА**, и, жін. (9 уживань), іменник. Особливий порух м'язами обличчя (губ, очей), який виражає схильність до сміху. // перев. чого. Цей порух як вираження чогонебудь. *Усмішка твоя — єдина./ Мука твоя — єдина./ Очі твої — одні* (Ти знаєш, що ти — людина?). *Бо ти на землі — людина./ І хочеш того чи ні —/ Усмішка твоя — єдина./ Мука твоя — єдина./ Очі твої — одні* (Ти знаєш, що ти — людина?). *Бо не змок ще убивчий порох/ Од потоків дитячих сліз —/ Через трупи надій бадьорих/ Твій одвічний і підлий ворог/ До усмішки твоєї ліз* (Кирпатий барометр). *Скромне плаття, хустка білосніжна./ Погляд не-сміливий та ясний./ Ледь помітна сонячна усмішка/ На лиці, як вогник весняний* (Перشوкурсниця). *І стеле день ясний мені ясну дорогу./ І в душу ле тепло усмішка Ілліча* (Прокляття). *Усе вона, люта, зжерла —/ від усмішок до пісень* (Прокляття). *Слова ясні, лише мені відомі./ У бурмотіння скучне*

переллю,/ Своєю усмішку у холодній втомі/ Бездумно, безголово утоплю (Не вір мені). *І я не знав: ти плакати готова,/ Ти аж тремтіла, щоб мене побить/ За усмішку і за пусті розмови, —/ Я був школяр, хіба ж я вмів любити!* (Компаньйонка). *І хай чужа усмішка в ту хвилину,/ Кому сьогодні щастя розцвіло,/ Не здасться вам тупим ударом в спину/ І не пробудить в серці зло* (Ви плачете? У вас, напевне, горе) (с. 830); **УКРАЇНА**, и, жін. (15 уживань), іменник. Держава, розташована в Східній та частково в Центральній Європі, у південно-західній частині Східноєвропейської рівнини. *Україно! Доки жити буду,/ Доти відкриватиму тебе* (Гей, нові Колумби, Магеллани). *Україно! Ти для мене диво!/ І нехай пливе за роком рік,/ Буду, мамо, горда і вродлива,/ З тебе дивуватися повік...* (Задивляюся у твої зіниці). *Україно, ти моя молитва,/ Ти моя розпука вікова.../ Гримотить над світом люта битва/ За твоє життя, твої права* (Задивляюся у твої зіниці). *І якщо впадеш ти на чужому полі,/ Прийдуть з України верби і тополі* (Лебеді материнства). *Ні, не вмерла Україна!* (Ні, не вмерла Україна!). *Де ви йшли — там пустка і руїна,/ І трупи не вміщалися до ям, —/ Плювала кров'ю «ненька Україна»/ У морди вам і вашим хазяям* (Ні, не вмерла Україна!). *Ви будете тинятись по чужинах,/ Аж доки дідько всіх не забере,/ Бо знайте — ще не вмерла Україна/ І не умре!* (Ні, не вмерла Україна!). *Україні* (Україні). *Як хороше у нас на Україні,/ Де пісня нив чарівна та лунка,/ І шепіт верб, і поклики гудка/ Злились навек в мелодії єдиній* (Верба). *Україно! Тебе я терпіти не можу,/ Я тебе ненавиджу чуттями всіма,/ Коли ти примітивна й на лубок похожа,/ Коли думки на лобі у тебе нема* (В букварях ти наряджена і заспідничена). *Україно, мовчи! Україно, затихни!/ Не така ти багата, щоб тратить слова* (В букварях ти наряджена і заспідничена). *Україно! Яка в тебе мрія шалена!/ Ти не кліпай очима на мрію чужу* (В букварях ти наряджена і заспідничена). *І бачиш ти із канівського схилу,/ Як новий день над світом устає,/ Як сивий Дніпр свою могутню силу/ По жилах дротяних народу віддає;/ Як береже твої, Тарасе, заповіти/ Сім'я народів, вільна і нова,/ І як, любов'ю партії зігріта,/ Розквітла Україна трудова* (Крізь століття) (с. 821) та ін. Саме такий аспект дасть змогу майбутнім дослідникам мови Симоненкових поезій максимально точно виокремлювати ідіолектні риси творчості митця.

Аналізована праця також є **частотним словником** (індексом): кожен заголовок словникової статті містить кількісну вказівку на частоту вживань у поетичному доробку В.А. Симоненка, наприклад: **а** (188 уживань, с. 4); **дим** (11 уживань, с. 181); **закон** (7 уживань, с. 255); **одридати** (1 вживання, с. 517); **ти** (386 уживань, с. 778); **я** (633 вживання, с. 907) тощо.

«Словник мови поезій Василя Симоненка» має ознаки **глюсарія**, оскільки представляє також і неологічну лексику поетичних творів митця, наприклад, **СРІБНОМОВЕН** (1 вживання), прикметник. *Я із надії будую човен,/ І вже немовби наяву/ З тобою, ніжний, срібномовен,/ По морю радості пливу* (Море радості) (с. 738); **БЕЗПОМІЧНО-КРИЛАТИЙ** (1 вживання), прикметник. Неологізм. *Скорбота матері, і сльози немовляти,/ І задуми безпомічно-крилаті/ Шукають — не знаходять берегів* (Шум полів)

(с. 23); **ШЛЯПСЬКІ** (1 вживання), прикметник. Неологізм. *Всі заволали хором,/ Усі наперобій ділились горем,/ Вкладали шляпські болі у слова:/ — У нього ж відсихає голова...* (Дискусія у шафі) (с. 888) та інші. Недоліком аналізованої роботи вважаємо непослідовність наявності ремарки про те, що лексема є okazіональною. Одначе словник дає змогу виокремити авторські неологізми, оскільки у структурі словникової статті okazіоналізму не представлено семантики із загальномовного тлумачного словника української мови. Принагідно зазначимо, що автор рецензованого доробку послуговувався лише *Словником української мови в 11 томах*⁵, не враховував здобутки сучасної загальномовної тлумачної української лексикографії, що є абсолютно виправданим, адже творчість Василя Андрійовича Симоненка розвивалася в середині ХХ сторіччя.

Надзвичайно копітко І.М. Баран уклав заголовки словникових статей. Кожне слово, ужите в поетичній творчості В.А. Симоненка, представлене в аналізованому виданні. Лексикограф чітко усвідомив потребу охоплення всіх поезій митця, ідіолект якого обрав предметом дослідження, не пішов шляхом сегментування, вибирання більш відомих чи популярних творів, не зупинився перед значним обсягом текстів і складністю їх одночасного вивчення.

5071 лексему вміщено в таких кількісних результатах: А — 34, Б — 251, В — 346, Г — 224, Г — 3, Д — 348, Е — 11, Є — 11, Ж — 54, З — 417, І — 41, Ї — 6, Й — 1, К — 326, Л — 143, М — 216, Н — 314, О — 200, П — 736, Р — 222, С — 452, Т — 196, У — 138, Ф — 20, Х — 88, Ц — 36, Ч — 91, Ш — 85, Щ — 29, Ю — 5, Я — 27.

Автор також наводить приклади вживання кожної лексеми в конкретних творах В.А. Симоненка, розділяє ці тематичні блоки за особливостями контекстуальних значень, указує на належність слова до стійкої словосполуки, фразеологізму, чим спрощує подальшу роботу дослідників із текстами поета. Кількісно представити слововживання за наповненням кожної літери у словнику можна так: А — 331, Б — 1038, В — 2922, Г — 623, Г — 6, Д — 1319, Е — 15, Є — 22, Ж — 383, З — 1562, І — 1535, Ї — 69, Й — 25, К — 858, Л — 575, М — 1135, Н — 2241, О — 572, П — 1869, Р — 687, С — 1959, Т — 1715, У — 488, Ф — 30, Х — 497, Ц — 206, Ч — 411, Ш — 173, Щ — 481, Ю — 14, Я — 886. Усього І.М. Баран репрезентував 24 647 контекстів слововживань.

Іван Миронович Баран з'ясував і кількісні показники частиномовного послуговування в мові поезій В.А. Симоненка: іменники — 2268 слів, 7001 слововживання; дієслова — 1468 лексем, 4184 слововживання; прикметники — 672 слова, 1910 слововживань; прислівники — 354 лексеми, 1348 слововживань; дієприкметники — 74 слова, 107 слововживань; дієприслівники — 52 лексеми, 57 слововживань; займенники — 46 слів, 3409 слововживань; частки — 32 лексеми, 1206 слововживань; сполучни-

⁵ Словник української мови: в 11 т. (1970—1980). І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка.

ки — 29 слів, 2487 слововживань; прийменники — 28 лексем, 2611 слововживань; числівники — 23 слова, 130 слововживань; вигуки — 14 лексем, 59 слововживань; предикативні слова — 10, 126 слововживань; вставне слово — 1, 12 слововживань. Бачимо, що описове представлення, виконане автором, стосується не тільки самостійних частин мови як основних виразників поетичних конотацій, а й службових, що дає можливість компетентно реалізовувати подальшу роботу лінгвістів із текстами В.А. Симоненка не лише в лексичному, стилістичному, а й у морфологічному, синтаксичному, фонопоетичному аспектах.

Отже, словник мови поетичних творів Василя Андрійовича Симоненка «Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок» — це важлива, змістовна робота, у якій найповніше серед сучасної наукової літератури представлений лінгвістичний склад ідіостилю поета. Загалом словник укладений на високому професійному рівні й стане цінним джерелом для сучасної лінгвостилістики та підґрунтям для подальших робіт із теми мовотворчості класика української літератури В.А. Симоненка.

«Кожен, хто не з примусу, а з власної волі пов'язав свою долю зі словом, вдумливо, сумлінно, з великою любов'ю досліджує цей феномен, намагається осягнути в усіх тонкощах його художню сутність, зрештою опиняється в полоні мови, із якого вже ніколи не вибратися. Цей полон — на все життя — стає солодкою карою й водночас бажаною мукою. Слово вабить до себе мудрих, чутливих, світлих людей, магічно заворює їх і — уже не дає спокою, усякчас спонукає до многотрудності, часто аж надуже виснажливої, але неодмінно з присмаком радості й утіхи»⁶ (с. 3). Наведене слово професора Миколи Івановича Степаненка неабияк точно характеризує постать І.М. Барана і його доробок. Укладений словник позиціонує молодого дослідника не лише як лінгвіста, стиліста, літературознавця, а і як редактора.

Рецензію отримано 28.01.2023

Tetiana Khomych, Candidate of Philological Sciences (Ph.D.), Docent,
Head of the Department of Ukrainian language and literature
T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”
53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv 14013, Ukraine
E-mail: chnpu@chnpu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-4557-3174>

VASYL SYMONENKO'S POETIC VOCABULARY

Review of the book: Ivan, Baran. (2022). “There are thousands of roads, a million of narrow paths”. *Language dictionary of Vasyl Symonenko's poetry*

Chernihiv: Desna Polygraph. ISBN 978-617-8020-73-6 (in Ukrainian).

⁶ Степаненко М.І. (2013). *Думки вголос і про себе*. Полтава: ПП Шевченко Р.В.

ЗМІСТ

- Дослідження** *С.О. Соколова*
Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну **3**
- М.В. Скаб*
Біблійність як універсалія українського художнього дискурсу **20**
- Дискусії** *К.Г. Городенська*
Принципи і методологія «Українського правопису» **32**
- Р.О. Коца*
Про зміни і доповнення до правопису частин основи слова **50**
- С.О. Вербич*
Уживання великої букви: доповнення до чинного правопису **62**
- Л.М. Колібаба*
Зміни в унормуванні закінчень відмінюваних слів в «Українському правописі» 2019 року **68**
- Дослідження
молодих
науковців** *С.М. Немировська*
Українська мова у сприйнятті представників національних меншин міста Чернігова **100**
- М.О. Бондаренко*
Семантика і лінгвокультурний потенціал компаративних паремій (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше») **114**
- Огляди
та рецензії** *Н.С. Степаненко*
Особистість у науці, наука в особистостях
Рецензія на книгу: Осіпова Т.Ф., Піддубна Н.В., Халіман О.В. *Полігранна філологія без кордонів: колективна монографія*. Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2022. ISBN 978-617-8059-53-8. https://drive.google.com/file/d/1EdGpicxTqbd2_pwMXMz_cU8KfpsfhAF0i/view?usp=sharing **125**
- Т.Л. Хомич*
Поетичний лексикон Василя Симоненка
Рецензія на книгу: Баран Іван. «Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок». *Словник мови поезій Василя Симоненка*. Чернігів: Десна Поліграф, 2022. ISBN 978-617-8020-73-6 **133**

CONTENTS

Articles

Svitlana Sokolova
Changes in the attitude of Ukrainians to languages against
the background of the full-scale Russian invasion of Ukraine **3**

Mariia Skab
Biblicality as the universal feature of Ukrainian
artistic discourse **20**

Discussions

Kateryna Horodenska
Principles and methodology of “Ukrainian spelling” **32**

Ruslana Kotsa
About changes and additions to the spelling of parts
of the base of the word **50**

Sviatoslav Verbych
Uppercase: supplement to the current spelling **62**

Larysa Kolibaba
Changes in the codification of endings of conjugated words
in the “Ukrainian orthography” of 2019 **68**

Young Scholars Articles

Svitlana Nemyrovska
Perceptions of the Ukrainian language amongst national
minority representatives in Chernihiv **100**

Maksym Bondarenko
Semantics and linguocultural potential of comparative paremias
(Based on the material from the collection of Matviy Nomys
“Ukrainian sayings, proverbs, and so on”) **114**

Surveys and Reviews

Nina Stepanenko
Personality within science, science via personalities
Review of the book: Osipova, T.O., Piddubna, N.V.,
Khaliman, O.V. (Eds.). *Multifaceted Philology without Boundaries:
collective monograph*. Kharkiv: Publisher, I.S. Ivanchenko, 2022.
ISBN 978-617-8059-53-8. https://drive.google.com/file/d/1EdGpicxTqbd2pwMXMz_cU8KfzsfhAF0i/view?usp=sharing
(in Ukrainian) **125**

Tetiana Khomych
Vasyl Symonenko’s poetic vocabulary
Review of: Ivan, Baran. (2022). *“There are thousands
of roads, a million of narrow paths”*. *Language dictionary
of Vasyl Symonenko’s poetry*. Chernihiv: Desna Polygraph.
ISBN 978-617-8020-73-6 (in Ukrainian) **133**

Вимоги до рукописів

Редакція фахового журналу «Українська мова» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані науково-теоретичні та дослідницькі статті з проблем української мови, рецензії, огляди, матеріали, присвячені видатним мовознавцям та лінгвістичним форумам.

Публікація статей для авторів — безкоштовна.

Не можна подавати плагіат як оригінальне дослідження. У разі встановлення в надісланій статті плагіату її автора позбавляють права публікувати свої дослідження в усіх наступних номерах журналу.

Рукописи надсилати українською мовою на електронну пошту редакції: movajournal@ukr.net

Разом зі статтею надіслати підписаний *Лицензійний договір* на використання рукопису (бланк угоди див. на сайті журналу ukrmova.iul-nasu.org.ua).

Текст набирати в редакторі Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір кегля 14. Міжрядковий інтервал — 1,5; ширина всіх берегів — 2,0 см. Нумерація сторінок наскрізна.

Стаття повинна мати: УДК, ПІБ автора(ів), назву установи, поштову адресу та індекс, де працює автор, посаду, науковий ступінь, учене звання, електронну адресу, ORCID.

Назву статті подати українською та англійською мовами.

До рубрики «Дослідження» подати анотацію статті українською мовою (до 500 знаків) із 5–7 ключовими словами (без методологічних деталей, покликань, аббревіатур) та науковий реферат статті англійською мовою — до 1800 знаків із 7–10 ключовими словами. Обсяг статті (разом зі списками літератури та анотаціями) — до 25 сторінок.

До інших рубрик, обсягом 7–10 сторінок, анотацію не подавати.

Покликання на наукові джерела брати у круглі дужки, зазначаючи прізвище автора, рік видання і сторінку(и), напр.: (Німчук, 2014, с. 25–27); покликання на джерело багатотомного видання позначати так: (ЕСУМ 6, с. 9).

Списки умовних скорочень та літератури подати за алфавітом наприкінці статті. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог (ДСТУ 8302:2015).

Legend та **References** подати за латинським алфавітом після списку літератури й оформити їх за міжнародним бібліографічним стандартом APA.

Ілюстративні матеріали надсилати окремими файлами. Схеми, малюнки, таблиці повинні мати назви (подавати їх окремим текстовим рядком). Чіткість карт та фотографій — не менше ніж 600 dpi.

Спеціальні символи: лапки в українських текстах — « », а в іноземних — “ ”; знак тире ставити комбінацією клавіш — Ctrl мінус. Між ініціалами немає пропуску, напр.: В.А. Петренко.

Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає. Позиція автора публікації може не збігатися з позицією редакційної колегії. За достовірність інформації, викладеної у статті, та правильність перекладу відповідає(ють) автор(и) публікації.

Докладніше з вимогами до рукописів та правилами оформлення списків літератури можна ознайомитися на сайті журналу «Українська мова» — <https://ukrmova.iul-nasu.org.ua/>